

NEA KOINONIOLOGIA

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΑΣ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ
ΣΤΟΝ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ
ΚΑΝΝΕΛΟΠΟΥΛΟ

ΑΝΕΚΔΟΤΗ
ΑΥΤΟΒΙΟΓΡΑΦΙΚΗ
ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ
ΚΑΙ
ΑΛΛΑ
ΚΕΙΜΕΝΑ

- **PENOS: Ο Μέγας Αλέξανδρος**
- **N. ΚΑΤΡΙΒΕΣΗΣ: Η παραικονομία**
- **Θ. ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ: Η «Αργώ του Θεοτοκά»**

Γ. ΣΑΡΑΝΤΑΡΗΣ
Ποιήματα
Σε 5 τόμους

ΠΕΠΗ ΔΑΡΑΚΗ
Λίγο πριν ξημερώσει

ΝΙΚΟΣ Ε. ΣΚΙΑΔΑΣ
O Χονσιάδας

ΜΠΕΛΙΝΣΚΙ
Θεωρητικά κείμενα
Λογοτεχνίας

ΚΕΝΤΡΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ
ΕΡΕΥΝΩΝ

Θεόφιλος Καΐρης

Α. ΚΑΣΤΑΝΑΚΗΣ
Ο ξερός βράχος

Y. GARLAN
Η δουλεία
στην Αρχαία Ελλάδα

M. GODELIER
Μαρξιστικοί ορίζοντες
στην Κοινων. Ανθρωπολογία

E. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ
Θεωρία της επιστήμης
και Ιστορία της Φιλοσοφίας

ΟΜΑΔΑ
ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ
ΕΡΕΥΝΑΣ
Οι επιστήμες
στην κοινωνία

ΠΕΤΡΟΣ ΝΤΟΥΣΚΟΣ
Κοινωνικοποίηση

M. ΔΡΕΤΤΑΚΗΣ
Η πορεία των τόπου
και η απλή αναλογική

BRANSON-LITVACK
Μακροοικονομική θεωρία

A. ΠΑΝΕΘΥΜΙΤΑΚΗΣ
Συλλογή άρθρων
Θεωρίες μεγέθυνσης
και διανομή εισοδήματος

GUTENBERG ΕΚΔΟΣΕΙΣ 1988

Σ. ΜΠΟΥΖΑΚΗΣ κ.ά.
Συγχριτική παιδαγωγική

ΛΕΝΙΑ ΣΕΡΓΗ
Δραματική έκφραση
και αγωγή των παιδιού

Α. ΣΕΡΓΗ - Φ. ΧΑΤΖΗΧΑΝΝΑ
'Ένα τραγούδι
για κάθε μέρα

HENRI DELPEUX
Κούκλες
και Μαριονέτες

G. FAURE - S. LASCAR
Το θεατρικό παιχνίδι
στο Νηπιαγωγείο
και το Δημοτικό σχολείο

G. Ξ. TZANNETAKΗΣ
Θεωρία εξέλιξης
& καταγωγή των οργανισμών

COMPUTERS

E. ΑΡΑΠΟΣΤΑΘΗ-ΚΑΠΝΙΑ -
Δ. ΣΑΚΑΡΙΚΑΣ
Μαθαίνω τη γλώσσα LOGO

P. ZORKOCZY
Εισαγωγή στην πληροφορική

A. ΣΑΛΤΑΜΠΙΔΑ
Εμείς και οι υπολογιστές

B. SAMWYS - BYRNE - JONES
Λεξικό υπολογιστών

ΠΑΙΔΙΚΑ

B. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ - Z. ΒΑ-
ΛΑΣΗ

Διαλέγοντες βιβλία
για παιδιά

G. RODARI
Οι περιπέτειες
των Αντωνάκη των αόρατων

G. RODARI
Αταλάντη

G. RODARI
Παραμύθια απ' όλο το κόσμο
Σε 6 τόμους

M. ARGILLI
Πολύχρωμα παραμύθια

E. ΙΩΑΝΝΟΥ
Ταξίδι στη Νεραϊδοχώρα

A. ΠΑΠΑΚΟΥ-ΛΑΓΟΥ
Ανδρόνικος Α' Κομνηνός
Σε 2 τόμους

H. TOWNSON
Οι βυσσινί πιτσίλες
σκορπίζουν πανικό

M. ΑΣΠΕΤΑΚΗΣ
Τα σχολικά Σταυρόλεξα
Για όλες τις τάξεις του Δημοτικού
και για την Α' Γυμνασίου

ZΗΤΗΣΤΕ ΤΟΥΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΥΣ

- ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ
- ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ
- ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ
- ΠΑΙΔΙΚΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ
- ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ
- ΦΙΛΟΛΟΓΟΥ
- ΧΗΜΙΚΟΥ-ΦΥΣΙΚΟΥ
- ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΟΥ

Κυκλοφορεί σε 2η έκδοση
Roland de Cande

ΛΕΞΙΚΟ ΤΩΝ ΣΥΝΘΕΤΩΝ

NEA KOINΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

ΑΠΟ ΤΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ

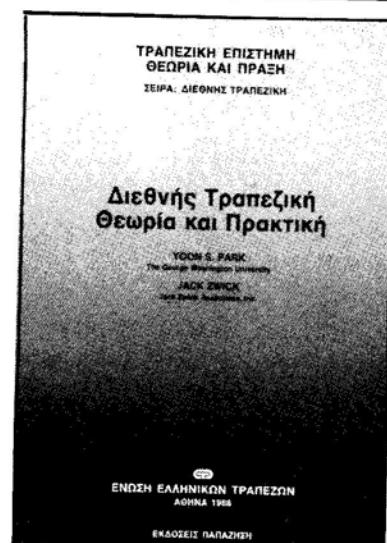
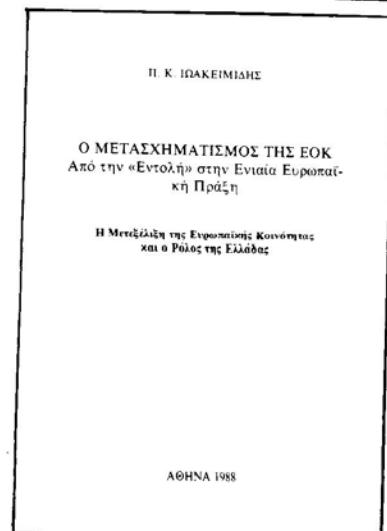
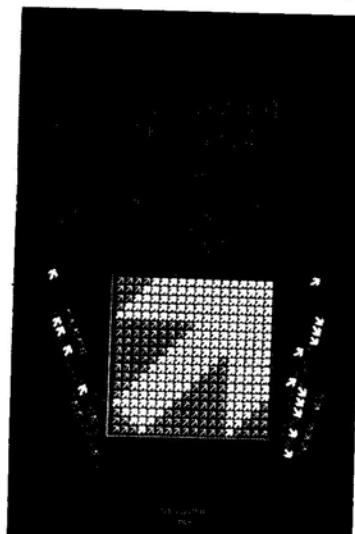
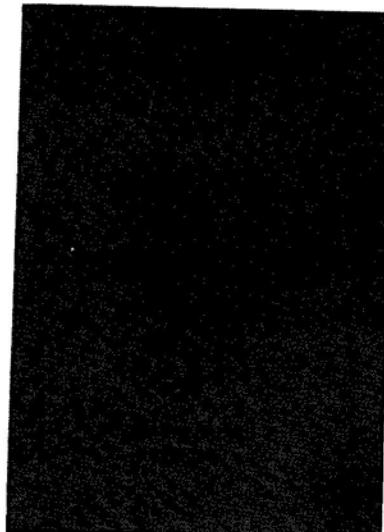
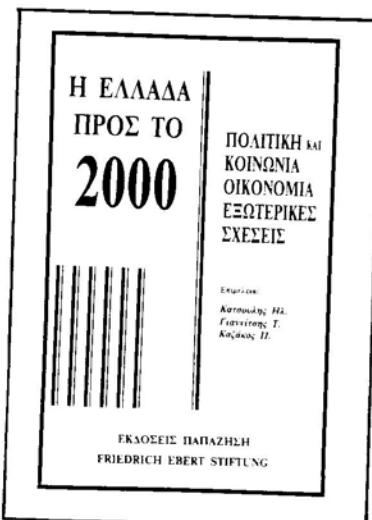
Μάθαμε να βλέπουμε τη ζωή σαν ένα απέραντο πεδίο ανταλλαγών, ένα ατέρμονο πάχε-δώσε των πάντων ανάμεσά μας· μάθαμε να ικανοποιούμε τις «ανάγκες» μας με λαμαρίνες και πολυουρεθάνη, να δίνουμε στα πάντα μορφή υλική και να βιώνουμε τη μια τεχνολογική επανάσταση μετά την άλλη· μάθαμε ακόμη ν' αγαπούμε, περισσότερο απ' όχι, την πολυθρόνα της τηλεοπτικής μας κρουαζιέρας, την ασφάλεια του τσιμέντου, δέχα, την πλούσιων και ονειρικών επάρσεων· μάθαμε ν' αγαπούμε τη φύση για τα ωραία πικ σμιοι κλουβιών και ονειρικών επάρσεων· μάθαμε ν' αγαπούμε τη φύση για τα ωραία πικνικ που κάνουμε· μάθαμε τέλος να ζούμε δίχως ανάσα, έρποντες καθημερινά στα βρωμερά στενά του νεφοσκεπούς πεπρωμένου μας.

Και ξαφνιαστήκαμε, δεν καταλάβαμε, δεν καταφέραμε να καταλάβουμε τις τραγικές εκείνες μορφές στην Ηγουμενίτσα, τις απεγνωσμένες φωνές: «Θέλουμε το ποτάμι μας». Και φάξαμε να ανακαλύψουμε τα υλικά οφέλη που κερδίζονταν ή χάνονταν, τα πολιτικά συμφέροντα που συγκρούονταν, τα βρώμικα παιχνίδια που παιζονταν. Μα δεν υπήρχε αντίποτα. Μοναχά ο Καλαμάς, ένας από τους τελευταίους ζωντανούς συντρόφους του αθρώπου, με τα καθάρια του νερά, τις ψηλές λεύκες, τα καμπουριαστά πλατάνια, τις καραβίδες και τα καβουριά, τα αηδόνια και τους γκιώνηδες, το μεταλλικό του κελάρυσμα· αυτά που ξεσήκωσαν χιλιάδες να σταματήσουν τους ιερόσυλους που ήθελαν να τους μιάνουν τον πολυτιμότερο φίλο, να τους καταστρέψουν. όχι το βίντεο ή το παρμπριζ, αλλά το καμάρι τους, το πιο ζωντανό κυπιώρυ του τοπου μας.

Τους είδαμε κι απορήσαμε. Κυρίους καθώς πρέπει και κυρίες με την καθημερινή τους περιβολή να κραυγάζουν όχι στο ανοσιούργημα. Και μπερδευτήκαμε. Κι όλα αυτά που είδαμε; Η ανταλλαγή; Οι ανάγκες μας; Τα πικ-νικ μας; Όλα καταρρίφθηκαν μονομιάς. Κι απ' αυτή τη «φωνή βωώντος εν τη ερήμω» είδαμε μπροστά μας να ξεδιπλώνεται το ανεπανάληπτο μεγαλείο της Φύσης. Της Φύσης, που αν και την υπερεκμεταλλευτήκαμε, αν και την προδώσαμε και ανότη προσπαθήσαμε να την καταστρέψουμε, στέκει πάντα για μας η πιο φιλόστοργη μητέρα.

Καλαμάς 1988. Η πρώτη πολιτική πράξη για την Ελλάδα του 21ου αιώνα.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

ΜΟΛΙΣ ΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΑΝ

NEA KOINONIOLOGIA

4

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΑ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΧΕΙΜΩΝΑΣ 1988-1989

ΔΡΧ. 350

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ:

Μελέτης Η. Μελετόπουλος
Καλλιγά 5, Φιλοθέη, 152 37 Αθήνα
Τηλ.: 68.12.723—68.11.664
Γιάννης Σ. Σακιώτης
Αγ. Γερασίμου 2, Ζωγράφου, 157 71
Αθήνα
Τηλ.: 77.54.621

ΣΥΝΤΑΞΗ:

Σπύρος Κουτρούλης
Βασίλης Λεμπούκας
Σπύρος Μακρής
Ζαχαρίας Παληός
Φωτοστοιχειοθεσία - επιμέλεια - φωτογράφηση -
μοντάζ
N. Μαυρομάτης & Σια ΕΠΕ, Μάγερ 11, 104 38
Αθήνα
Τηλ. 5225479, 5221479, 5244555

ΓΡΑΦΕΙΑ: ΚΑΛΛΙΓΑ 5, ΦΙΛΟΘΕΗ 152 37,
ΑΘΗΝΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Από τη διεύθυνση	1
Ρένος: Ο Μεγαλέξανδρος, από την ιστορία στο μύθο	4
Συνέντευξη με τον Δημήτρη Περπατάρη	9
Μελέτης Μελετόπουλος: Ελληνικά	19
Θανάσης Διαμαντόπουλος: Η «Αργώ» του Θεοτοκά	21
N. Κατριβέσης: Παραοικονομία: Προσέγγιση σ' ένα παλιό πρόβλημα	38
Σπύρος Μακρής: Εν αρχή: Ο Λόγος περί ¹ Ιδεολογίας	43
Ζαχαρίας Παληός: Κοινωνική Κινητικότητα και αισιόδοξος Στρουκτουραλισμός	53
Γιάννης Σακιώτης: Ποίηση: Αγώνας και αγωνία για την κοινωνία	56
Μελέτης Μελετόπουλος: Παναγιώτης Κανελλό- πουλος: Η πνευματική κοινωνία και ο χαρισματικός ηγέτης	59
Διακαώς: Η Γηράσκουσα ελληνική νεολαία	80
Άρδην:	

Η Νέα Κοινωνιολογία κυκλοφορεί κάθε τρεις μήνες στα βιβλιοπωλεία και στα περίπτερα — αποστέλλεται κατ' οίκον στους συνδρομητές — Τιμή τεύχους 350 δρχ. — Τιμή συνδρομής 1.400 δρχ.: Ιδρύματα, Οργανισμοί 2.000.

Η Νέα Κοινωνιολογία δέχεται άρθρα, επιστολές κ.λπ. — Οι δημοσιευμένες απόψεις εκφράζουν μόνον τους συγγραφείς τους, οι οποίοι είναι υπεύθυνοι γι' αυτές — τα ανώνυμα άρθρα και οι μόνιμες στήλες γράφονται από την σύνταξη του περιοδικού και εκφράζουν την γνώμη τους — χειρόγραφα δεν επιστρέφονται — Απαγορεύεται η αναδημοσίευση της ύλης ή μέρους της χωρίς την άδεια της διεύθυνσης.

Ο ΜΕΓΑΛΕΞΑΝΤΡΟΣ, ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΣΤΟ ΜΥΘΟ ΚΙ ΑΠΟ ΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΣΤΙΣ ΡΙΖΕΣ ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

(Στοιχεῖα τῆς ὁμιλίας που ἔκανε ὁ Ρένος 'Ηρακλῆ' Αποστολίδης στὴν 'Εταιρία Μακεδονικῶν Σπουδῶν τῆς Θεσσαλονίκης, 2-6-88.)

'Η φύση τῶν «κατακτήσεων» τοῦ Μεγαλέξαντρου δέν εἶναι ὅ,τι λέμε σήμερα «ἰμπεριαλισμός». Δέν ύπῆρξε πράγματι «κατακτητής», μὲ τὴ σύγχρονη ἔννοια, ἀλλ' ἐλευθερωτὴς τῆς Ἰσα-ΐσα, κ' ἐκ πολιτιστικῆς ὅσων λαῶν ἀπελευθερώωνταις ἀπ' τὴν καταπιεστικώτατη περσικὴ δυναστεία αἰώνων. Τοῦτο, ἀλλωστε, καὶ παρήγαγε ἐν τέλει τὴν ἀντίδραση καὶ τῶν δικῶν του, τῶν Μακεδόνων κι ὄλων τῶν ἄλλων Έλλήνων· γιατί, ἀκριβῶς, σὲ «κατάκτηση» καθαυτό ἀπέβλεπαν, μὲ ἀντιλήψεις γιὰ τοὺς κατακτώμενους «βαρβάρους» ἀκρως ὑποτιμητικές, καὶ προθέσεις βεβαιότατα καταδυναστευτικές κ' ἐκμεταλλεύτικές, ποὺ ὅχι μάλιστα τὸ «έλληνικὸν κοινὸν» μόνο, παρὰ κι αὐτός ὁ μεγάλος δάσκαλος τοῦ «στρατηγοῦ αὐτοκράτορος τῆς Έλλάδος», ὁ Ἀριστοτέλης, εἶχε καὶ διατύπωνε [ὅπως πολὺ σωστὰ τὰ ἐκθέτει ὁ Ντρόύζεν στὴν 'Ιστορία του, σελ. 396-7 κ.έ., καὶ ὑποσ. 723-4 (τῆς ἐκδόσεως ποὺ ἔβγαλα πρόσφατα μὲ τοὺς γιούς μου), παραπέμποντας στὸ Περὶ τῆς Ἀλεξανδρού τύχης Α', 329b, στὸν Κικέρωνα, καὶ στὰ Πολιτικά, Η' 1327b, τοῦ Ἀριστοτέλη], ἀντίθετα ὅμως πρὸς τὸν ἴδιο τὸ Μεγαλέξαντρο, ποὺ δέν ἀποσκοποῦσε, στενά ἔτσι καὶ τοπικιστικά-ἐθνικιστικά, ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα, σὲ τυπικὲς «κατακτήσεις» κι ἀπομνητικές ἐκμεταλλεύσεις ὅσων λαῶν νικοῦσε καὶ χωρῶν καταχλάμβανε, παρὰ στὴ δημιουργία πράγματι ἀλλού κόσμου, μ' ἄλλες κοινωνικές, πολιτειακές, οἰκονομικές, πολιτισμικές δομὲς - αὐτοῦ, τοῦ ἐλληνιστικοῦ ὄντως ποὺ προέκυψε ἀπ' τὴν ὄλη φλογερή του δραστηριότητα μιᾶς μόνο δεκαετίας, ἀπ' τὴ Μακεδονία ὥς τὰ Ίμαλάια καὶ τὸν Ἰνδό, κι ἀπ' τὸ Αἴγαος ἵσαμε τὸν Ἰνδικό, κι ἀπ' τὴν Πέλλα ἵσαμε τὸ Αμμώνειο στὴ Σαχάρα, κ' ἵσαμε τὴν Κασπία, κ' ἵσαμε τὶς πηγὲς τοῦ Νείλου καὶ τὶς ἀκτὲς τῆς ἀπέραντης Ἀραβίας.

Τὸ πάγιο σύστημα τοῦ Μεγαλέξαντρου δταν καταλαμβάνη μιὰ χώρα, ἔναν τόπο, μιὰ πόλη, δταν κατανικά ἔνα λαό, μιὰ φυλή, ὅποιους ὅπωσδήποτε ἀντιστεκόμενους ἀρχικά, εἶναι: εἰρήνη, κατὰ βάση, μαζί τους, σχέσεις καλές, φιλικές, ἀλληλοκατανόησης τῶν προβλημάτων καὶ τῶν ἀναγκῶν, δίχως ἀντιλήψεις περὶ «βαρβάρων», πούναι τάχα «σὰ ζῶα», κ' ἐλλήνων, πούναι δῆθεν «οἱ μόνοι ἀνθρωποι» κ.τ.π.,

δίχως νέες ἐπιβολὲς καὶ καταπιέσεις καὶ φορολογίες καὶ μεταναστεύσεις τῶν πληθυσμῶν κι ἀπομνημονίες ἔξοντωτικές. Βολεύει πάντα τὰ πράγματα γωρίς παραπέρα πόλεμο, γωρίς παράταση τῶν ἐπιχειρήσεων καὶ τῆς ἀσκησης βίας, ποὺ παράγει ἀντιδράσεις. Σκοπός του εἶναι, σταθερά: νὰ ζήσουν μαζί «κατακτητὲς» καὶ «κατακτημένοι», νὰ προκόψουν ἐφεξῆς μαζί, συνενωμένοι - ὅχι ἀνταγωνιζόμενοι, συναγωνιζόμενοι. Καὶ γι' αὐτὸ διαφωνεῖ διαρκῶς, καὶ διαρκῶς διαφωνοῦν μαζί του, ὅλ' οἱ δικοί του, οἱ παλιοὶ πατριῶτες μακεδόνες, τῶν στενῶν τοπικιστικῶν ἀντιλήψεων, κ' οἱ ἄλλοι μὴ δικοί του ἐλληνες, ὅλοι κατὰ ταῦτα σύμφωνοι: στὸ δτι ἔπρεπε ἀποκλειστικά καὶ χειροπιαστά ὑπὲρ ἐκυρωτῶν καὶ ἀλλήλων, τῶν Έλλήνων δηλαδή, νάναι ὅποια ἐπιχείρηση, ὅποια κατακτηση, ὅποιος πόλεμος, ὅποια ἐνέργεια τοῦ Μεγαλέξαντρου.

Μὰ δέ θάταν «μέγας» ἀλήθεια, ὅπως ήταν, ἀν ἔμενε τόσο στενόθωρος καὶ τόσο μικρός, τόσο κοντόθωρος. Δέν ἀποσκοποῦσε οὕτε σὲ «πλιάτσικα» οὕτε σὲ κατοχὲς χωρῶν καὶ καταδυναστεύσεις λαῶν μὲ τὶς λόγγες. Γ' αὐτὸ κι ὄλες οἱ ἀντιδράσεις ποὺ ἀντιμετώπιζε: ἀπ' τὸ ἴδιο τὸ δραστικό του ὅργανο, τὸν ἴδιο του τὸ στρατὸ καὶ τὸ παλαιομακεδονικό, τὸ στενομακεδονικὸ καὶ τὸ στενοελλαδικὸ στοιχεῖο!

"Οχι πώς δέ χτυποῦσε — καὶ χτυποῦσε σκληρότατα, ταχύτατα, κι ἀναμφισβήτητα ἀποτελεσματικά, κατασταλτικά — δταν ἀναγκαζόταν ν' ἀντιμετωπίσῃ ἔξεγέρσεις, ἀντιστάσεις, ὑπονομεύσεις, διτιδήποτε ἀντιστρατεύόταν τὶς γραμμές του, ὅ,τι ἀντιπάλευε αὐτὸ ποὺ σχεδίαζε, κατάστρωνε καὶ προέβαινε στὴν πραγμάτωσή του.

'Ασφαλῶς καὶ χτυποῦσε! Βεβαιότατα κ' ἐπέβαλλε τὶς σκέψεις καὶ τὶς ἀποφάσεις του! Κι διποσδήποτε ήταν αὐταρχικός: αὐτός συλλογιζόταν τὶς ἔπρεπε καὶ τὶς χρειαζόταν νὰ γίνη, ἐλάχιστα πράγματι ρωτοῦσε ἄλλους, οὕτε καὶ τοὺς στενότατούς του ἐπὶ κρισίμων σημείων καὶ θεμάτων, κι αὐτός ἀποφάσιζε καὶ διάταζε - νάνι. Καὶ τοῦτο, ἐν προκειμένῳ, θάλεγγε κανεὶς σήμερα, ἐλάχιστα ηταν «δημοκρατικό» - χωρίς συζήτηση. 'Αλλὰ πρέπει καὶ ν' ἀναζητηθῇ,

καὶ τίμια ν' ἀνερευνᾶται, νὰ διαπιστώνεται, νὰ λέγεται, τὸ τί λοιπόν ἔτσι «αὐταρχικά» ἀποχάσιε κ' ἔπραττε. Κι ἂν τὸ «τί» αὐτὸν ἥταν ἐλευθερωτικό τῶν «κατακτώμενων», ἥταν πράγματι ὑπέρ τῆς καλύτερης ζωῆς, τῆς εἰρηνικώτερης, τῆς ἀνθρωπινώτερης, τῆς οὐσιαστικώτερης καὶ τῆς δικαιότερης - ἔτσι, «αὐταρχικώτατος γιὰ τὸ καλύτερο ὅλων» θὰ πρέπει νὰ δρίζεται, δχι ἔτσι ἀδικα «ἰμπεριαλιστής» τάχα καὶ τὰ παρόμοια.

Ποιός τόκρινε, βέβαια, τὸ «καλύτερο γιὰ ὅλους», θὰ ρώταγε κανεὶς - καὶ τὸ ρωτάει ἀσφαλῶς ἡ Ἰστορία πάντα ἡ ἴδια, κ' ἡ πανανθρώπινη κατοπινὴ συνείδηση, γιὰ νὰ κρίνῃ ἀντικειμενικά, καὶ ν' ἀποφασίσῃ, νὰ δικαιώσῃ ἢ ν' ἀπορρίψῃ καὶ νὰ στηλιτέψῃ.

Ἡ ἀπάντηση εἶναι: ναί· ὁ ἴδιος! Τότε, ὅταν ἐνεργοῦσε, μέσα στὴ φλογερὴ ἐκείνη δεκαετία τῆς τρομερῆς δημιουργίας του ἐνὸς νέου κόσμου, αὐτοῦ τοῦ ἑλληνιστικοῦ ποὺ συγκροτήθηκε κι ἀνθισε πίσω του, μὲ τόσες συνέπειες ὡς σήμερα - τότε, λοιπόν, μόνον ὁ ἴδιος, ἀσφαλῶς! Καὶ πολύ κινδύνευε, ἀναμφισβήτητα, δποιος ἡ ὅποιοι τοῦ ἀντιστέκονταν, ἀντιδροῦσαν ὄπωσδήποτε, ἢ ἔστω κι ἀπλῶς ἀπρόθυμα τὸν ἀκολουθοῦσαν στὶς ὑπερκεραστικὲς τῶν πάντων ἐφορμήσεις του, τὶς προσωπικῶτατες ἀλλωστε καθ' ὅλα!..

'Αλλά, μετά, ἡ Ἰστορία ἡ ἴδια εἰν' ἐδῶ, καὶ κρίνει.

Καὶ κρίνει ἀπ' τὸ ἀποτελέσματα: ἀπ' τὸ τί ἔπομένει θετικό, τί κέρδος, τί δημιουργία, τί ούσια καὶ κατακτηση νέα, γιὰ ὅλο τὸ ἀνθρώπινο εἶδος!

Οι ἡθικολόγοι μπορεῖ ν' ἀφρίζουν. Μὰ κ' ἔμεις, οἱ φιλειρηνικοὶ ἀνθρωποι, ποὺ τόσο ἀκριβά πληρώσαμε τοὺς ἀθλιοὺς καὶ τρομερούς μας, τοὺς τόσο ἀσκοποὺς δικούς μας πολέμους, μπορεῖ νὰ φρίττουμε διαβάζοντας τοῦτο κ' ἐκεῖνο τοῦ Μεγαλέξαντρου, τοὺς λαοὺς ποὺ κατεξόντωσε ψηλὰ ἐκεῖ στὴ Σογδιανή, στὴ Βακτριανή, καὶ τὶς πόλεις, τὴν Ἀλικαρνασσό, ποὺ κάηκε γιὰ νὰ τοῦ ἀντισταθῇ ὡς τὸ τέλος, καὶ πέρ' ἀπὸ τὸ τέλος, τὴν Τύρο, ποὺ ὡς κι ὁ Ἀπόλλωνάς της τὴν ἐγκατέλειψε, ἀλεξανδρίζων καὶ δαῦτος, σὰν εἶδε κι ἀπόειδε ὁ πονηρὸς θεὸς πῶς μὲ τὸ Μεγαλέξαντρο δέ θὰ τάβγαζαν πέρα οἱ πιστοί του θαλασσόλυκοι καὶ δαιμονισμένοι ἔμπο-

ροι καὶ τεχνουργοὶ Τύριοι, καὶ χρειάστηκε να δέσουνε τ' ἄγαλμά του μὲς στὴν πόλη τους, λίγο πρὶν τὴν πατήσῃ ὁ φοβερὸς πολιορκητής, γιατὶ ὡς καὶ στὰ δνειρά τους τρέμοντας τὸν ἀκουσαν τὸ θεὸν νὰ τοὺς λέγῃ πῶς... «Φεύγει! Δέ γίνεται τίποτα μ' αὐτὸν τὸν Μακεδόνα! Δέ σώζεται ἡ Τύρος μὲ τίποτα πιά!..»

Καὶ τί δέν ἐπάτησε λοιπόν, τί δέν ἐνίκησε, τί δέν τιμώρησε σκληρότατα, ὅταν χρειάστηκε, ὅταν αὐτός τόκρινε πῶς «χρειάζεται» - να! 'Αλλ' ἡ Ἰστορία ἡ ἴδια, μετὰ εἰκοσιδύο-εἰκοσιτρεῖς αἰῶνες, τί ζύγιασε, τί στάθμισε, στοχαστικά κι ἀντικειμενικά, τί ἔκρινε «θετικό» καὶ κέρδος γιὰ ὅλο τὸ εἶδος πάνω στὴ γῆ καὶ τὸν πολιτισμό, τὸν ἑαυθρωπισμό του; "Αν αὐτή θετικά ἔκρινε τὰ γενόμενα, ποιός μένει μὲ τὰ θύματα; "Η ζωὴ — κ' ἡ Ἰστορία — προχωράει, δέ σταματάει, δέ μένει κλαίγοντας. Σκληρό - ἀλλ' ἔτσι γίνεται! Τὸ πληρώνουμε ὅλοι, κάθε μέρα, ἀπὸ τὰ ἑλάχιστα ὡς τὰ μέγιστα - τί τάχα δέν τὸ βλέπουμε; Καὶ τί ὠφελεῖ νὰ κρύβουμε τὰ θετικά, ὅταν γιὰ θετικά πρωτίστως διψάμε, τὰ θετικά πρωτίστως μᾶς λείπουν;

Φτάνοντας δόπουδήποτε κεῖνος, νικῶντας ὄποιουσδήπτε, «κατακτῶντας» τοὺς πάντας καὶ τὰ πάντα σαρώνοντας, ἔτσι ἀπροσμάχητος πού ταν μὲς στὴ φλογερὴ ὅρμή του, τί ἔκανε πρῶτα-πρῶτα; Αὐτό ρωτάει ἡ Ἰστορία, γιὰ ὅλα τὰ μετά, καὶ γιὰ λογαριασμὸ τῆς ἀνθρωπότητας ὅλης: τί ἔκανε πρῶτα-πρῶτα;

Πρῶτα-πρῶτα, λοιπόν, ἐσήκωνε ἀπὸ τοὺς σβέρκους τῶν ἀτυχῶν λαῶν τὶς ἀνάλγητες καταπιέσεις καὶ τοὺς ζυγούς ἀνελευθεριῶν ποὺ τοὺς εἶχαν ὡμά ἐπιβάλει οἱ προηγούμενοι κατακτητές τους - κ' ἐν προκειμένῳ: οἱ Πέρσες κυριώτατα (ἀλλ' ὅχι μόνο οἱ Πέρσες κάθε προηγούμενος δυνάστης!) Μόλις ἔφτανε, μόλις ἔμπαινε στὴν κατακτημένη πόλη, χώρα, περιοχή, κοίταγε τὸ ταχύτερο νὰ μάθῃ ὡς τὸ ἔσχατο καταπιέσεις τοῦ τοῦ τόπου καὶ τοῦ λαοῦ ἐκείνου βάθος, ὡς τὸ πρωτογενές, τὸ πηγαιότερο, τὸ πιό «αὐτοχθονικό» νὰ ποῦμε - νὰ μάθῃ «τί τὸ κατεξοχήν δικό τους, ντόπιο τους, φυσικό τους» (πολίτευμα, ἔθος, τρόπος ζωῆς, ἀντίληψη, πίστη, ἰδέα, ὅτι συνιστᾶ, ἐν ἐσχάτῃ ἀναλύσει, τὸν αὐτοπροσδιορισμό τῶν λαῶν, τὸν αὐτογενῆ) — καὶ αὐτό διάτα-

ζε «νὰ ἐπανέλθῃ», ν' ἀποκατασταθῇ, νὰ βοηθηθῇ νὰ ξαναλειτουργήσῃ, νὰ ξανανθίσῃ τὸ καταπιεσμένο, τὸ κυνηγημένο, τὸ διωγμένο μὲς ἀπ' τὸ ἴδιο του τὸ σπίτι, τὸ καταπιεσμένο ἀπ' τὸν κακὸ προηγούμενο δυνάστη!

Ἐτσι ξαναπήνει ἀρχαῖες λατρεῖες, αὐτογενῆ πολιτεύματα ἐσωτερικά, ἥθη ἀνθρωπινώτατα τῶν ντόπιων πρὶν κατακτηθοῦν ἀπὸ δυνάστες ἀνάλγητους καὶ στρινιάσουν καὶ κακέους καὶ στρεβλωθοῦν ἀπανθρωπικά· καὶ πίστεις, καὶ συνήθειες, καὶ τρόπους, καὶ ποιότητες κι οὐσίες καὶ ρυθμοὺς καὶ τόνους ζωῆς, ποὺ φυσικὰ κι ἀβίαστα ἐκ φράζουν τὸν φορεῖς τους - δηλαδὴ: ἐλευθερώνει!

«Ιμπεριαλισμός» εἶναι τοῦτο; «Δυναστεία» εἶναι;;.. Ὁ φωτισμός εἶναι καταδυνάστευση;;.. Ἡ βοήθεια γ' ἀνάπτυξη ἐνός τόπου, μὲ ἀφαίρεση ὅλων τῶν ἀντίθετων καταπιέσεων πάνω του, μὲ τίναγμα ὅλων τῶν «καπακῶν» καὶ ζυγῶν ποὺ τοῦχαν ἐπιβληθῆ - αὐτό εἶναι τάχα «ὑποδούλωση»; Εἶναι «κατάκτηση» ἡ ἐλευθερία; Καὶ τί λοιπὸν εἴν' ἡ «ἐλευθερία»; Κάτι χωρὶς κανένα περιεχόμενο ζωῆς; Ἡ ἐλευθερία τῆς αὐτέκφρασης καὶ τοῦ αὐτοπροσδιορισμοῦ τῆς καθημερινῆς ζωῆς, δέν εἰν' ἐλευθερία; Καὶ γιατί; Γιατὶ στὰ γενικά, στὰ καθολικά προβλήματα κι ἀνάγκες, ίσχυρουν γενικές ρυθμίσεις, ίσες γιὰ ὅλους, δίκαιες γιὰ ὅλους, δόσο γίνεται;;..

Καὶ τὸ ἀποτέλεσμα, τὸ ιστορικό;;.. Ποὺ ὑπῆρξε πολιτισμός νέος, κ' εύρυτατος, καὶ δυναμικώτατος: ὁ εύρωπακός.. - αὐτό δέν λογαριάζεται;;.. Τί θὰ πρόκυπτε ἀπὸ τὴν σκέτη Ἑλληνική ἀντίηψη καὶ παιδεία, ἢν ὁ Μεγαλέξαντρος δέν τὴν ἄνοιγε ὅπου τὴν τίναξε καὶ τὴν ἀπλώσει καὶ τὴν φύτεψε, νὰ διασταυρωθῇ μὲ τόσα καὶ τόσα γονιμώτατα;

Ἄπὸ τόσες καὶ τόσες πλευρὲς «λάκκος φιδιῶν» δέν ἦταν ἡ ὑπερπολιτισμένη Ἀθῆνα, κι ὅλ' ἡ γύρω νότια Ἑλλάδα, ίσχυρε τὸ Ταίναρο;;.. «Αν θέμε τὴν ἀλήθεια, οἱ παλιοὶ ποὺ δίδασκαν μιὰν Ἑλλάδα μόν' ὡς τὴν Χαιρώνεια τοῦ 338, δχι μόνο λάθος ἔκαναν ιστορικὸ — γιατὶ δέν «τέλειωνε» κεῖ, ὅπως θέλαν πεισματικά νὰ βλέπουν (περιωρισμένοι στὰ «κλασσικά» κείμενα, μὰ τυφλά πρὸς τὰ ἴδια τὰ πράγματα), ἡ «Ἑλλάδα» κ' ἡ μεγάλη τῆς Παιδεία — παρὰ καὶ προδοσία, ἢν τὸ καλοσκεφτῆτε, τοῦ ἴδιου τους τοῦ Ἑλληνικοῦ ἰδανικοῦ! Ποὺ ἔφτασε ὃς αὐτούς, ποὺ τους μίλησε στὰ

δηνειρά τους, στὶς ροπές, στὶς ἐμπνευσεὶς - στὶς ἐπιστημονικὲς φιλολογικὲς ἡγεμονίες τους, μέσω ποίου λοιπόν; Πῶς τοὺς ἔπεισε τὸ κλασσικό ἰδανικό, νὰ τοὺς φέρει τὸ ἴδιους — ξένους αὐτούς, ιταλούς, γάλλους μανούς, ἔγγλους, ὀλλανδούς, εὐρωπαίους - νει, πολιτισμένους ἐν τέλει — πῶς: ἡ πολιτισμένη τοὺς ἔφτασε; Ἀπὸ ποιοῦ τὸ φλογερό τὸν νὰ καίη, νὰ φωτίζῃ, νὰ διαδίδῃ ἀκόμα; — ἀπ' τῆς Μακεδονίας αὐτῆς τὸ Μεγαλέξαντρο; Ποιός; 'Ο Περικλῆς τόφτασε ὃς τὸν Ιπποτανό; Θεμιστοκλῆς ὃς τὰ Ἰμαλάια; 'Ο Αλκιβιάτης τόν Ινδικό καὶ τὴν Ἀραβία; Μήπως ὁ Περικλῆς ὃς τὴν μυθικὴ Ἀτλαντίδα; "Ἡ μέρη ἔκεινην ἀκόμα οἱ κατάπληκτοι λαοὶ τὴν ἀποτελοῦσαν φυσικώτατα στὸ μέγιστο τῶν ἡρώων — καθώς ὁ δλοι τὸν εἴδανε δικό τοῦ ἡρωα — τὸ Μεγαλέξαντρο τους;;..

Λοιπόν; Πῶς ὃς τὸ 338 τῆς Χαιρώνειας μονάχα, ἡ Ἑλλάδα, κι ὁ μεγάλος τῆς Μεγαλέξαντρος ἡ μεγάλη τῆς Παιδεία;;.. Ποιός στενεύει τὸν λόγο «λάκκος φιδιῶν ἀλληλοτρωγόμενων» τὴν χώραγε ὅλ' αὐτά, καὶ δέ θὰ τὰ σκότωνε ἡ τούτη μερὸς δυναμισμός τους ίσα-ΐσα, ἔτσι γιὰ πάντα ἔκει στενεμένος;

Χωρὶς τὸ Μεγαλέξαντρο, μὲ τοὺς στενεμένους του Μακεδόνες - τοὺς θέλουν οἱ στενεμένοι φιλόλογοι πιό «ἀπολίτιστους» τάχα; «Λιγοτέρο πεπαιδευμένους» ἀπὸ τοὺς Αθηναίους;;.. Εκαὶ λοιπόν; Θάρταναν Ἀθηναῖοι ὅμως στὸν Ινδό, μὲ ἀτέλειωτους μῆνες τροπικῶν καταιγίδων. Θ' ἀντεχαν Ἀθηναῖοι νὰ ὑπηρετοῦν ἔτσι τὴν ἵσμη τέτοιου δαιμονισμένου Μεγαλέξαντρου: Ατοτοὶ ἔναν Ἀλκιβιάδη εἶχαν μιά φορά, μὲ γενναῖας ὑπερπόντια σχέδια, ριζικῶς ἀνατρεπτικὰ τὰ μικροπολιτικῶν τους, κι αὐτόν, τὸ παπαδόπους ἐδῶ, μόλις ἄνοιξε πανιὰ ὁ λαμπρός τοῦ στόλος γιὰ τὴν Σικελία, τὸ «Νέο Κόσμο» δηλαδή — τὸ μόνο «Νέο Κόσμο» ποὺ τόλμησε δοῦν μακρύτερα (ἀλλὰ πόσο πιὸ κοντινό ἀπὸ τὸν Μεγαλέξαντρου, τὸν ἀπέραντο!) — κι χίτερα ἔστειλαν νὰ τὸν φέρουν πίσω, νὰ τὸν ξυναέσουν πάλι μὲ κοντό σκοινί, στὰ μικρὰ καὶ στὰ διλίγα τους!..

Λοιπόν;;.. Πῶς τὸ μεγάλο ἔκεινο «Ἑλληνικὸ Θαῦμα», ποὺ ὁ κόσμος δύσμισυ γιλιάζεις χρόνια θαυμάζει κ' ἔξανθρωπίζεται ἀπὸ δικῆς πῶς χωρὶς Μεγαλέξανδρο θὰ δροῦσε θὰ λειτουργοῦσε μὲς στὴν Ιστορία;;.. 'Ο Βασι-

τανδρος ή δ' Ἀγησίλαος θὰ τὸ τίναζε σὰ ριπίδιο ἐκπολιτισμοῦ σ' ὅλη τὴν οἰκουμένη;..

Οι Μακεδόνες λοιπὸν - σὰν ὄργανο τοῦ Μεγαλέξαντρου! Τοῦ Μεγαλέξαντρου, μ' ὅλη τὴν μεγάλη Ἑλληνικὴ Παιδεία δικιά του, συνείδησή του! Τοῦ Μεγαλέξαντρου τῶν Ἑλλήνων ὅλων - ὅχι τῶν Μακεδόνων του μονάχα! Τῶν ἀνθρώπων ὅλων - ὅχι τῶν Μακεδόνων καὶ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων μόνο. Τὸν Ἀλέξαντρο, τὸν Μέγα, γιατὶ ἦταν ὑπερέλληνας ἵσα ἵσα - καὶ ὑπερ-μακεδόνας καὶ ὑπερ-έλληνας, κι ἀκόμα κ' ἐναντίον τους ἀμφοτέρων, ὅταν δὲν μπόρεσαν νὰ τὸν ἀκολουθήσουν πιὰ στὰ ὑπεράνθρωπα καὶ τόσο πανανθρώπινά του!..

"Ἄς τὸ δοῦμε καὶ λίγο πιό ἐπιστημονικά - γι: λιγώτερο ἐνθουσιαστικά, νὰ πῶ, λιγώτερο συναρπαστικά, πιό ἥρεμα, μ' ὅλο ποὺ δέν μπορῶ νάμαι καὶ πολύ «ἐπιστήμων», ὅταν κάτι μὲ ψλογίζη δρμεμφυτικά, μὲ κείη τὴν ἐκλεκτικὴ συγγένεια πρὸς τὸ θέμα, ποὺ ὁ λαμπρός Μπουσέ-Λεκλέρκ ἔτσι λαμπρά ὅρίζει σὰν προϋπόθεση ἵσα-ἵσα τῶν πιό ἐμπνευσμένων ἴστορικῶν ἔργων:

Αὐτὸ ποὺ ἴδρυσε μές στὴν παγκόσμια ἴστορία δ' Μεγαλέξαντρος φτάνει ὡς ἐμᾶς καὶ μᾶς προσδιορίζει ἀκόμα ἀπὸ τρεῖς μεγάλους δρόμους - ἡ «λώρους», ἢν θέλετε: 'Ο ἔνας εἶναι τὰ ἴδια τὰ πράγματα ποὺ προσδιορίζουν τὴν ζωὴ τῶν λαῶν, ἀπ' τὴν Ἀδριατικὴ καὶ τὴν Λιβύη καὶ τὴν Αἴγυπτο, ἵσαμε τὸ Δούναβη καὶ τὴν Κασπία καὶ τὴν Ἀράλη καὶ τὰ κράσπεδα τῶν Ἰμαλάιων, κι ἀποκεῖ ὡς τὸν Ἰνδό, καὶ κάτω, στὸν Ἰνδικό, καὶ τὴν Ἐρυθρά, καὶ τὴν Ἀραβία!.. 'Ο ἄλλος εἶναι δὲ Λόγος - καὶ δὲ, τι τοῦ Λόγου: ἡ σκέψη, ἡ γνώση, ἡ ἐπιστήμη· κι ἀπώτερα: ἡ τεχνική, κάθε φωτισμένη πρακτική, κάθε τεχνογνωσία πρωαθημένη, κάθε πείραμα καὶ κατασκευή, μαζὶ μὲ κάθε ἐμπειρία καὶ παρατήρηση καὶ μέθοδο ἀναγωγῆς, καὶ γενίκευση, ἐννοιοποίηση, θεώρηση «έξ ἀπόπτου» κι «ἀπαγγῆ» πάλι πρὸς τὶς βάσεις καὶ τὰ πράγματα, τὰ φαινόμενα καὶ τὰ «δεδομένα» - δηλαδὴ δὲ Ἀριστοτέλης, σὰν ὄργανο, κατεξοχήν, τοῦ Λόγου, καὶ σὰν «Ἐγκυλοπαιιδεία», καθολική, τῆς Ἀρχαιότητας, ποὺ χωρίς τὸ Μεγαλέξαντρο, καὶ τὴν κατάκτησή του, δέ θάχε περάσει στοὺς Ρωμαίους, δέ θάχε καταστῇ αὐτὸ τοῦτο δὲ Νοῦς τῆς Αύτοκρατορίας, καὶ τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας, καὶ τῆς Εὐρώπης, καὶ τοῦ Κόσμου ὡς σήμε-

ρα! Καὶ τὸ τρίτο εἶναι δὲ Μῆθος — δὲ μεγάλος, δὲ ἡρωικώτερος τῶν μύθων: δὲ μῦθος τοῦ Μεγαλέξαντρου ἀκριβῶς! — ποὺ πέρασε στὴν ψυχὴ καὶ στ' ὄνειρο τόσων λαῶν — εἴκοσι;.. τριάντα;.. μετρῆστε τους, ἀπ' τὸν Ἀτλαντικὸν ἴσαμε τὰ Ἰμαλάια! — ἀφοῦ πρῶτα μὲ τὸ θαυμασμό τους τὸν ἔκαναν δικό τους ὅλοι αὐτὸν τὸν μοναδικό Μεγαλέξαντρο κι ἀφοῦ σὰ μαγνήτης δὲ μῦθος του καὶ τὸ ἴνδαλμά του ἔσυρε πάνω του καὶ οἰκειώθηκε ὅλους τοὺς ντόπιους πανάρχαιους μύθους τους, κι ἀφοῦ ἔγινε — γιατὶ καὶ τόσο «μακριά» πάντα πῆγε — κ' «Ἐξερευνητής» τοῦ κόσμου μέγας, κ' ἔγινε καὶ «Ζωολόγος» μέγας, ἀφοῦ τόσα καὶ τόσα ζῶα, πραγματικά καὶ φανταστικά τους ἀγνωστα γνώρισε αὐτός, καὶ «Φυτολόγος» μέγας, ἀφοῦ μὲς ἀπ' τὴν συναρπαστική του ἴστορία ὡς τὰ πέρατα τοῦ κόσμου πόσα καὶ πόσα φυτὰ δέν ἐγνώρισε, μὲ πόσα καὶ πόσα ἡ στρατιά του ἡ μυθικὴ δέ συντηρήθηκε, μὲ τί σίλφια ἐχόρτασε, μὲ τί πετρέλαια ἔτσι αὐτανάβρυτα δέν ἐτρόμαξε καὶ δέν ἐθιύμασε, τί νάρδα ἐμύρισε καὶ τί τῆς Ἀραβίας ἀρωματικά, καὶ σὲ τί βάθη θαλασσῶν, σὰν ἄλλος προΠικάρ πὲ βαθυσκάφος γιάλινο, μὲς σὲ κουβούκλιο σιδερένιο, δέν κατέβηκε, δὲ καὶ «Ωκεανολόγος» λοιπὸν Μεγαλέξαντρος, δὲ γνώστης καὶ τῶν μεγάλων κητῶν γι' αὐτό, καὶ μαζὶ καὶ τῶν πιὸ ὑπερβατικῶν δὲ μέτοχος καὶ γνώστης, ἀφοῦ καὶ στῶν Μακάρων τὴν χώρα τάχα ἔφτασε, καὶ τ' ἀθάνατο νερὸ εύρηκε, καὶ μὲ τοὺς γυμνοσοφιστές ἐμίλησε, καὶ σύμφωνος καὶ μ' αὐτούς ἐπίσης δήλωσε πῶς εἶναι, «ἄν δὲν ἦταν ἀναγκασμένος νὰ μείνῃ Ἀλέξαντρος, ἀφοῦ Ἀλέξαντρος ἦταν - καὶ δέν μποροῦσε ἀλλιῶς νὰ γίνη στὸν κόσμο», ἔ;..

Δηλαδή, μὲ τὸ τρίτο τοῦτο, μὲ τὸ Μῆθο τῶν λαῶν ποὺ τὸν λάτρεψαν σὰ δικό τους ἡρωαῖοι τὸν «κατακτητὴ τους», ἔγινε ἀπέρχοντη, πελώρια, καθολική Λαϊκὴ Ἐγκυκλοπαίδεια παντός τοῦ Ἐπιστητοῦ δὲ Μεγαλέξαντρος κ' ἡ ἴστορία του - δέν ἐμεινε καθαυτὸ «ίστορία» μονάχα!..

"Ἔτσι, δίπλα στὰ ἴδια τὰ πράγματα, ποὺ ξετυλίγονταν κατὰ τοὺς νέους μας καιρούς, δούλευε κι ὁ νοῦς κ' ἡ καρδιά τῶν λαῶν μ' ὅ,τι δὲ Μεγαλέξαντρος πρωτόθεσε σὲ κίνηση ἀπλώνοτάς το, χαρίζοντάς το, οἰστρηλατῶντας το, νὰ ἐμπνεύσῃ καὶ νὰ φωτίζῃ ὅλο τὸν κόσμο ὡς σήμερα: 'Ο Ἀριστοτέλης, τ' «ὄργανο» τῆς ἐπιστή-

μης καὶ τῆς μεθόδου γιὰ κάθε στέρεη γνώση, στὶς τάξεις τῶν μορφωμένων, τῶν κυρίαρχων, τῶν «ἀπάνω». Αὐτός ἡ μεγάλη Ἐγκυκλοπαιδεία - τὸ πιστό πάντα βοήθημα τοῦ αὐστηροῦ Λόγου, τοῦ ἀπαιτητικοῦ Νοῦ. Καὶ παράλληλα, γιὰ τοὺς λαϊκούς, τοὺς φτωχούς, τοὺς «κατώτερους», τοὺς «παραμυθιαζόμενους» τὸν κόσμο (ἀφοῦ νὰ τὸν «γνωρίζουν» αὐστηρά δέν μποροῦν): ὁ μεγάλος Μῦθος τοῦ πανεγκυκλοπαιδικοῦ Μεγαλέξαντρου, ποὺ μὲς ἀπ' ὅλες τὶς τοπικὲς «Βουλγκάτες» τοῦ θρύλου του ἴστοροῦσε, διηγόταν, ὅλα τὰ βράδια, ὅλες τὶς μαῆρες νύχτες εἰκοσιδύο αἰώνων, δίδασκε τὸν κόσμον ὅλο στοὺς λαούς, ὅχι μόνο τοῦ «Ἡρωαὶ τὸ μῆθο, τὸν παρηγορητικό, πὼς «μπορεῖ κανείς! ὅλα τὰ μπορεῖ, ἂμα πολὺ τὸ θέλῃ!», παρὰ καὶ τὴ σοφία ὅλη τὴν προσιτὴ ἀπ' τὸν ἀπλό κόσμο, τὴν «σοφία» ὅλη τὴν ἐντὸς εἰσαγωγικῶν ἔστω, μὰ ποὺ εἶναι κ' ἡ μόνη γιὰ τοὺς πολλούς, κ' εἶναι κ' ἡ πιό ἐμπνευσμένη πάντα, ἡ πιό μαχευτική σοφία, ἡ πιό δεκτή γ' αὐτό, ἡ πιό ἀνθρώπινη!..

Νά τί μεγάλο ἔθεσε σὲ κίνηση λοιπὸν ὁ Μεγαλέξαντρος: αὐτὲς τὶς τρεῖς τρομερές φορές μέσα στὸν ἀρχαῖο κόσμο, γραμμή κατὰ μᾶς, δόλοισα γιὰ τὴν καρδιὰ καὶ τὸ νοῦ τῶν καιρῶν μας! Γιατὶ καὶ νοῦς τῶν καιρῶν μας καὶ τῶν φιλῶν ὄλων τῶν ἐπιστημῶν μας εἴν' ἀκόμα ὁ Ἀριστοτέλης καὶ τ' «Οργανό» του. Γιατὶ κ' ἡ ἐπιταχὴ τῆς βουλγησιαργίας ποὺ διδάσκει ὁ μῆθος τοῦ Μεγαλέξαντρου διέπει ἀκόμα τὸν κόσμο - τὸν κόσμο μας δὲ ἰδιαίτερο! Γιατὶ κι ὁ Μῆθος εἶναι πάντως πού, ἢν δέν ἐμπνέῃ, κανείς Λόγος καὶ καμμιά Πράξη καὶ καμμιά «ύλικὴ προϋπόθεση» δέν παράγει τίποτε!...

Εἰδικώτερα γιὰ μᾶς τοὺς Νεοέλληνες τώρα θάλεγα πὼς ὁ Μεγαλέξαντρος, ὁ μῆθος κ' ἡ ἴστορία του, μᾶς ἐνώνουν κατεξοχήν μὲ τὴν ἀρχαιοελληνικὴ παράδοση.

Εἶπαν. ὡς τώρα, πὼς ὁ Χριστιανισμός, ἡ Ορθοδοξία. Γιατὶ τὰ Εὐαγγέλια μεταφράστη-

καν καὶ διαδόθηκαν στὰ Ἑλληνικά· γιατὶ: · Ιωάννη καὶ γράφτηκε μάλιστα κατευθεῖς περὶ Ἑλληνικά, πολὺ ἀργότερα, καὶ σώζει μέσα τὸ Στωικισμό· γιατὶ κ' οἱ Ἐβδομήνες ἔκεινοι μετάφρασαν καὶ τὴν ἑβραϊκὴ Πατέρα Διαθήκη στὰ Ἑλληνικά τοῦ καιροῦ τους: καὶ κ' ἡ ὅλη ἑλληνικὴ Φιλοσοφία — μά κ' ἡ ἑλληνικὴ Εκφραση συλλήθη — προσδιώρισαν (νὰ μήτε «ἔξαλλαξαν», «έλληνοι ποιοίησαν ἐντέλεια τὸ Χριστιανισμό... Ναί, ναί! Για ὅλ' αὐτά.

Φοβᾶμαι ὅμως πὼς κάτι τοὺς διέφυγες καὶ κάτι ἀπὸ πρόθεση, (γιὰ νὰ ἔξαρουν σὰ μονάχοι τάχα βοηθὸ τοῦ Ἑλληνισμοῦ τὸ Χριστιανισμὸ) ἀπέκρυψαν: πὼς τὸ Νεοελληνικὸ ἔχει γιὰ λῶρο κατεξοχὴν ποὺ τὸ δένει μὲ τὴν Ἀρχαιοελληνικὴ Παράδοση τὸ Μεγαλέξαντρο καὶ τὴν παραπέρα μυθοποίηστον μέσα στὴν ψυχὴ τοῦ ἑλληνόγλωσσα λαοῦ ὄλων τῶν περιοχῶν ποὺ οἰστρηλάτησε κι ὠργάνωσε ἡ μεγάλη του δράση.

«Ολ' οἱ φιλικώτεροι λαϊκοί μας μῆθοι καὶ τάγονται ἀπὸ κεῖνον, καὶ τὴν ἴστορία τους καὶ τὸ μῆθο του. Ἐγώ ἐπιμένω στὴν ὑποψία πως τὸ «ἀκριτικά» μας δέν κατάγονται ἀπλῶς ἀπὸ τὶς ἐμπειρίες τῶν παραμεθόριων τῆς Ἀραβικῆς Ἐπικράτειας στοὺς αἰώνες τοῦ Βυζαντίου, περὰ καὶ δέκα αἰώνες πίσω ἀνάγονται πολύ βασικά στοιχεῖα τους, στοῦ Μεγαλέξαντρου τὶς ἐκστρατεῖες, τὶς ἐποικίσεις ἀκριτικῶν περιοχῶν μὲ μακεδόνες κι ἄλλους ἔλληνες, με τὶς σχετικὲς δικές τους ἐμπειρίες.

«Ολα τὰ «φυσιογνωστικά» μας, τὰ λαϊκά μυθολογικά μας, τὰ περὶ ζώων, φυτῶν, πραγματικῶν καὶ φανταστικῶν, τῆς νεοελληνικῆς παράδοσης καὶ ήθολογίας, συμβολικῆς καὶ ἀλληλῆς - ἀπὸ κεῖ!..

Δέ μελετήθηκε ποτέ ὡς τώρα αὐτὸ ποὺ λέω. Μὰ ἵσως οὐδὲν τὸ ἔρευνήσουν οἱ εἰδικοί μας - καὶ νὰ μήν εἶναι τόσο βέβαιοι πὼς οἱ πηγὲς τοῦ Νεοελληνικοῦ δέν ξεπερνᾶν τὸ Βυζαντιο καὶ τὸ Χριστιανισμό.

Συνέντευξη: Δημήτρης Περπατάρης

NEA APISTEREA:

ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΕΣ ΣΤΟ ΚΑΤΩΦΛΙ ΤΟΥ 21ου ΑΙΩΝΑ

Η Ν.Κ. συνεχίζει και σ' αυτό το τεύχος, τη σειρά συνεντεύξεων από νέους πολιτικούς, για την ελληνική κοινωνία, τοποθέτηση της χώρας στον παγκόσμιο γεωγραφικό και κοινωνικο-πολιτικό χάρτη, την ταυτότητα του σύγχρονου Έλληνα και του πολιτισμού του, με προβληματικές και θεωρήσεις που αγγίζουν πέρα απ' το 1992, το κατώφλι του 21ου αιώνα. Σήμερα παρουσιάζουμε τον Δημήτρη Περπατάρη ο οποίος είναι γενικός γραμματέας της P.A.N. (Ριζοσπαστική Αριστερή Νεολαία), νεολαίας Ελληνικής Αριστεράς που έχει Γραμματέα τον Λεωνίδα Κύρκο.

Στη συζήτηση έλαβαν μέρος: ο Μελέτης Μελετόπουλος, ο Γιάννης Σακιώτης και ο Σπύρος Μακρής.

Δ.Π. Θα ήθελα να σας ευχαριστήσω πάρα πολύ για τη σημερινή πρόσκληση για συνέντευξη, νομίζω ότι είναι μια ευκαιρία ανοικτού διαλόγου μεταξύ μας. Σύντομα βιογραφικά μου στοιχεία: γεννήθηκα στην Αθήνα το 1964, είμαι τελειόφοιτος φοιτητής της Νομικής Σχολής του Παν/μίου της Αθήνας: μπορώ να πω ότι από νωρίς συμμετέχω σε συνδικαλιστικές και πολιτικές δραστηριότητες: ήμουν μέλος στο διοικητικό συμβούλιο του συλλόγου ωοιτηών της σχολής μου της Νομικής. Κατόπιν ήμουν εκπρόσωπος της παράταξης Δ.Α.-Δ.Ε. στο Κεντρικό συμβούλιο της Σ.Φ.Σ.Ε., δραστηριότητα η οποία μου εξασφάλισε τη συμμετοχή σε μια σειρά πανεπιστημιακά όργανα και φορείς της πανεπιστημιακής ζωής. Μια άλλη δραστηριότητά μου και συμμετοχή μου στα κοινά ήταν ότι ήμουν υποψήφιος δημοτικός σύμβουλος στις τελευταίες δημοτικές εκλογές στο ψηφοδέλτιο ΑΔΗΚ του Κώστα του Φλίνη και ταυτόχρονα οργανώθηκα από νωρίς στην EKON Ρήγας Φερραρίος, στην νεολαία δηλ. της Ανανεωτικής Αριστεράς και του κόμματος του Κ.Κ.Εσ. Μετά τη δημιουργία του νέου κόμματος της Αριστεράς, της Ελληνικής Αριστεράς, που έγινε με το ιδρυτικό της Συνέδριο πριν δύο χρόνια, για το οποίο δραστηριοποιήθηκα, συμμετείχα στους νέους της ελληνικής Αριστεράς, οι οποίοι μέσα από το ιδρυτικό τους συνέδριο μαζί με άλλες δυνάμεις του χώρου της Νεολαίας δημιούργησαν τη Ριζοσπαστική Αριστερή Νεολαία, της οποίας πριν από δύο μήνες, εκλέχτηκα γραμματέας του Κ.Σ.

Μ.Μ. Κατ' αρχή, θέλω να θίξω το εξής ερώτημα: σήμερα η έννοια «Αριστερά» σημαίνει κάτι διαφορετικό απ' αυτό που σημαίνει το 1930 ή το 1960 και εφόσον σίγουρα σημαίνει κάτι διαφορετικό, τι είναι αυτό το καινούργιο στοιχείο δηλ. τι το «νέο» σημαίνει η Αριστερά για τους σπαδούς της; Ποια είναι η διαφορά του οράματος της Αριστεράς του '60 και του '70 από την Αριστερά του 1990. Ποια είναι η διαφορά και των μεθόδων ακόμα για να επιτευχτεί αυτό το όραμα; Γιατί παλιά υπήρχε το Κλασικό πρότυπο της αριστεράς: η επανάσταση του προλεταριάτου, η δυναμική, η επαναστατική δράση, η εγκαθίδρυση μιας νέας κοινωνίας χωρίς τάξεις. Σήμερα φαίνεται ότι υπάρχει κάποια σύγκλιση, όχι μόνο ιδεολογική, αλλά προπαντός του Ανατολικού bloc του λεγομένου με το Δυτικό. Με άλλα λόγια, υπάρχει κάποια σύγκλιση όσον αφορά τον τρόπο λειτουργίας της κοινωνίας, την οικονομική οργάνωση κ.λ.π. Βλέπουμε ότι έχει αμβλυνθεί αυτή η οξύτατη αντίθεση που υπήρχε, ιδεολογική, πολιτική. Μέσα λοιπόν σ' αυτό «το διεθνές πλαίσιο της συγκλίσεως» τι το καινούργιο φέρνει και σημαίνει η Αριστερά;

Δ.Π. Θα ήθελα κατ' αρχή να αναφερθώ στην Αριστερά σαν ιδεολογία ή αν ακόμα το προτιμάτε — για να δώσω και κάποια δυναμική σ' αυτή την ερώτηση — στο Μαρξισμό σαν ιδεολογία για τη στιγμή της ιδρυσής του από τις μετα-μαρξικές αναγνώσεις μέχρι τη σημερινή πραγματικότητα. Νομίζω ότι η βασική εξέλιξη που υπάρχει όλα αυτά

τα χρόνια που πέρασαν, είναι μια εξέλιξη που θέτει νέα δεδομένα και νέες πραγματικότητες. Είναι αν το θέλετε, μια εξέλιξη, στην οποία ο Μαρξισμός στο βαθμό που είναι —και πιστεύω ότι είναι— ένα ανοικτό κριτικό σύστημα διαμόρφωσης αντιλήψεων και ιδεών, έχει να αντιμετωπίσει μια πολύ σημαντική πρόκληση: αν θα μπορέσει, συγκεκριμένα, ν' απαντήσει στα μεγάλα ερωτήματα, στις μεγάλες προκλήσεις ή αν το θέλετε στα πολύ μεγάλα αδιέξοδα και την Κρίση του Σήμερα. Γιατί το λέω αυτό· νομίζω ότι η Αριστερά του παρελθόντος πολύ λίγα πράγματα έχει να προσφέρει και σαν Μαρξισμός και σαν δόγμα, και σαν πολιτική πράξη και σαν πολιτικό καθεστώς, αν το θέλετε, μια κι αναφέρθηκαν μια σειρά καθεστώτα του Ανατολικού bloc των δυνάμεων του υπαρκτού σοσιαλισμού, στις εξελίξεις της σημερινής εποχής. Ορισμένες χαρακτηριστικές ενδείξεις για αυτή τη σοβαρή μεταλλαγή, μιας κοινωνικής και πολιτικής πραγματικότητας και τις δυνατότητες ανταπόκρισης ενός απολιθωμένου Μαρξισμού, μιας αποστεομένης αριστεράς του παρελθόντος ή μιας σύγχρονης αριστεράς που κατά τη γνώμη μου είναι το ζητούμενο. Νομίζω ότι η μεγάλη επανάσταση των νέων τεχνολογιών και η αλλαγή στο επίπεδο των παραγωγικών δυνάμεων και των παραγωγικών σχέσεων, η τάση που υπάρχει σ' όλο το σύγχρονο κόσμο για υπερ-εθνικές ολότητες, που σπάνε τα εθνικά σύνορα και διαμορφώνουν νέους συνασπισμούς, είναι μια πραγματικότητα, την οποία μια αντίληψη εθνικής περιχαράκωσης, μιας αριστεράς μέσα στα εθνικά σύνορα, ενός Μαρξισμού που καλείται να λύσει συγκεκριμένα εθνικά, κοινωνικά και πολιτικά προβλήματα δεν μπορεί σήμερα να υπερβεί, δείχνει τα όριά του. Από την άλλη η ίδια η Αριστερά ήταν οργανωμένη και δρόσεσ σ' έναν τελείως διαφορετικό κόσμο, με την αντίληψη μιας κλειστής ομάδας, τις περισσότερες φορές, πειθαρχικά και στρατιωτικά δομημένης, η οποία την κρίσιμη επαναστατική στιγμή θα έφερνε το κύριο τιλήγμα στο δομημένο αστικά κράτος, το οποίο θα αντιμετώπιζε σαν μια συμπαγή ολότητα που δεν τη διατρέχουν ούτε αντιθέσεις, ούτε αντιφάσεις στο εσωτερικό της. Νομίζω ότι η βασική αλλαγή, έγινε σε δύο στοιχεία: το ένα είναι το στοιχείο της αντικειμενικής πραγματικότητας η οποία εξελίχτηκε, το δεύτερο ήτανε ο εμπλουτισμός του Μαρξισμού και της αριστεράς και σε σχέση με τις ιδέες και τη στρατηγική της. Η κρίσιμη τομή στο χώρο της στρατηγικής ήτανε η αντίληψη που διαμόρφωσε χρόνο με το χρόνο η Ευρωαριστερά. Η αντίληψη δηλ., που έβλεπε ότι το ζήτημα του κοινωνικού μετασχηματισμού δεν είναι το ζήτημα συνεχών μεταρρυθμίσεων, μέσα από αλλεπάλληλες ρήξεις, μέσα από διαρθρωτικές καθημερινές αλλαγές, οι οποίες θα εκμεταλευτούντες τους συνασπισμούς αλλά και τις αντιφάσεις που υπάρχουν και στο Κράτος και στους επιμέρους θεσμούς που έχουν κάποια σχετική αυτονομία από το Κράτος. Το δεύτερο ήταν σε επίπεδο κόμματος και πολιτικού Υποκειμένου νομίζω ότι η σύγχρονη αριστερά αναγνωρίζει ότι ξεπεράστηκε ο μοναδικός καθοδηγητικός και πολιτικός ρόλος του κόμματος, του ενός δηλ., πολιτικού Υποκειμένου που θα οργανώσει αυτή την διαδικασία. Σήμερα δηλ., αναγνωρίζεται από τη σύγχρονη αριστερά, ότι υπάρχουν πολλαπλά πολιτικά Υποκειμένα, δεν υπάρχει μόνο το Κόμμα και προφανώς η αντίληψη που ήθελε στο κόμμα να είναι ιεραρχική πρώτο σ' αυτή τη διαδικασία, ήτοι που ήθελε το κόμμα μιας συ-

γκεκριμένης χώρας καθοδηγητή και οργανωτή ό.ω. υπολοίπων κομμάτων της Αριστεράς στις υπόλοιπες ρες — η αντίληψη του Τριτοδιθινισμού — η οποία κι είχε ξεπεραστεί, είναι αντίληψη που βλέπει τα κοινωνικά κινήματα, τις πρωτοβουλίες των πολιτών, κάθε συστρωση που υπάρχει σε πολιτικό ή κοινωνικό επίπεδο. αναζήτηση, τη διακίνηση των ιδεών, ή τις συλλογικότητες που αναπτύσσονται οι άνθρωποι μεταξύ τους, σε μια κατεύνωση που θέλει να αλλάξουν τη σημερινή κατάσταση. βλέπει σαν ισότιμα υποκειμένα που ασκούν πολιτική, προβίσκονται σε μια διαλεκτική ένταση με την Αριστερά που καθημερινά πρωθυπουργεί αυτές τις επιμέρους μεταρρυθμίσεις στις οποίες αναφέρθηκα. Θα ήθελα επίσης πω ότι σ' ένα κόσμο που αλλάζει ο ίδιος, η Αριστερά θα πρέπει να αλλάζει. Η Αριστερά, λοιπόν, δεν μπορεί να είναι η Αριστερά των δογμάτων, δεν μπορεί να είναι η Αριστερά της επαναστατικής élite, πρέπει να είναι η Αριστερά που θα βάζει σαν ιδεολογία —επειδή αναφέρθηκες κα στο ζήτημα της ιδεολογίας και στις αρχές της— το μετασχηματισμό της κοινωνίας μας με κέντρο τον άνθρωπο, έχει σε βάρος του ανθρώπου και με απόλυτη ταύτιση αυτή της διαδικασίας με τη δημοκρατία. Ο δρόμος δηλ. προς τον κοινωνικό μετασχηματισμό θα' ναι δρόμος ταυτισμών με δημοκρατικές διαδικασίες, θα' ναι ακόμη δρόμος τον οποίο θα ανοίγουνε πολιτικά υποκειμένα, πολίτες, διαδικασία καθοδηγησης και χειραγώγησής τους αλλά σε μια διαδικασία ενεργετικής και κριτικής στάσης στις εξελίξεις απέναντι και στα ίδια τα πολιτικά υποκειμένα.

M.M. Αυτή η στάση νομίζω, αυτό το όραμα, δηλ. αυτός : στόχος, είναι για να κάνω μια κριτική, κάπως «κακή», είναι σχετικά ακίνδυνο για τη Δυτική Κοινωνία, γιατί αν τε θέμα το πάρουμε αντικειμενικά, η Δυτική Κοινωνία σήμερα είναι μια κοινωνία που πράγματι έχει δημοκρατία πράγματι υπάρχει μια δημοκρατία αυθεντική —ιδίως σε χώρες όπως η Ελβετία ή η Σουηδία— είναι μια κοινωνία αυθωροκεντρική όπου ο άνθρωπος αποτελεί το κέντρο του συστήματος και μάλιστα όλα αυτά τα συστήματα κοινωνικής Πρόνοιας τον άνθρωπο έχουν σαν στόχο να υπηρετήσουν και εντέλει, αυτά όλα που είπες δεν εμφανίζονται τόσο αντιθέτα με την καπιταλιστική κοινωνία ή με την μετα-καπιταλιστική όπως διαμορφώνεται, όσο αντιθέτα ήταν τα αριστερά κινήματα έναντι της βιομηχανικής κοινωνίας του 1900 ή του 1930. Δηλαδή, βλέπω ότι σιγά-σιγά έχει μικρύνει η διάσταση που χωρίζει την Αριστερά με τον κόσμο γύρω της, με τον αστικά δομημένο κόσμο και μάλιστα όχι μόνο αυτό, αλλά και ο τρόπος αντιμετώπισης από την Αριστερά αυτού του κόσμου δεν είναι πια βίαιος, αλλά είναι ειρηνικός, δημοκρατικός, άρα πλέον μέσα στο σύστημα. Μήπως δηλ.. οι κοινωνιολόγοι που αναφέρονται στο γεγονός ότι η Αριστερά τελικά ενσωματώθηκε στο σύστημα και έγινε μια εναλλακτική φωνή μέσα στο σύστημα που τελικά εξυπηρετεί την ίδια την επιβίωση του συστήματος, έχουν δίκιο; Μήπως δηλ.. τελικά παρατηρούμε το φαινόμενο ότι ο καπιταλισμός «νίκησε» τα μεγάλα κινήματα αμφισβήτησης όπως ήταν η Νέα Αριστερά της δεκαετίας του '60, ο Μάγις του '68, σε χίπιους κλπ. και μήπως πλέον η μάχη εναντίον του Καπιταλισμού αναληφθεί από άλλη πολιτική δύναμη που δεν θα είναι η Αριστερά;

Δ.Π. Έχω μια διαφορετική εκτίμηση. Νομίζω ότι ο Καπιταλισμός ο οποίος εξελίχτηκε, και βεβαίως πάρα πολύ αριστεροί αρνήθηκαν να το παραδεχτούνε αυτό, ο καπιταλισμός ο οποίος μπόρεσε να ενσωματώσει μια σειρά αιτήματα, να εκσυγχρονίσει μια σειρά αντιθέσεις που γεννούσε η ίδια η ύπαρξή του, να συρρικνώσει ή να περιθωριοποιήσει πάρα πολλές και κύρια τις δογματικές και παραδοσιακές Αριστερές φωνές και κριτικές δεν μπόρεσε σήμερα και δεν μπορεί στην πορεία προς το 2.000, για να βάλουμε ένα ορόσημο, να νικήσει τις ίδιες τις εσωτερικές αντιφάσεις και αντιθέσεις που ο ίδιος δημιουργεί. Ακόμα και ο πιο σύγχρονος Καπιταλισμός, ακόμα και η μορφή του νεοφιλελευθερισμού που σήμερα ηγεμονεύει σε μια σειρά χώρες της Δυτικής Ευρώπης — επειδή αναφέρθηκες στο συγκεκριμένο πολιτικό σύστημα που τις διακρίνει — ακόμα και η πιο εκλεπτυσμένη ή μετασχηματισμένη μορφή του Καπιταλισμού, δεν μπόρεσε και δεν μπορεί να άρει τις τεράστιες αντιθέσεις και μέσα στο κοινωνικό σύνολο και στις σχέσεις, εκμετάλλευσης ανθρώπου από άνθρωπο που σήμερα παίρνει νέα μορφή, προφανώς δεν είναι τα 15 χρονα αγόρια των Ανθρακωρυχείων της εποχής του Ντίκενς, είναι όμως μια καταπίεση και μια ανέχεια που βλέπουμε σε ευρύτερα στρώματα του πληθυσμού ή μια τεράστια μόνιμη και διαρθρωτική ανεργία που βλέπουμε σε συντριπτικά ποσοστά στους νέους ανθρώπους σε όλη τη Δυτική Ευρώπη. Ή μια πνευματική υποδούλωση που είναι ίσως μια απ' τις χειρότερες μορφές αυτής της εκμετάλλευσης. Δεν μπόρεσε, λοιπόν να δώσει μια απάντηση στο ότι ο άνθρωπος μπορεί και πρέπει ν' απελευθερώσει όλες τους τις δυνάμεις, να δώσει τη δυνατότητα να αξιοποιήθουν τα τεράστια επιπτεύγματα στο τέ-

χνολογικό επίπεδο, δεν μπόρεσε στις κοινωνίες στις οποίες διαπερνά να ξεπεράσει τη θεμελιακή αντίθεση που σήμερα υπάρχει, ενώς μικρού κομματιού του πληθυσμού και των πολιτών που βρίσκονται σε μια κατάσταση ευημερίας «αντιλαμβάνοντας» ένα πλούτο καταναλωτικών αγαθών —γιατί και εκεί μπορεί να μπει ένα θέμα δυνάστευσης από έναν καταναλωτισμό— και ενώς άλλου σημαντικού κομματιού το οποίο βρίσκεται είτε στην κοινωνική ανέχεια, είτε στην ανεργία, είτε σε καθεστώς της σύγχρονης εκμετάλλευσης, είτε, χειρότερα στις σημερινές εξελίξεις, σ' ένα καθεστώς πλήρης έλλειψης ενημέρωσης, ενεργοποίησης και συμμετοχής στα κέντρα λήψης των αποφάσεων. Να το πω διαφορετικά, σήμερα τα πάντα σε επίπεδο τεχνολογικών εξελίξεων προσφέρουν τρομακτικές δυνατότητες στους πολίτες του κόσμου. Π.χ. τη δυνατότητα μιας τεχνολογίας να μειωθεί ριζικά ο χρόνος της απασχόλησης, να πάμε δηλ. σε μια τεράστια αύξηση του ελεύθερου χρόνου. Τους δίνει τη δυνατότητα να ενημερώνονται και να πληροφορούνται σε χρόνους που πριν μια δεκαετία θα φαίνονταν χρόνια επιστημονικής φαντασίας, σε δευτερόλεπτα από το ένα άκρο της γης στο άλλο. Τους δίνει τη δυνατότητα να μπορούν να ανταλλάσσουν τις απόψεις τους και να συμμετέχουν επομένως σε κέντρα λήψης των αποφάσεων. Παρόλα αυτά νομίζω, ότι το σημερινό κοινωνικό-οικονομικό σύστημα, το καπιταλιστικό σύστημα, στερεί από τους πολίτες αυτή την δυνατότητα, προς όφελος συγκεκριμένων κέντρων εξουσίας και συγκεκριμένων κατηγοριών, τους στερεί αν θέλετε ακόμα τη δυνατότητα μιας ολόκληρης ανάπτυξης της προσωπικότητάς τους. Δεν υπάρχει μεγαλύτερη υπονόμευση της ανθρώπινης προσωπικότητας από την καταδίκη κάποιων

ανθρώπων να μη γνωρίσουν ποτέ τους την απασχόληση και δεν υπάρχει μεγαλύτερη ακόμα καταδίκη και για όσους γνωρίζουν την απασχόληση, αυτή η απασχόληση να' ναι μια μίζερη, καταπιεστική κι αλλοτριωτική σχέση με την εργασία. Το να μη γνωρίσουν δηλ. ποτέ τους κάποιοι ανθρώποι τη δημιουργική απασχόληση. Οι τεράστιες λοιπόν αυτές αντιθέσεις και αντιφάσεις είναι πάντοτε στο επίκεντρο μιας διαφοράς αντίληψης των αριστερών ιδεών και της δράσης της Αριστεράς.

Δεν νομίζω ότι αυτή είναι ενσωμάτωση· νομίζω ότι οι βασικές αρχές και αντιθέσεις στο σημερινό σύστημα της Αριστεράς υπάρχουν και θα υπάρχουν, θα προσαρμόζονται όμως στα νέα δεδομένα, στα οποία αναφέρθηκα στην προηγούμενη ερώτηση. Θα βλέπουν δηλαδή το σύγχρονο πολίτη, το σύγχρονο νέο, θα βλέπουν τις σύγχρονες εξελίξεις, θα παίρνουν υπόψη τους τις τεχνολογικές ανακατατάξεις το συσχετισμό ισορροπιών τόσο σε εθνικό όσο και σε υπερεθνικό επίπεδο, θα έχουν όμως πάντα στη στόχευσή τους ότι τα κρίσιμα και διαρθρωτικά προβλήματα, ο Καπιταλισμός ως σύστημα δεν μπόρεσε ποτέ του να τα λύσει. Δεν μπόρεσε οποιαδήποτε μορφή καπιταλισμού, να λύσει το κρίσιμο πρόβλημα της ανεργίας, γιατί είναι συστατικό στοιχείο της οικονομικής λειτουργίας και δομής της αγοράς. Ή δεν μπόρεσε ποτέ του να σταματήσει την εκμετάλλευση και την αλλοτρίωση διότι είναι συστατικό στοιχείο της δημιουργίας υπεραξίας από την καταπίεση κάποιων ανθρώπων σε κάποιους άλλους — Νομίζω λοιπόν, ότι αυτά τα προβλήματα, δεν μας οδηγούν βεβαίως στη συνέπεια, η οποία είναι λανθασμένη ότι ο Καπιταλισμός καταρρέει, καταρρέει στο τέλος θα καταρρεύσει μόνος του. Είναι ένα τραγικό λάθος το οποίο το έχουν κάνει Αριστεροί και μαρξιστές για πάρα πολλά χρόνια. Μας οδηγούν όμως στο συμπέρασμα ότι οι ανθρώποι, οι πολίτες θα θέλουν να βιώσουν και να αλλάξουν ένα σύστημα του οποίου μέρα με την μέρα νιώθουν και τα οποία βεβαίως δεν αίρονται, απλώς μετασχηματίζονται ή αλλάζουν. Σε αυτή την επιθυμία, σε αυτό τον πόθο τον ανθρώπινο, και εκεί είναι ο ανθρωποκεντρισμός, ανθρωποκεντρισμός δεν είναι η αναφορά του καπιταλισμού στις δυνατότητες του ανθρώπου, όταν δεν του τις προσφέρει. Ή δεν είναι ανθρωποκεντρισμός ο τεράστιος πόθος του καπιταλιστικού συστήματος περί ίσων ευκαιριών. Γιατί, ίσες ευκαιρίες σημαίνει και ίσες δυνατότητες, τις οποίες σήμερα το κοινωνικο-οικονομικό σύστημα τις στερεί από ανθρώπους. Για να' κανα και λίγο ένα σχολιασμό, είναι αυτό που έγραφε ο Ανατόλ Φράνς ότι: όλοι οι πολίτες της Γαλλίας, έχουν το ίδιο δικαίωμα να κοιμούνται κάτω από τις γέφυρες, να ζητιανεύουντες φωμί και να μην έχουν δουλειά για πάρα πολλά χρόνια. Βεβαίως, καταλαβαίνετε ότι οι ίσες δυνατότητες για κάποιους είναι καθόλου δυνατότητες, σε ίσες ευκαιρίες ενημέρωσης, μόρφωσης, σπουδών, δουλειάς, σημαίνουν σήμερα όλο και μεγαλύτερη περιθωριοποίηση κάποιων στρωμάτων, η οποία θα έχει κι απρόβλεπτες διαστάσεις.

M.M. Θα ήθελα να θέσω το εξής ζήτημα: Επειδή ο κόσμος διεθνοποιείται και η πολιτική αρχίζει να παίζεται σε διεθνές επίπεδο πλέον δηλ. βλέπουμε ότι υπάρχουν οι πολιτικές δυνάμεις που κινούνται σε διεθνή επίπεδα και οι αποφάσεις που λαμβάνονται αφορούν πλέον μεγαλύτερες περιφέρειες, δεν αφορούν μόνο μια πόλη ή ένα κράτος,

αφορούν μεγαλύτερα μέρη του Κόσμου, Ηπείρους ή καλο τον Κόσμο. Μήπως, λοιπόν και η Αριστερά αναγκάστει ν' αρθρώσει, ή έχει ήδη αρθρώσει ένα λόγο ο οποίος αφορά κι αυτός όλο τον κόσμο. Δηλαδή, μήπως δεν είναι πια το πρόβλημα ίσες ευκαιρίες ή ανεργία —όπως είπε προηγουμένως— μήπως το πρόβλημα της Αριστεράς στη μερα είναι πως ο κόσμος θα γίνει δικαιούτερος όσον αφορά την κατανομή του πλούτου μεταξύ Βορρά και Νότου: Μήπως δηλ. τα προβλήματα της Αριστεράς είναι να αντιτεθεί στον Καπιταλισμό ο οποίος έχει δημιουργήσει ένα σύστημα εκμετάλλευσης του Νότου απ' το Βορρά και έτοι αντιπροτείνει και πολεμήσει για ένα σύστημα όπου ο Βορράς θα βοηθάει το Νότο να αναπτυχθεί και συνεπώς θα υπάρχει κάποια δικαιοσύνη και κάποια εξάλειψη αυτού του νεο-αποικιοκρατικού φαινομένου, το οποίο έχει παρατηρηθεί. Παραδείγματος χάρη, μήπως το πρόβλημα της Αριστεράς σήμερα, είναι τα πυρηνικά όπλα, ή η διεθνής δημοκρατία δηλ. η δημοκρατία σ' όλες τις χώρες του κόσμου, που υπάρχει δημοκρατία παντού. Μήπως δηλ. το πρόβλημα της Αριστεράς σήμερα είναι να αντιμετωπίσει τον Καπιταλισμό στη διεθνή του διάσταση κι όχι στις εθνικές -μικροσκοπικές διαστάσεις, μήπως δηλ. πρέπει να χτυπήσει αυτά που ο Καπιταλισμός ετοιμάζει για ολόκληρο τον κόσμο. Δηλαδή ένας κόσμος, όπου οι αποφάσεις θα λαμβάνονται από έναν Οργανελιανό τύπου κέντρο, το οποίο θα ελέγχει τα πάντα, ακόμα και τη σκέψη των ανθρώπων, μήπως πρέπει να χτυπήσει την παγκόσμια πολιωση ή την πολιτική καταπίεση, μήπως δηλ. ο κόσμος χωριστεί ξανά σε Αριστερά και Δεξιά με άλλη μορφή: η Δεξιά είναι το παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα όπως λειτουργεί, με τις πολυεθνικές του, με τα κέντρα του, με τον καταναλωτισμό του, με τον έλεγχο των συνειδήσεων και η Αριστερά από την άλλη είναι η δύναμη που θα πολεμάει για να φτιάξει ένα κόσμο οικουμενικό, αγαπημένο, ειρηνικό και δίκαιο; Παγκοσμίας τελικά; Μήπως αυτή είναι εντέλει η νέα ιδεολογία της Αριστεράς ή κάτι τέτοιο σήμερα, έπρεπε να είναι;

Δ.Μ. Θα ήθελα να επισημάνω τα εξής: ότι η Αριστερά ανακάλυψε πάρα πολύ νωρίς —από τη γένεσή της— τον Διεθνισμό. Βέβαια τους ανακάλυψε και μορφές χειραγγησης και καθοδήγησης εθνικών πρωτοβουλιών και αποφάσεων, των αριστερών δινύμων από κάποια κέντρα ισχύος σε παγκόσμιο επίπεδο. Η Αριστερά σήμερα πρέπει ν' ανακαλύψει κατά τη γνώμη μου το «νέο-διεθνισμό». Το διεθνισμό δηλ. που βλέπει τους ανθρώπους ως πολίτες του κόσμου, που βλέπει αυτή την πραγματικότητα που περιέγραψα και πιο πριν, ότι σήμερα τα πάντα σωρεύονται σε υπερ-εθνικούς οργανισμούς έξω από εθνικά σύνορα. Τα προβλήματα αποκτούν μια παγκοσμιότητα, μια καθολικότητα. Βιώνουμε σαν πολίτες της Ελλάδας, της Ευρώπης, αλλά κι ολόκληρου του Κόσμου προβλήματα που σήμερα είναι κοινά και προσπτική για το μέλλον του θα' ναι ακόμα πιο κοινή για όλους μας σε μια σειρά τομείς που σήμερα θα φάνταζαν πάρα πολύ δύσκολο να μην περιχαρακώνονται σε εθνικό επίπεδο. Ακριβώς γι' αυτό το λόγο νομίζω ότι η Αριστερά, ο ρόλος της Αριστεράς είναι συνολικός ενάντια σε κάθε μορφής εκμετάλλευση, εκμετάλλευση η οποία από τις επιλογές των συντηρητικών δυνάμων σήμερα, παίρνει κι αυτή υπερ-εθνικές μορφές. Είτε σε οικονομικό, είτε σε κοινωνικό, είτε σε πολιτικό επίπεδο. Βεβαίως, σε ορισμένες χώρες το ζήτημα της δη-

μοκρατίας είναι πολύ πιο πρωταρχικό απ' ό,τι είναι στις εξελιγμένες χώρες της Δυτικής Ευρώπης. Μιλάμε για καθεστώτα που στερούνται στοιχειωδώς οποιωνδήποτε δημοκρατικών διαδικασιών. Βεβαίως, το πρόβλημα της Ειρήνης είναι ένα παγκόσμιο πρόβλημα για το οποίο η Αριστερά έχει και νομίζω ότι πρέπει να διαμορφώσει και νέους όρους αντιμετώπισης και διασφάλισης της ειρήνης, όχι απλώς μέσα απ' την αντίθεση σε οποιαδήποτε μορφή πολέμου, αλλά της ειρήνης σαν μιας ιδεολογίας κι αντίληψης ζωής —κάτι το οποίο είναι πολύ πιο σημαντικό. Το ζήτημα του πολέμου πρέπει ν' αποσοβήθει, οποιουδήποτε πολέμου, πυρηνικού, παγκόσμιου γιατί θα σημάνει όλεθρο. Είναι, όμως, εξίσου δύσκολο να μπορέσει η Αριστερά να πρωτοστατήσει στην κατάκτηση του ό,τι σημαίνει ειρήνη». Του τι σημαίνει διασφάλιση ενεργετικής συμμετοχής των ίδιων των πολιτών, ώστε όχι μόνο ν' απομακρύνεται το ενδεχόμενο πολέμου, να μην είναι η ειρήνη δηλ. το διάστημα μεταξύ δύο πολέμων, αλλά να είναι η ειρήνη ένα κοινωνικό αγαθό, μια κοινωνική κατάκτηση, στην οποία ζούνε και βιώνουν οι πολίτες. Οι υπερ-εθνικές, λοιπόν ολόττητες που δημιουργούνται σήμερα, τις διακρίνουν οι συντηρητικές πολιτικές σε υπερ-εθνικό πάλι επίπεδο. Αυτό είναι ένα χαρακτηριστικό του συντονισμού των συντηρητικών δυνάμεων, με κοινές στοχεύσεις, κοινές πρωτοβουλίες, με κοινά μέτρα τα οποία σήμερα αφορούν ολόκληρη την παγκόσμια και διεθνή σκηνή. Είναι, λοιπόν, ένα κρίσιμο ζήτημα κατά πόσο η Αριστερά καθεαυτή θα μπορέσει να συντονιστεί, να αναπτύξει το δικό της λόγο, όχι απλά σε πανευρωπαϊκό επίπεδο — επίπεδο που άμεσα μας αφορά — αλλά σε παγκόσμιο επίπεδο. Σεβόμενοι βέβαια, τις ιδιαιτερότητες, την παράδοση, τις ευαισθησίες κάθε εθνικής προοπτικής, αντιμετωπί-

ζοντας όλους τους πολίτες, όλου του κόσμου, σαν ενεργά πολιτικά υποκείμενα, τα οποία μπορούνε να σηματοδοτήσουν παγκόσμιες αλλαγές. Σε λίγο διάστημα, επειδή αναφέρθηκε σε Οργανελιανού τύπου κοινωνίες, και δυστυχώς και καθεστώτα που ανδρώθηκαν στο όνομα της Αριστεράς, χρησιμοποίησαν μεθόδους που θυμίζουν το 1984 του Όργουελ, να θυμίσω ολόκληρη την περίοδο του Σταλινισμού για την οποία σήμερα, βγαίνουνε στην επιφάνεια πάρα πολλά από τα στοιχεία που χρησιμοποιήσε, φαίνεται ότι θα αποσοβήθει και γίνεται ολοφάνερο, μόνο εάν οι δυνάμεις ολόκληρης της Αριστεράς, θα έλεγα όλες οι δυνάμεις των πολιτών που πρέπει να ενεργοποιηθούν και να στρατευθούν για μια τέτοια προοπτική, πάρουν σε ολόκληρο τον κόσμο τις πρωτοβουλίες εκείνες που θα τις διαπεράσει εκείνος ο συντονισμός ώστε να αποτρέψουν τέτοια ενδεχόμενα. Τα προβλήματα των σχέσεων του Τρίτου Κόσμου με τις αναπτυγμένες χώρες είναι μια μορφή εκμετάλλευσης. Και αυτός είναι ο στόχος της Αριστεράς. Τα προβλήματα όμως ακόμα και στη μικροκλίμακα των σχέσεων άντρα και γυναικας είναι κι αυτή μια μορφή εκμετάλλευσης. Και αυτή είναι στο στόχαστρο της Αριστεράς. Άρα, για να συνοψίσω λίγο τα λεγόμενά μου, μια νέου τύπου αντιμετώπιση της παγκόσμιοτητας των προβλημάτων, των αντιθέσεων, άρα και της εκμετάλλευσης, μια συνολική λοιπόν προοπτική και για τους πολίτες, αλλά και για την ίδια την Αριστερά, στα παγκόσμια προβλήματα, ταυτόχρονα όμως καθημερινή εγρήγορση, καθημερινή ενεργοποίηση, για όλα τα προβλήματα που μας αφορούνε, είτε είναι στη χώρα μας, είτε σ' ολόκληρο τον κόσμο, μας κάνουν όλους πολίτες του κόσμου, με την έννοια ότι μας κάνουν κοινωνούς των ίδιων προβλημάτων. Νομίζω, ότι η Αριστερά πρώτη μπορεί να σηματοδοτήσει την ανάγκη των πολιτών ολόκληρου του κόσμου να δραστηριοποιηθούν σ' αυτές τις εξελίξεις. Να δραστηριοποιηθούνε στην κατάκτηση νέων δικαιωμάτων σ' έναν κόσμο που ολόκληρος αλλάζει κι αυτές οι αλλαγές διαπερνούν όλα τα ημισφαίρια του πλανήτη μας σχεδόν ταυτόχρονα.

Γ.Σ. Σήμερα στη Σοβιετική 'Ενωση η οποία είναι το πρότυπο του σοσιαλιστικού μοντέλου το πλέον ισχυρό, έχει ξεκινήσει η διαδικασία της περεστρόικα. Αυτή, προτάσσει ένα όραμα διαφορετικό για το Σοβιετικό λαό, για τη Σοβιετική Κοινωνία. 'Ομως ο Σοβιετικός Λαός έχει αλλοιωθεί και είναι φανερό αυτό από τη μαζική κουλτούρα, η οποία εισβάλλει με καταπληκτική ταχύτητα και ορμή από τη Δύση. Το αίτημα λοιπόν του Σοβιετικού Λαού δεν αφορά την ποιότητα της ζωής, αλλά ταυτίζεται μ' ένα αίτημα για μεγαλύτερη και περισσότερη κατανάλωση ή ευκαιρίες, για μια τέτοιου είδους κατανάλωση. Στη λογική αυτού του αιτήματος, νομίζω εντάσσεται και η υπόλοιπη ευρωπαϊκή 'Ηπειρος, βέβαια σ' ένα άλλο βαθμό εξαιτίας των οικονομικών δομών που υπάρχουν στην υπόλοιπη Ευρώπη και μαζί με τη σύγχρονη πραγματικότητα της Ευρωπαϊκής Κοινότητας η οποία έχει σκοπό να φτιάξει μια ενιαία αγορά καπιταλιστική πολύ ισχυρή, όπου το Κεφάλαιο φυσικά θα βρει ένα χώρο ελεύθερο για να «αλωνίσει» πραγματικά και να μπορέσει να κάνει το παιχνίδι του, ποια είναι η θέση η δικιά σου, της Αριστεράς εν γένει, πάνω σ' αυτό το θέμα, δηλ. στην «κόντρα» ανάμεσα στο αίτημα για ποιότητα ζωής και στο αίτημα για μεγαλύτερη και περισσότερη κατανάλωση;

Δ.Π. Νομίζω ότι είπα και πριν, ο καταναλωτισμός είναι μια σύγχρονη μορφή εκμετάλλευσης και μάλιστα απ' αυτές που δυναστεύουν περισσότερο το σημερινό πολίτη. Η δημιουργία δηλ. τεχνητών αναγκών, βασισμένη στη λογική μιας κατανάλωσης κάθε προϊόντος το οποίο διαφημίζεται έντεχνα (είναι μια ολόκληρη τέχνη ή διαφήμιση) στην εποχή μας ώστε να δημιουργεί ανάγκες που δεν τις έχει πραγματικά ο σύγχρονος άνθρωπος. Στη Σοβιετική Ένωση ήταν προφανώς ένα πρόβλημα υστέρησης που απέναντι σε καταναλωτικά προϊόντα και καταναλωτικά αγαθά τα οποία βρίσκονταν σε τεράστια αφθονία στην Δυτική Ευρώπη. Νομίζω ότι υπάρχει ένα κρίσιμο θέμα σε σχέση με την ποιότητα ζωής και γι' αυτό η Αριστερά, σαν μια μορφή εκμετάλλευσης που είναι συγχρόνως ο καταναλωτισμός, αλλά και η σύγχρονη και μίζερη πολλές φορές ζωή στις μεγαλουπόλεις των εθνών και της Κοινότητας και σε παγκόσμια φαινόμενα με τα τεράστια οικολογικά προβλήματα ρύπανσης του περιβάλλοντος που έχουν δημιουργηθεί, είναι ένα μεγάλο ζήτημα ενεργοποίησης και δράσης. Είναι ένα κρίσιμο λοιπόν στοίχημα των πολιτών, αλλά και της ιδιαίτερης της Αριστεράς εάν θα μπορέσει να ενεργοποιήσει όλες εκείνες τις κοινωνικές δυνάμεις που σήμερα μπορούν να νιώθουν «ελεύθερες», αλλά πολύ σύντομα θα κληθούν να πληρώσουν και πληρώνουν το τίμημα μιας τέτοιας άκριτης, αλόγιστης κι εκμεταλλευτικής - καταναλωτικής ανάπτυξης. Θα ήθελα επίσης να τονίσω ότι στο χώρο της Ε.Ο.Κ. παραμένει γι' αυτό το λόγο πάρα πολύ κρίσιμο το ζήτημα και της πολιτικής και της κοινωνικής οντότητας που πρέπει να πάρει. Θα είναι δηλαδή στο συμφέρον των δυνάμεων που σήμερα προσφέρουν την κατανάλωση, προσφέρουν την αλλοτρίωση, προσφέρουν την ποιότητα ζωής που όλοι ξέρουμε, την ασκητική και άθλια, λόγω της ανάπτυξης π.χ. βιομηχανικών ρυπογόνων κ.λπ., θα είναι στο συμφέρον τους να μένει μόνο σε οικονομικό επίπεδο αυτή η Ευρωπαϊκή Ένωση. Είναι στο συμφέρον των πολιτών και των κοινωνικών δυνάμεων αυτή η ένωση να πάρει πολιτικές και κοινωνικές διαστάσεις. Να διαμορφώσει δηλ. μια Ευρώπη που και άλλοι πολλοί θα είναι στις διεθνείς εξελίξεις πόλος ειρήνης, ύφεσης και φιλίας π.χ. για το πρόβλημα της ειρήνης, αλλά κι ένα κοινωνικό πεδίο τέτοιων πρωτοβουλιών κατάκτησης μιας νέας ποιότητας ζωής, που θα περιφρουρούν οι ίδιοι οι πολίτες της τη δυνατότητά τους να ζούνε πραγματικά σαν άνθρωποι, μέσα σε ανθρώπινες συνθήκες και περιβάλλοντα.

M.M. Για να μπούμε τώρα στα εγχώρια ζητήματα, μακράν κάθε πολιτικολογίας και σκανδαλολογίας —άλλωστε δεν είναι δουλειά του περιοδικού να μιλά γι' αυτά— τι ρόλος επιφύλασσεται από τις αριστερές δυνάμεις στην Ελλάδα, για την Ελλάδα στο νέο Κόσμο;

Δ.Π. Νομίζω ότι η σύγχρονη Αριστερά δεν θα ήθελε να 'χει κανένα άλλο όραμα μεγαλεπίβολο για την Ελλάδα, παρά μονάχα το όραμα μιας Ελλάδας που θα δίνει τη δυνατότητα μιας δημιουργίας και μιας ανάπτυξης που θα σέβεται τους πολίτες της. Που θα δίνει την προοπτική μιας χώρας η οποία δεν θα είναι ένα έθνος υπηρεσιών στα πλαίσια μιας ενωμένης Ευρώπης, ένα έθνος «ξενοδοχοϋπαλλήλων» όπως χαρακτηριστικά έχει περιγραφεί, αλλά θα είναι και ισότιμος εταίρος στις εξελίξεις, στα κέντρα λήψης και αποφάσεων, σε ό,τι σύγχρονο προοδευτικό, κοινωνικά απελευθερωτικό συντελείται σήμερα στην επιστή-

μη, στην τέχνη, σε όλες τις μορφές της πολιτικής και πολιτιστικής ζωής. Μιας Ελλάδας της οποίας οι πολίτες θα έχουν το δικαίωμα και την δυνατότητα να είναι ενεργητικά μέλη της. Μιας Ελλάδας, που οι ίδιοι οι πολίτες της θα νιώθουν συνυπεύθυνοι και δημοκρατικά ελεγχόμενοι, αλλά θα είναι ταυτόχρονα και ελεγκτές σ' αυτή την πορεία. Εν τέλει, μιας Ελλάδας που θα σέβεται όλα τα δικαιώματα είτε των λεγόμενων μειοψηφών, είτε των λεγόμενων προβληματικών μη συμβατών με τις καθεστωτικάς αντιλήψεις τρόπων ζωής και συμπειφοράς —διότι έχουμε τέτοιο πρόβλημα δυστυχώς στη χώρα μας— μιας Ελλάδας που θα δίνει τη δυνατότητα σε κάθε άτομο ν' αναπτύσσει ελεύθερα την προσωπικότητά του, σ' έναν κόσμο που όλο και περισσότερο αποκτάει σήμερα κοινά προβλήματα και κοινές άρα προοπτικές.

Γ.Σ. Η Ελληνική Κοινωνία σήμερα βρίσκεται μπροστά σε μια υπαρξιακή ερώτηση, κατά πόσο μπορεί να συνεχίσει να υπάρχει, απ' τη στιγμή που ο πολιτισμός της, η κουλτούρα της, ταυτίζεται μ' αυτό που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε «κουλτούρα της κατανάλωσης», κατά πόσο λοιπόν η Ελλάδα θα μπορούσε ν' αμυνθεί σ' αυτά, σε τούτη την εισβολή, αφομοιώνοντας όσα θετικά στοιχεία μπορεί να πάρει από το διεθνές περιβάλλον, απ' τον παγκόσμιο πολιτισμό, και με βάση τα ισχυρά στοιχεία που έχει στην ιστορία της και στην παραδοσή της να δημιουργήσει το νέο-ελληνικό πολιτικό, ο οποίος θα αντικαταστήσει κάτι προηγούμενο και θα είναι ισορροπημένος.

Δ.Π. Νομίζω ότι μέχρι τώρα στους κόλπους και της Αριστεράς γίνεται ένα πολύ σημαντικό λάθος, σε σχέση με τα ζητήματα που αφορούν την ποιότητα ζωής και τον πολιτισμό και την προοπτική της χώρας μας σ' αυτούς τους τομείς. Το σημαντικό λάθος είναι ότι από μερίδες της Αριστεράς εδώ και πάρα πολλά χρόνια, χρεωνόταν το καταναλωτικό, το πολιτιστικό κοινό, το άσκημο σε ό,τι ερχόταν από το διεθνή χώρο. Έχοντας πάρα πολύ την αυταπάτη ότι καθετι έθνικό είναι και γνήσιο και αληθινό. Αυτό είναι ένα τεράστιο φέμα. Φαινόμενα, σήμερα, καταναλωτισμού και υποκουλτούρας έχουμε και εισαγόμενα, αλλά έχουμε και εγχώρια. Και εγγενή. Φαινόμενα πολιτιστικού μαρασμού και κρίσης έχουμε και διεθνή, έχουμε και εσωτερικά. Βεβαίως, είναι κακή υπηρεσία σ' οποιαδήποτε έθνική πολιτιστική ταυτότητα ο άκρατος μιμητισμός, που κυριάρχησε σε μια φάση εξέλιξης της Ελληνικής Κοινωνίας σ' αυτούς τους τομείς.

Είναι όμως εξίσου κακή —νομίζω ότι θα μας αφήσει πάρα πολύ πίσω, έξω από τις διεθνείς εξελίξεις— η συνολική απόρριψη κάθε ιδέας ή αντιλήψης ή πολιτιστικής επιρροής που προέρχεται από την Ευρώπη και τον υπόλοιπο κόσμο. Βεβαίως στα πλαίσια μιας ενωμένης Ευρώπης, είναι πάρα πολύ κρίσιμο το ερώτημα: που αρχίζει το διεθνές και που σταματάει το εθνικό, το ελληνικό. Ο πολιτισμός έχει εδώ και πολλά χρόνια ολοένα και περισσότερο οπάσει τα εθνικά σύνορα. Σήμερα μιλάμε για πολιτιστικά προϊόντα και πολιτιστικά είδη που διακινούνται σε ολόκληρο το κόσμο με ραγδαίους ρυθμούς, νομίζω όμως ότι δεν θα πρέπει να μιλήσουμε για πολιτιστική άμυνα. Θεωρώ λάθος μια στάση που μας βλέπει κρατώντας τις προγονοπληκτικές αισιόδεις του παρελθόντος, ν' αμύνομαστε σε καθετί που έρχεται απ' έξω. Δηλ. επιθετικό. Θα πρέπει να αξιοποιήσουμε δημιουργικά και θα πρέπει να αφομοιώσουμε καθετί που είναι κάποιου επιπέδου κα-

συμβάλλει πολιτιστικά, είτε σε ζητήματα ποιότητας ζωής από ολόκληρη την Ευρώπη, είτε από τον άλλο κόσμο και ταυτόχρονα ν' αναζητήσουμε όλοι μαζί τη δυναμική που έχουνε οι παραδόσεις και αξίες, ή οι αντιλήψεις της δικιάς μας χώρας που προέρχονται από τα πάρα πολύ παλιά χρόνια. Ούτε, λοιπόν, πρέπει να γίνουμε οπαδοί μιας προγονοπληγίας και στα πολιτιστικά ζητήματα, ούτε να είμαστε απ' την άλλη αμυντικά τοποθετημένοι σε καθετί που 'ρχεται απ' έξω. Θα πρέπει ν' αναζητήσουμε μια σύνθεση σε νέες πολιτιστικές δημιουργίες που κριτικά και δημιουργικά θα αφορούνται τα προϊόντα ή τις δημιουργίες που έρχονται από την υπόλοιπη Ευρώπη και θα τα συνδέει με τη δυναμική, με τη διαχρονική αξία, αν θέλετε με την επικαιρότητα που έχουν τα υψηλά δημιουργήματα του ελληνικού πολιτισμού και της ελληνικής τέχνης.

Σ.Μ. Επειδή κ. Περπατάρη αναφερθήκατε στην αρχή αυτής μας της συζήτησης στο Μαρξισμό, και εν γένει στο φαινόμενο «Ευρωαριστερά» και στην εξέλιξη της συζήτησης προ ολίγου διατρέχοντας την Ελληνική Κοινωνία, θα ήθελα να ρωτήσω για να θυμηθούμε λίγο την χαρακτηριστική ρήση του Λένιν: η συγκεκριμένη ανάλυση της συγκεκριμένης κατάστασης, ποια είναι η θέση της Ριζοσπαστικής Ελληνικής Αριστερής Νεολαίας για το φαινόμενο «Κράτος», ειδικότερα για τα προβλήματα και την κρίση του σύγχρονου Κράτους κατά πρώτον, και κατά δεύτερον πώς προσδιορίζει η P.A.N. την προβληματική και την έννοια σαφώς αυτής της πρακτικής ταξικής πάλης στο σύγχρονο σύν-ολο χώρο του νεοελληνικού κοινωνικο-οικονομικού σχηματισμού.

Δ.Π. Νομίζω ότι είναι πάρα πολύ κρίσιμο για την Αριστερά συνολικά το ζήτημα της εκτίμησης και της θεώρησης του Κράτους. Και σε ιδεολογικό αλλά και σε πολιτικό επίπεδο. Πολύ περισσότερο όταν έχει να κάνει η σύγχρονη Αριστερά, αλλά και η ελληνική Αριστερά με το φαινόμενο του Ελληνικού Κράτους, με το φαινόμενο του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Νομίζω ότι η θεώρηση που το Κράτος το έβλεπε σαν μια μονολιθική, σαν ένα μονολιθικό-αστικό μηχανισμό που δεν διαπερνάται από κανενός ειδούς αντιθέσεις, αντιφάσεις και εσωτερικούς συσχετισμούς, έχει ιστορικά και ιδεολογικά ξεπεραστεί σήμερα. Είναι φανερό απ' όλες τις αναζητήσεις της ευρωπαϊκής Αριστεράς ότι το κράτος αποτελεί μια συμπύκνωση των ταξικών συσχετισμών, ακριβώς αποτελεί μια τέτοια συμπύκνωση, διαπερνίσται από αντιφάσεις και αντιθέσεις. Άρα, είναι ένα ζήτημα αγώνα καθημερινού και συσχετισμού δυνάμεων και στους θεσμούς και στα στοιχεία που συγκροτούν το σύγχρονο Κράτος, το ξύπνημα της φιλικής μετατροπής του, το ζήτημα της αφαίρεσης και της αποκέντρωσης εξουσιών, απ' αυτό το Κράτος, που προκύπτει απ' αυτό το ερώτημα, το κρίσιμο ερώτημα θεσμών άμεσης κι αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας που θα αφαιρούν από το σύγχρονο Κράτος τη δυνατότητα να εξελιχτεί σ' έναν απόλυτο κυριαρχο και συχνά κατασταλτικό μηχανισμό κάθε πρωτοβουλίας και κάθε κοινωνικής εξέλιξης. Η ανα-θεώρηση λοιπόν για το Κράτος σημαίνει και μια σειρά πράγματα για τον τρόπο που η Αριστερά παρεμβαίνει στα ζητήματα του Κράτους, σ' ένα Κράτος που είναι υπερδιογκωμένο κι αυτοί είναι ιστορικοί και κοινωνικοί λόγοι που αφορούν τον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό — ένα Κράτος που σήμερα είναι ρυθμιστής από ζητήματα απασχόλησης μέχρι αυτά του πολιτισμού ή τα ζητήματα ε-

λέγχου των πρωτοβουλιών και δράσης των πολιτών, ένα ζήτημα λοιπόν που προκύπτει κρίσιμο είναι η συγκεκριμένη θεώρηση για το Κράτος, ο συγκεκριμένος τρόπος με τον οποίο η Αριστερά παρεμβαίνει, να αναπτύσσει θεσμούς δημοκρατίας και ελέγχου που να αφαιρούν από το Κράτος τη δυνατότητα να γίνει καταπιεστικό, να γίνει ένας μηχανισμός που ισοπεδώνει την ανθρώπινη προσωπικότητα. Όσον αφορά το ζήτημα των πολιτικών αντιθέσεων, νομίζω ότι αυτές διαπερνούν κάθε κοινωνικό σχηματισμό, άρα γιατί όχι και τον ελληνικό. Το κρίσιμο ερώτημα που προκύπτει για την Αριστερά του σήμερα είναι ένας η παραδοσιακή λογική αντιθέση, η σχέση εκμετάλλευσης στην απόλυτη μορφή της όπως είχε περιγραφεί από τον Μάρκο, η αντιθέση δηλ. κεφαλαίου και εργασίας εξακολουθεί και σήμερα να παραμένει η κυριάρχη αντιθέση. Το κρίσιμο λοιπόν ερώτημα είναι έαν οι επιμέρους αντιθέσεις που έχει γεννήσει το καπιταλιστικό σύστημα, αναφέρω ενδεικτικά: η αντιθέση ανθρώπου και φύσης, άντρα και γυναίκας, κοινωνίας και νέων, οι αντιθέσεις στους συσχετισμούς κρατών ή στα σύνολα bloc, είναι δευτερεύουσες ή λιγότερο σημαντικές εκμεταλλευτικές σχέσεις, συνθέσεις, από την αντιθέση κεφαλαίου-εργασίας. Η Αριστερά σήμερα πρέπει να κάνει μια ριζική ανανέωση στον τρόπο θεώρησής της, να δεί αυτές τις αντιθέσεις. Είσου σοβαρές με την αντιθέση κεφαλαίου-εργασίας, να αναπτύξει επομένως μηνύματα και πρωτοβουλίες, που θα προσπαθούν να άρουν όλες αυτές τις επιμέρους αντιθέσεις και εκμεταλλεύσεις. Βεβαίως η ταξική αντιθέση θα παραμένει κι είναι και αυτή στο επίκεντρο των αγώνων της αριστεράς, δεν είναι σίγουρο όμως για να το πω απόλυτα, αν στην αταξική Κομούνιστική Κοινωνία το στρατηγικό όραμα της Αριστεράς δεν θα υπάρχει η αντιθέση άντρα και γυναίκας. Άρα να μην έχουμε την αυταπάτη ότι η επίλυση των ταξικών αντιθέσεων θα σημαίνει ταυτόχρονα και επίλυση των αντιθέσεων και στους άλλους τομείς. Κρίσιμο λοιπόν το θέμα της ενεργοποίησης των κινημάτων για όλες αυτές τις αντιθέσεις.

Τούτο το θεωρητικό «γίγνεσθαι» που μας αναφέρατε της Ελληνικής Ριζοσπαστικής Αριστερής Νεολαίας ως προοπτική σκέψη και δράση, θα ήθελα να ρωτήσω κατά πόσο προσδιορίζει τη θέση και το στίγμα της μέσα στο ευρωπαϊκό ρεύμα του αριστερού Ευρωκομουνισμού και σ' αυτό που αποκαλούμε σήμερα και κυρίως πάρα πολύ θεωρητικά ως «Δημοκρατικό Σοσιαλισμό». Κατά πόσο μπορεί να επηρεάσει την εθνική χροιά της Ελληνικής Αριστεράς και κατά πόσο μπορεί να την κρατήσει, απ' αυτόν μακριά, στο βαθμό που η ελληνική πραγματικότητα και ο αντίστοιχος κοινωνικοοικονομικός σχηματισμός, είναι ένας σχηματισμός πολύ διαφορετικός από του ευρωπαϊκού — και στη γένεση και στην μέχρι σήμερα εξελικτικότητά του — εν ολίγοις, ένας σχηματισμός νόθα αρθρωμένος, μεταπρακτικός και κατά κόρον παρασιτικός.

Δ.Π. Νομίζω, ότι σαν τρόπος θεώρησης και σαν αντίληψη στρατηγική ο δημοκρατικός δρόμος προς το σοσιαλισμό έχει και την επικαιρότητα αλλά και, το κυριότερο, τη δυναμική να απαντά σε κάθε εθνική ιδιομορφία. Κι αυτό είναι ένα κρίσιμο χαρακτηριστικό του. Το άλλο κρίσιμο χαρακτηριστικό του είναι ότι είχε εκτιμήσει από πάρα πολύ νωρίς τους υπερ-εθνικούς ορισμούς προς τους οποίους βαδίζουμε συνολικά στην μετα-βιομηχανική περίοδο. Είχε

εκτιμήσει δηλ., και δεν μπορεί να είναι εθνικός ο δρόμος προς τον σοσιαλισμό, ότι κάθε δύναμη της Αριστεράς σε κάθε χώρα δεν μπορεί να πορευτεί με τις δικές της δυνάμεις και τις δικές της απόψεις προς ένα κοινωνικό μετασχηματισμό, την ίδια στιγμή που ολόκληρα κράτη, που ολόκληροι πολιτισμοί, που ολόκληρες πολιτιστικές και κοινωνικές διεργασίες, σήμερα γίνονται υπερ-εθνικές. Είχε διαγνώσει λοιπόν, ότι μόνο μέσα από έναν υπερ-εθνικό συντονισμό, μέσα από μια νέα διεθνή αντίληψη και εξέλιξη, μέσα από τη διαμόρφωση νέων συσχετισμών σε διεθνές επίπεδο, θα μπορέσει η Αριστερά να ξαναβγεί στο προσκήνιο των πολιτικών και κοινωνικών διεργασιών. Θα μπορέσει ταυτόχρονα να προσφέρει και εκείνες τις δυνατότητες ανάλυσης κάθε εθνικής ιδιομορφίας. Κι αυτό είναι το κυριότερο χαρακτηριστικό της Ευρω-αριστεράς. Η αποδοχή δηλ. όλων αυτών των σύνθετων αντιθέσεων στις οποίες αναφέρθηκα. Η αποδοχή των εξελίξεων αλλά και της κοινωνικής πραγματικότητας σε κάθε χώρα, που δεν αντιμετωπίζεται δογματικά μέσα από μια κλειστή, παρωχημένη κλασική μαρξιστική αντίληψη. Και η προπτική αυτών των εθνικών ιδιομορφίών να μπαίνουνε σ' ένα πλαίσιο πανευρωπαϊκό νομίζω ότι δίνει το κλειδί της ανάλυσης και δράσης στη σημερινή ελληνική πραγματικότητα, η οποία όμως όλο και περισσότερο έχει να κάνει με τις εξελίξεις και την πραγματικότητα στην Ευρώπη και τον κόσμο ολόκληρο. Στοιχείο λοιπόν αυτής της αντίληψης αυτής της θεώρησης, ο δρόμος δηλ. προς το σοσιαλισμό, μετασχηματισμό, διαρθρωτικές αλλαγές και τα προβλήματα που το Κόμμα της Αριστεράς και τα πολιτικά υποκείμενα θα πρέπει να κατακτούν σ' αυτή τη διαδικασία, όντως σήμερα είναι υπερ-εθνικά είναι παν-ευρωπαϊκά. Είναι όμως ιδιαίτερα σημαντικά και δύσκολα σαν τρόπο ανάλυσης και σε σχέση με τις αντιθέσεις στις οποίες αναφέρθηκα προηγούμενα και σε σχέση με τον αγώνα ενάντια στην αλλοτρίωση και την εκμετάλλευση στον εθνικό μας σχηματισμό, δηλ. στο εσωτερικό πλαισιο, ο οποίος όντως διακρίνεται από μια σειρά ιδιομορφίες. Αυτές όμως, με κανένα τρόπο δεν σημαίνουν ότι προσπικά θα υπάρχει μια εξέλιξη η οποία θα συναντά τις άλλες εξελίξεις που δημιουργούνται στην υπόλοιπη Ευρώπη. Και όσο περισσότερο η Αριστερά προλάβει αυτές τις εξελίξεις, όσο πιο έγκαιρα τις διαγνώσει, τόσο περισσότερο στην καρδιά αυτή της σύγκλισης των εξελίξεων, μεταξύ Ελλάδας και υπόλοιπης Ευρώπης και στα προβλήματα και εξελίξεις θα μπορέσει να βρίσκεται.

Μ.Μ. Ας ξεφύγουμε λίγο από το βαρύ επίπεδο της κοινωνιολογικής ανάλυσης και ας περάσουμε σε μερικές ερωτήσεις κάπως διαφορετικές. Τί γνώμη έχετε κύριε Περπατάρη για την ποιότητα του σημερινού μέσου έλληνα;

Δ.Π. Θα πρέπει να εξετάζουμε και να μελετάμε τη μέση ποιότητα —όσο δόκιμο και να 'ναι αυτό— κάθε πολίτη μιας χώρας, με βάση την πραγματικότητα, τις εξελίξεις και τις αιτίες οι οποίες ουνέβαλαν στη διαμόρφωσή της. Σε ένα κοινωνικό και πολιτικό περιβάλλον σαν το σημερινό ελληνικό, με όλα τα δεδομένα προβλήματα και τα στοιχεία της κρίσης που το σηματοδοτούν, ο έλληνας πολίτης δεν έχει απεμπολίσει τη δυνατότητα ή αν θέλετε το δικαίωμα —έστω και δυνητικά, όχι πραγματικά και ενεργητικά στο σήμερα— να μπορέσει να κατακτήσει ένα υψηλότερο επίπεδο στην ενημέρωση, στη συμμετοχή, στη δημιουργία, στην απασχόληση, στη σχέση του με τον πο-

λιτισμό, τον αθλητισμό ή την τέχνη. Δεν του προσφέρονται όμως οι δυνατότητες, γίνεται μάρτυρας αλλοτριωτικών-εκμεταλλευτικών σχέσεων και περιβάλλοντος, βέβαια πέφτοντας συνειδητά πάρα πολλές φορές θύμα, ενώς άκρατου λαϊκισμού, ο οποίος διαπερνά όχι μόνο την πολιτική μας ζωή, αλλά και τον πολιτικό λόγο, πάρα πολλές εκφάνσεις τελικά του κοινωνικού μας συστήματος, ο οποίος «θωπεύει» πάρα πολλές αδυναμίες-ανεπάρκειες που έχει ο σημερινός μέσος έλληνας. Κι όσο τις θωπεύει δεν θα του δώσει και το ερέθισμα να εξελιχτεί και να κατακτήσει νέες πραγματικότητες σ' αυτό το επίπεδο που σήμερα έχει.

Μ.Μ. Είναι στα αλήθεια «δημοκράτης» ο Έλληνας;

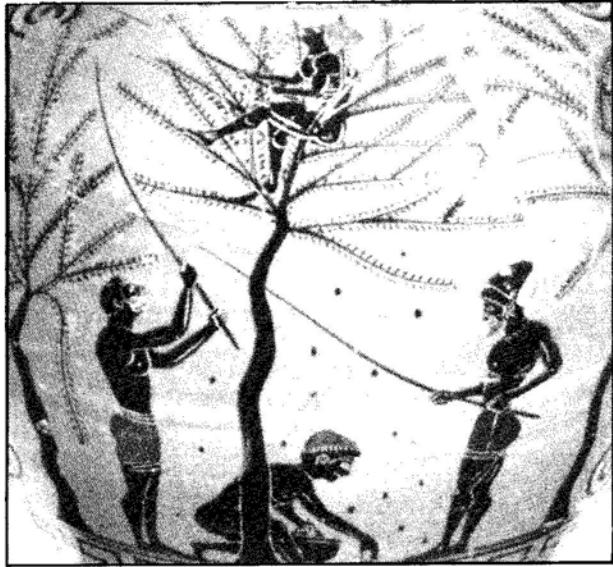
Δ.Π. Είναι δημοκράτης γιατί είναι και πολιτικοποιημένος, άσχeta αν αυτή η πολιτικοποίηση περνά μέσα από αρντικούς ή κακούς δρόμους. Είναι δημοκράτης γιατί έχει γνωρίσει και καταστάσεις έλλειψης δημοκρατίας, δεν υποψιάζεται όμως πάρα πολλές φορές, όλους τους τρόπους με τους οποίους υπνομεύεται αυτή η δημοκρατία και μαζί τα δικαιώματά του.

Μ.Μ. Κοινωνικά είναι δημοκράτης, στην κοινωνική του συμπεριφορά;

Δ.Π. Σε πάρα πολλές μορφές αυτής του της Κοινωνικής συμπεριφοράς, δεν σέβεται δικαιώματα, δεν αναγνωρίζει δυνατότητες έκφρασης που είναι διαφορετικές από τις δικές του. Δεν δημιουργεί ένα πλαίσιο ισότιμης σχέσης με τον συνάνθρωπο του. Και γι' αυτό όμως, υπάρχουν εκείνοι οι οικονομικο-πολιτικοί λόγοι διαμόρφωσης με τέτοια συμπεριφορά, δημιουργίας και συνειδήσης δηλ. που δεν σέβεται, που καταπίεζει, που δεν αναγνωρίζει κάπι διαφορετικό πλήν του Εγώ και βεβαίως ο εγκαντρισμός-αποκεντρισμός έχει να κάνει και με την πραγματικότητα. Σε μια εποχή βαθύτατης κρίσης, όπου το ατομικό βόλεμα αναγορεύεται στο υπ. 1 αγαθό προς κατάκτηση, είναι μοιραία συνέπεια να μη συνδέεται η ατομική υπόσταση και ατομική δράση, με το ενδιαφέρον για κάπι το συλλογικότερο, για το διπλανό, για να σέβεται κάθε γνώμη και κάθε άποψη. Αλήθεια όμως, αυτός δεν είναι ο τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίζεται και από την πολιτική γηγεία του, και από τους πολιτικούς φορείς του και από τις δημόσιες υπηρεσίες του. Αυτό με κάνει πολλές φορές ν' αναρωτιέμαι, ότι οι μορφές εξάρτησης, αλυσιδωτά μεταφέρονται από την ανώτερη βαθμίδα και Κρατική Εξουσία, μέχρι τις διαπρωτικές σχέσεις στο σπίτι ή έξω απ' αυτό, του κάθε νεο-έλληνα.

Είναι «πεπαιδευμένος» ο Έλληνας;

Η Ελλάδα σήμερα στερείται θεομούς οι οποίοι να προσφέρουν εκπαίδευση, μόρφωση και ενημέρωση και που να μην είναι οι στενοί δομημένοι και υπάρχοντες εκπαιδευτικοί θεσμοί. Αυτό είναι ιδιαίτερο γνώμισμα της Ελληνικής Κοινωνίας και του Ελληνικού Κράτους. Η έλλειψη μιας τέτοιας δυνατότητας για το σύγχρονο Έλληνα, περνάει μέσα από την έλλειψη δυνατότητων, να ενημερώνεται και να πληροφορείται. Μέσα από μια μη-πολυφωνική και πολύπλευρη ενημέρωσή του και από κρατικούς και ιδιωτικούς τρόπους ενημέρωσης και πληροφόρησης, που υπάρχουν σ' όλο τον κόσμο, περνά μέσα από την έλλειψη μιας ενεργετικής σχέσης με τη μόρφωση, ακριβώς ένα ολόκληρο εκπαιδευτικό σύστημα στην Ελλάδα, έχει δομηθεί στην αντίληψη κι απλώς μετάγγιση γνώσεων από μια αυθεντία σε κάποιον που είναι παθητικός

της δέκτης. 'Ενα αίτομο το οποίο εκπαιδεύεται, λοιπόν, σ' αυτή τη λογική, δεν μπορεί ποτέ να μάθει να «κατακτά» τη γνώση, μια γνώση που εξελίσσεται ραγδαία σ' όλες τις επιστήμες σήμερα. Δεν μαθαίνει να πηγαίνει στις πηγές της πληροφόρησης, να αφομοιώνει κριτικά και δημιουργικά τα νέα στοιχεία, να τρέχει σε άλλους θεσμούς ενημέρωσης και πλήν αυτών που του παρέχονται. Αυτά δε που του παρέχονται είναι καθ' όλα α-προβληματικά.

Μ.Μ. Είναι πολιτισμένος ο Έλληνας;

Δ.Π. Στο μήκος κύματος και των προηγουμένων απαντήσεων ότι πολιτιστική άποψη διαμορφώνει μέσα από ένα χυδαίο καταναλωτισμό, το μεγαλύτερο πρόβλημα δεν είναι μόνο η κατανάλωση κακών πολιτιστικών προϊόντων, είναι στο ότι δεν έχει τη δυνατότητα σήμερα να είναι δημιουργός τέχνης. Δεν έχει έτσι μια δυνατότητα στο μέσο όρο να εκτιμάει το πολιτιστικό προϊόν, τη γνώση πέρα από την εμπειρία μόνο του προσφερόμενου πολιτισμού, δεν έχει όπως επαναλαμβάνω τη δυνατότητα να «ανακαλύπτει την τέχνη, να γίνεται και ο ίδιος πολιτιστικός δημιουργός».

Μ.Μ. Πιστεύετε σε μιαν «Μεγάλη Ιδέα» για τον Ελληνισμό;

Δ.Π. Μεγάλη Ιδέα μπορεί να διαμορφώθει στα πλαίσια ενός μεγάλου κράτους που πρέπει επιτέλους να εμπνεύσει τη σημερινή κοινωνία. Ενός οράματος με προοπτικές καταλυτικής συμμετοχής του ελληνικού στοιχείου στις διεθνείς εξελίξεις. Επίσης χρειάζεται ιστορική συνειδηση και επαγρύπυνση για την κατάκτηση της αλήθειας.

Γ.Σ. — Σήμερα η ελληνική νεολαία είναι μια γενιά προ αδιεύδων. Ναρκωτικά, ανεργία, κρίση των σχέσεων, πρόβλημα επικοινωνίας, διαδεδομένος κοινωνικός φασισμός. Οι νέοι ζούν μαζικά και ομοιόμορφα. Κάθε αιτήμα για διαφορά ισοπεδώνεται. Μπορεί αυτή η γενιά, αν όχι να ανατρέψει και να αλλάξει ριζικά, τουλάχιστον να βελτιώσει αυτή την κοινωνία; Κι αν έχει τις δυνάμεις, θα είχε ποτέ την θέληση;

Δ.Π. — Κατ' αρχήν νομίζω πως έχει τις δυνάμεις, ό-

πως τις δυνάμεις έχει κάθε νέα γενιά. Είναι μια γενιά που μέχρι στιγμής σιωπά. Μια γενιά που βρίσκεται μπροστά σε τρομακτικά αδιέξοδα, για τα περισσότερα από τα οποία δεν είναι η ίδια υπεύθυνη, τουλάχιστο στο βαθμό που κάποιοι άλλοι ορίζουν τα πλαίσια και τις προοπτικές μέσα στις οποίες αυτή καλείται να μορφωθεί, να ζήσει, να ενημερωθεί, να απασχοληθεί, να δημιουργήσει συνολικά.

Είναι η γενιά που έχει γνωρίσει σύνθετα προβλήματα, τα οποία για τους σημερινούς γονείς ήταν άγνωστα. Είναι η γενιά που καλείται να δει το μέλλον έξω από τα εθνικά πλαίσια, η γενιά που θα αποτελέσει τη γενιά της Ευρώπης μαζί με τους πολίτες των άλλων κρατών-μελών της Κοινότητας.

Την μαστίζουν τα προβλήματα της ατομικής επιβίωσης και μ' αυτή τη λογική είναι μια γενιά που τη διατρέχουν έντονα τα προβλήματα του ατομισμού, μιας στείρας και εγωιστικής σχέσης, τόσο με τις κοινωνικές δραστηριότητες, όσο και με την πολιτική στην διευρυμένη της έννοια.

Είναι η γενιά που βιώνει καθημερινά τα αδιέξοδα της σημερινής πραγματικότητας, που διαπαιδαγωγείται σ' ένα γενικό κλίμα σήψης και σκανδάλων, κάτι που είναι σημαντικό για τις συνειδήσεις που θα διαμορφωθούν στο μέλλον. Είναι η γενιά που μέσα από τα σύγχρονα αδιέξοδα και προβλήματα μπορεί να αντικρύσσει μ' ένα διαφορετικό τρόπο το μέλλον, τις εξελίξεις. Πρέπει να απορρίψει την οποιαδήποτε χειραγώγηση της από καθένα που θέλει να γίνει τιμητής των απόψεων ή της ιδεολογίας της. Άκομα πρέπει να απορρίψει τα καταναλωτικά πρότυπα και τους κομματικούς πατέρες που μιλούν στο όνομά της, ενώ στην πραγματικότητα, ελάχιστα αισθάνονται γι' αυτήν.

Αυτή είναι η γενιά που απορρίπτει και θα απορρίψει το παλιό και τις αρνητικές του επιπτώσεις που σώρευσε για την ίδια της τη ζωή, είναι η γενιά που θα αναζητήσει το καινούργιο —και εδώ είναι το κρίσιμο δίλημμα— είτε παρεμβαίνοντας ενεργητικά και διαμορφώνοντας τις πολιτικές εξελίξεις, είτε παθητικά στη σημερινή πεπατημένη. Αν παρέμβει ενεργητικά θα κατακτήσει δικαιώματα και πρωτοβουλίες που οι γενιές των νέων της προηγούμενης εποχής (γενιά του 114, γενιά του Πολυτεχνείου) δεν μπόρεσαν να επιτύχουν, γιατί δεν συνειδητοποίησαν έγκαιρα τις δυνατότητες της συλλογικής προώθησης μιας σειράς ζητημάτων που απαιτούσαν κι απαιτούν απαντήσεις σ' ένα κόσμο που διαρκώς αλλάζει.

Σ.Μ. Ύστερα από αυτή τη χαρακτηριστική ενδοσκόπηση της σύγχρονης ελληνικής νεολαίας, για να αφήσουμε τον δυνάμει ακτιβισμό του οράματος που ενέχει το πρόβλημα του αγωνιστικού χαμαιλεοντισμού — το άλλοιθι δηλαδή της πολιτικής σοσιαλδημοκρατίας— θα ήθελα να σας ρωτήσω ποιά είναι η θέση που επιφύλάσσει σήμερα η Ρ.Α.Ν. στους αναρχικούς νεολαίους υπηκόους τούτης της χώρας, στο βαθμό που είναι χώρος —έστω βιολογικά— κοινωνικής εκ του συστάδην αμφισβήτησης ή ενόπλων συρράξεων, που συχνά έχουν το στοιχείο του φολκλόρ (όταν επαναλαμβάνονται ατέρμονα). Οι κοινωνικοί αγώνες πρέπει να είναι αποτελεσματικοί, να θέτουν το ζήτημα της κοινωνικής εξουσίας κι όχι, απλά, το θέμα της κατάρριψης ή αμφισβήτησής της. Πρέπει να θέτουν το ζήτημα του ελέγχου της εξουσίας και της διαμόρφωσης συσχετισμών που θα αμφισβητούν τον κατασταλτικό της ρόλο και θα βάζουν στη θέση της μορφές άμεσης και πραγματικής

δημοκρατίας. Εξάλλου το σύστημα που αντιμέχεται την βία των αναρχικών έχει πριμοδοτήσει την βία του με το αιτιολογικό της καταπολέμησής της. Αντίθετα το σύστημα δεν μπορεί να απαντήσει στις ευρύτερες λαϊκές και νεολαίστικές δυνάμεις, που ζέρουν να προβάλλουν πραγματικά τα προβλήματα.

Μ.Μ. — Μίλατε για τους «αναρχικούς» των Εξαρχειών;

Δ.Π. — Μίλησα για το φαινόμενο και την ιδεολογία του αναρχισμού σ' όλες του τις εκδηλώσεις. Μπορεί αυτή να μην ήταν μόνο η βία. Είχε όμως πολιτική δραστηριότητα που ήταν πολιτικά καταστρεπτική, από τη συμμετοχή τους στον Ισπανικό Εμφύλιο μέχρι τη συμμετοχή τους στη Ρωσική Επανάσταση.

Νομίζω ότι πρέπει η Αριστερά συνολικά να αναγνωρίσει τις τάσεις και στάσεις ζωής, κοινωνικής και πολιτικής συμπεριφοράς, σε κάθε νέο αν θέλει να σέβεται τα δικαιώματα, τον πολιτικό λόγο και πράξη καθενός πολίτη της. Πολλοί στην Αριστερά θεωρούν πως με τον τρόπο που λειτουργούν και παρεμβαίνουν πολιτικά ομάδες και αντιλήψεις σαν αυτές των αναρχικών ούτε πολιτικά αποτελεσματικά είναι, ούτε, εντέλει, βοηθά τον αγώνα για την άρση κάθε καταπίεσης και εκμετάλλευσης. Η αντιλήψη πως η αλλαγή της εξουσίας δηλ. η αλλαγή της σημερινής πολιτικής και κοινωνικής πραγματικότητας, η αλλαγή του συσχετισμού των δυνάμεων βρίσκεται στην άκρη του όπλου, όπως λέγανε χαρακτηριστικά κάποιοι από τους πρωτεργάτες του αναρχισμού, βρίσκεται στη λογική της βίας. Οι αναρχικοί δεν κάνουν τίποτα όλο από το να αναγνωρίζουν την αναγκαιότητα της βίας σαν τρόπο επίλυσης προβλημάτων και προώθησης πολιτικών διεργασιών. Ο κύκλος της βίας είναι φαύλος κύκλος, αφού στη βία αντιδρά η αντιβία δηλαδή η αντι-βία του κράτους - χωροφύλακα.

Λειτουργεί στη λογική που μετατρέπει την πολιτική σε θέματα, σε θέατρο συγκρούσεων.

Σ.Μ. — Ποια θέση επιφυλάσσει η Ρ.Α.Ν. στη νέα γυναίκα σήμερα στην Ελλάδα, για να θυμηθούμε λίγο και μια από τις περίφημες και λακωνικές αντιστροφές του Μαρξ: «μια κοινωνία είναι ή φαίνεται χειραφετημένη, στο βαθμό που είναι χειραφετημένη και η γυναίκα αυτής της κοινωνίας».

Δ.Π. — Είναι μια από τις πάντα επίκαιρες διαπιστώσεις του Μαρξ. Συχνά η Αριστερά είχε —δυντυχώς— παρακάμψει μ' ενα ισοπεδωτικό τρόπο το πρόβλημα των σχέσεων των δύο φύλων, με την παραπομή της επίλυσης του προβλήματος στην επίλυση της αντιθεσής κεφαλαίου-εργασίας. Οι σύγχρονες προγραμματικές αρχές της Αριστεράς αποσυνδέουν το πρόβλημα από αυτή τη λογική, γιατί είναι και ιστορικά αποδειγμένο πως βήματα στον κοινωνικό μετασχηματισμό συνοδεύτηκαν από μια συνέχιση της ίδιας κατάστασης στα ζητήματα καταπίεσης της γυναικας.

Το ζητήμα λοιπόν της καταπίεσης που υφίσταται η σύγχρονη γυναικά δεν μπορεί να περιμένει τη λύση του από τον αγώνα για τον μετασχηματισμό, αλλά μέσα από την συνειδητοποίησή του, τόσο σε διαπροσωπικό, όσο και σε ευρύτερο κοινωνικό επίπεδο, απ' τις καθημερινές μικρές επαναστάσεις του καθένα μας, στις προσωπικές του σχέσεις, καθώς και μέσα απ' την ανάπτυξη πρωτοβουλών των ιδιων των γυναικών, έτσι ώστε η κοινωνία μας να

μην είναι καταπιεστική στο μεγαλύτερο τμήμα της, ποιοι είναι οι γυναίκες.

Μια πολιτική δράση που έχει στο επίκεντρό της τον ανδρικό πολιτικό λόγο, τον ανδρικό τρόπο σκέψης, δεν μπορεί να πρεσβεύει και να διεκδικεί ισότιμη θέση της γυναικάς, την ώρα που καταπίεζει κάθε διάθεσή της για συμμετοχή στα κοινά, θέτοντάς την μπροστά στο δίλημμα: γυναικεία προσωπικότητα ή πολιτική δράση.

Γ.Σ. — Μετά τα γεγονότα του Καλαμά, που συγκλήνισαν ένα ολόκληρο γεωγραφικό διαμέρισμα της Ελλάδας, άρχισε μια συζήτηση για το αν επιτέλους εμφανίζεται στη Ελλάδα το οικολογικό ζήτημα στην μαζική του διάσταση. Πώς βλέπει η Αριστερά το οικολογικό ζήτημα πενκοσμίως και στην Ελλάδα;

Δ.Π. — Η ανάπτυξη οικολογικών κινημάτων σ' ολόκληρο τον πλανήτη είναι από τα πιο ελπιδοφόρα μηνύματα του καιρού μας. Η ενεργοποίηση πολιτών πέρα κι έξω από πολιτικές, κομματικές, τοπικιστικές ή συντεχνιακές αντιλήψεις για τα οικολογικά προβλήματα που είναι πογκοσμίων διαστάσεων είναι μια προοπτική ελπιδοφόρα.

Οι οικολογικοί αγώνες συνδέουν τα τοπικά-καθημερινά προβλήματα με μια συνολική αντιλήψη για την κοινωνία και τον τρόπο ζωής, για την ποιότητα του περιβάλλοντος, για τον τρόπο συνύπαρξης μέσα σ' ένα οικολογικό σύστημα.

Όμως ενώ υπάρχουν όλες οι αντικειμενικές προϋποθέσεις, με την έννοια της ρύπανσης, της οποίας είμαστε καθημερινοί μάρτυρες, θα ήταν απλά μιμητισμός καταστάσεων που υπήρξαν στο εξωτερικό να μεταφέρουμε στη χώρα μας τον τρόπο συνύπαρξης μέσα σ' ένα οικολογικό κινήσεις στην Ευρώπη.

Η περίπτωση του Καλαμά μας έδωσε ένα πρώτης τάξης παράδειγμα: 'Οτι τα τοπικά προβλήματα μπορούν να ευαισθητοποιήσουν —συχνά μέσα από καθαρά τοπικιστικές ή αφελιμιστικές θέσεις— ευρύτερες δυνάμεις του λαού και της νεολαίας απέναντι σ' αυτό το τεράστιο πρόβλημα. Όμως δεν υπάρχει τέτοια ενεργοποίηση ώστε να μιλάμε για ένα κίνημα. Γιατί κίνημα δεν σημαίνει μόνο μια κινητοποίηση, μια απεργία ή έναν αποκλεισμό σαν κι αυτόν που έγινε στον Καλαμά, αλλά σημαίνει μια συνολική στάση, μια συνολική αντιλήψη για τη ζωή, για την κοινωνία, για την πολιτική. Πολιτικοί λόγοι και μικροκομματικές υποσχέσεις, καθώς και κάθε ευκαιριακή συγκρότηση κάποιων ανθρώπων που δηλώνουν οικολόγοι, βρίσκονται πολύ μακριά από μια οικολογική διάσταση. Για μένα, με το να δηλώνει κάποιος οικολόγος δεν δίνει μια παραπέρα πολιτική του ιδιότητα, και είναι κακό που αυτό συμβαίνει στη σημερινή Ελλάδα, γιατί αποκλείει από πολλούς —όπως εμένα— να καταθέτουν τις οικολογικές τους προβληματικές.

Το ζητούμενο στην Ελλάδα είναι να υπάρξουν εκείνες οι πρωτοβουλίες των πολιτών στην πόλη, στη συνοικία, στην επαρχία, που κι αυτή μαστίζεται από προβλήματα ρύπανσης, που να θέτουν επί τάπητος το πρόβλημα της ποιότητας ζωής, που θα «σπάνε» το κλίμα αδιαφορίας και συναίνεσης προς τη σημερινή κατάσταση. Μ' αυτή την έννοια ο Καλαμάς έσπασε μια βιτρίνα επανάπαυσης και αδράνειας που υπήρχε στους πολίτες της χώρας μας. Στόχος αν δεν υπάρξει μεγαλύτερη δραστηριοποίηση προοπτικές θα παραμείνουν ελάχιστες.

ΑΠΟ ΤΟΝ ΜΕΛΕΤΗ Η. ΜΕΛΕΤΟΠΟΥΛΟ

ΕΛΛΗΝΙΚΑ

ΙΔΑΝΙΚΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΝΕΟΛΑΙΑ

Ιδανικά για τη νεολαία μας! Σύμβολα, στόχους, αξίες!

Ποιος θα τα δώσει; Το καθήκον αυτό — το σπουδαιότερο — του πνευματικού κόσμου πρέπει να επιτελεστεί με ψυχραιμία, ωριμότητα και σοφία. Ας κοιτάξουμε, για το έργο αυτό, και πίσω μας και μπρος μας. Το σήμερα ας το αφήσουμε κατά μέρος: και δεν αξίζει τον κόπο και γρήγορα θα περάσει.

Πίσω μας, έχουμε μερικές θαυμάσιες στιγμές: τι το σπουδαιό έκαναν οι Έλληνες στη μεγάλη ιστορία τους; ας πετάξουμε πέρα τις περιττές προγονοπληξίες και ας σταθούμε στην πραγματική συνεισφορά τους στο πολιτισμό: σ' αυτά που δείχνουν τι πραγματικά είμαστε, τι πραγματικά μπορούμε, τι πραγματικά θέλουμε. Μπορούμε να παράγουμε τεράστιες πνευματικές δυνάμεις και να δώσουμε ισχυρότατα ηθικά παραδείγματα στον κόσμο, που σήμερα — κι ερχόμαστε στην αξία όλων αυτών για το Σήμερα — πάσχει και διψά για μια νέα ηθική και μια νέα γλώσσα, που θα εκφράσει το Νέο Κόσμο.

Πνέυμα λοιπόν και ηθική: μπορεί η Ελλάδα να διαμορφωθεί σε κέντρο πνευματικής έλξης όλων των λαών της Ανατολικής Μεσογείου — των Βαλκανικών λαών, των Μεσανατολικών, των Βορειοαφρικανικών, ζεκινώντας έτοι ΜΙΑ ΝΕΑ ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΚΗ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑ, που δεν θα έχει τη μορφή της Ελληνικής μετάβασης προς Ανατολάς αυτή τη φορά, αλλά την πολιτιστική πρόσκληση προς τον Τρίτο Κόσμο που γειτνιάζει με την περιοχή μας.

Πανεπιστήμια, λοιπόν, Φιλοσοφικές Σχολές, Κέντρα Σκέψης, για όλους. Οι Έλληνες μπορούν να πλησιάσουν πολύ καλύτερα όλους αυτούς τους λαούς, που καταφεύγουν στη μακρινή Δύση, ξένη ψυχικά προς αυτούς, για να πάρουν μια μόρφωση απόμακρη από την κοινωνική πραγματικότητα της πατρίδας μας, πληρώνοντας την πνευματική αυτή αποξένωση με πολιτικές τερατογονίες, που δημιουργούνται κάθε φορά που η δυτική νοοτροπία ασκεί πολιτική σε τριτοκοσμικές πραγματικότητες.

Ολυμπιακοί αγώνες: στην κοιτίδα τους, οι Έλληνες πρέπει να διδάξουν την αυθεντική διεξαγωγή τους — το 1996, πρώτα, για πάντα έπειτα, πέρα από καταναλωτισμούς, στη γνήσια μορφή τους, της Άμιλλας, της Ανακωχής, της Γνωριμίας.

Νεολαία: οι χιλιάδες νέοι που έρχονται κάθε χρόνο στη χώρα μας σαν τουρίστες, θα μπορούσαν να αποτελέ-

σουν ένα παγκόσμιο προσκύνημα στις πηγές του πολιτισμού, παίρνοντας αλλά και δίνοντας, με πολιτιστικές ανταλλαγές και πνευματική γνωριμία, στη δίνη ενός Κόσμου που ψάχνει για την παγκόσμια ταυτότητα.

Ανάπτυξη: Ιδού η Αφρική, διψασμένη για τεχνολογική και ακαδημαϊκή βοήθεια, για αποστολές αναπτυξιακής ενίσχυσης, για συμβουλές ανάπτυξης. Η Ελλάδα δεν είχε ποτέ της αποκίες κι έτσι δεν έχει τα ψυχολογικά προβλήματα — συμπλέγματα ανωτερότητας αλλά και τύφεις — που νιώθουν οι Δυτικές χώρες, ο «Βορράς», έναντι των υπαναπτύκτων χωρών. Πολύ περισσότερο, που η Ελλάδα ήταν μέχρι αρκετά πρόσφατα μία υπαναπτύκτη χώρα, κι έτσι ξέρει καλύτερα πως θα πρέπει να προσφερθεί η βοήθεια. Η Ελλάδα δεν έχει εξάλλου συμφέροντα στον Τρίτο Κόσμο, ούτε νεοαποικιακές βλέψεις: αυτό τη βοηθάει να αποκτήσει πολλούς και σταθερούς φίλους και να διαδραματίσει έναν ρόλο αναπτυξιακό, ορθό αλλά και άδιολο.

Να μια διέξοδος για τους νέους που θέλουν να ζήσουν περιπετειώδεις μέρες.

Να μερικοί ευγενικοί στόχοι, προς τους οποίους μπορούν να διοχετεύσουν την ενεργητικότητά τους οι ανήσυχοι νέοι.

Και άλλοι φυσικά πολλοί! Πάντα στα πεδία της Τέχνης, της Δημιουργίας, του Ανθρωπισμού, του Πνεύματος, που είναι τα μόνα που κάνουν τον άνθρωπο ανώτερο, ανώτερο από τον άθλιο σαρκοβόρο κερκοπίθηκο, που μεταμφιεσμένος κάτω από διάφορα προσωπεία, κάνει το στοχαστή ν' αναρωτιέται αν ο πολιτισμός μας προχωρά ή αν η κοινωνία των πιθήκων απλώς αλλάζει μεταμφίεσεις.

Η εφιαλτική μορφή του κερκοπίθηκου, που κραυγάζει χτυπώντας τα χέρια στο δασύτριχο στήθος του, ενώ μπροστά του κείται το πτώμα του αδελφού του, ας είναι ο Δρόμος της Κακίας. Και οι νεοφασιστικές αναβιώσεις του η συνεχής ανησυχία της Δημοκρατίας μας.

Ο Δρόμος της Αρετής, είναι η παγκόσμια προσφορά της Ελλάδας στην Ειρήνη, στο Πνεύμα, στην Τέχνη: αυτή θα μας οδηγεί στην παγκόσμια καταξίωση.

Και μη νομίσει κανείς ότι αυτοί οι δρόμοι δεν θέλουν αγώνες. Είναι όμως αγώνες ποιοτικοί και απαιτούν όχι τη σωματική τραχύτητα, αλλά την πνευματική καλλιέργεια. Τι αξίζει πιο πολύ;

Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΩΝ ΦΕΡΕΙΠΛΩΝ

Καθώς τα πραγματικά κοινωνικά προβλήματα του τόπου μας γιγαντεύονται και απαιτούν λύσεις από το πολιτικό σύστημα, το οποίο στρουθοκαμηλίζει, κωφεύει και ασχολείται με τεχνητώς διογκωμένα προβλήματα, αποκτώντας ολοένα και αυξανόμενη ενδοστρέφεια: καθώς το εθνικό μας σύστημα δεν είναι πια απλώς πολιτικό, αφού θα λυνόταν με μια αλλαγή της οικονομικής πολιτικής, — αλλά είναι κοινωνικό, δηλαδή προέρχεται και παράγεται από τη σκέψη μας, τον ψυχικό μας κόσμο, τη νοοτροπία μας, τη συμπεριφορά μας και την παιδεία μας: καθώς ο λαός αδρανεί, γιατί δεν πληροφορείται, γιατί δεν ασχολείται, γιατί έχει πάθει ένα περιέργο είδος μιθριδατισμού, λόγω ατομικισμού, λόγω ωχαδερφισμού, λόγω καταναλωτισμού, τόσο επειγεί να υψωθούν φωνές αλήθειας, που να διαφωτίσουν το λαό — μόνο κριτή και μόνο ρυθμιστή της δικιάς του τύχης σχετικά με την κατάσταση που επικρατεί πραγματικά στο δικό μας τόπο.

Τα μεγάλα προβλήματα, με την ίδια σειρά κατεπιγούσας προτεραιότητος: πλήρης καταστροφή της παιδείας, πλήρης απώλεια της εθνικής μας ταυτότητας, γιγαντώδης και πρωτοφανής — οι αριθμοί υπάρχουν — εισροή του ξένου κεφαλαίου και — με τόσο μεγάλη συνειδησιακή άνεση — ξεπούλημα της γης μας, των σπιτιών μας, των μαγαζών μας, των παιδιών μας, στους ξενούς κεφαλαιοκράτες, τεράστια διαφθορά παντού, τρομερός και κοινωνικά διαλυτικός ατομικισμός, έλλειψη οποιασδήποτε σημαντικής πολιτιστικής δραστηριότητας, θανατηφόρα ρύπανση και επίσης θανατηφόρα καταστροφή του φυσικού μας περιβάλλοντος — με πλήρη έλλειψη οικολογικής συνείδησης.

Και δεν είναι υπεύθυνη για αυτά μόνο η οποιαδήποτε πολιτική ηγεσία — που στο κάτω-κάτω δεν είναι πάρα προϊόν του χώρου και του χρόνου που την ανάθρεψε. Αυτά όλα τα βαρύτατα συμπτώματα εθνικής αυτοκαταστροφής οφείλονται σε όλους, στη συμπεριφορά του συνόλου του κοινωνικού μας σώματος, δύλων των Ελλήνων και αυτή είναι η μόνη γενναία αλήθεια που μπορεί να διακηρυχτεί με παρρησία, όσο και αν ξεβολεύει τις εφησυχασμένες — επειδή τάχα φταίει η ανίκανη ηγεσία — συνειδήσεις.

Και αν κανείς δεν παραξενεύεται, βλέποντάς την γερασμένη άλλωστε — πολιτική μας ηγεσία να αδυνατεί — στο σύνολο του φάσματος — να προσαρμοστεί στα δεδομένα ενός νέου κόσμου που έρχεται να αλλάξει τόσο θεαματικά αλλά και τόσο ουσιαστικά την ίδια την ουσία της ζωής μας, και αν κανείς κατανοεί — χωρίς βέβαια να συγχωρεί — το φαινόμενο της τέλειας αδυναμίας της ηγεσίας αυτής να συλλάβει το τεράστιο πρόβλημα της καθυστέρησέως μας σ' όλους τους τομείς της ζωής (ακόμα και αυτούς που δεν έχουν σχέση με τις δυσκολίες της σταδιακής εισόδου του κόσμου στην μεταμοντέρνα κατάσταση) παραξενεύεται και απορεί και εξανισταται κανείς διαπιστώνοντας την πλήρη απουσία νεανικών φωνών, φωνών νέων

πολιτικών. Το οποίο αποτελεί ένα τελείως δικό του σύνολο πολιτικών, που να ανήκει σε αυτούς απλά στην ίδια τους, στη δική μας εποχή που να αποτελεί την πολιτική που βλέπουμε να υψώνονται κατά τους οι ίδιοι που μόλυνον, τις πυρκαγιές, την απαλεύση της γης, τον αφελήνισμό, την τεχνολογίαντα την απαλεύση καθυστέρηση, νέων φωνών επιπλέοντες πάνω στη θεοτόπους δυναμικά αυτά τα προβλήματα και όχι άλλα. στην ίδια της πολιτικής διαμάχης, στο πεδίο κάθε σύγχρονης πολιτικούς σύγκρουσης.

Αντ' αυτού, βλέπουμε νέους πολιτικούς, φερέφωνα των παλιών, να ασχολούνται με ζήλο με την αισιοδέδια νομιμοποίησης αυθαιρέτων ή με τις νέες φορολογικές κλιμακές και άλλα ηχηρά παρόμοια, πλήν κενά, που θα έπρεπε να διευθετούνται με τεχνοκρατικό τρόπο, σαν λεπτομέρειες της καθημερινής κρατικής λειτουργίας.

Δηλαδή, δεν υπάρχουν πια Ελπίδες, ούτε Φερέλπιδες;

Δεν υπάρχουν νέοι δυναμικοί άντρες ικανοί να συλλάβουν την πολιτική έξω από τα πλαίσια που μας υποχρέωσαν να δεχτούμε οι αποτυχημένοι πολιτικοί μας προπάτορες:

Η μήπως υπάρχουν και δεν τολμούν; Μα είναι τόσο έκδηλη η ανάγκη του λαού για μια νέα πολιτική που να λύσει επιπλέον τα τεράστια προβλήματά του, που τότε γιατί δεν εμφανίζονται;

Η μήπως δεν είναι τόσο έκδηλη η ανάγκη του κόσμου για μια νέα πολιτική δράσης; Μήπως δηλαδή η αδιαφορία, η υπέρτατη αυτή πνευματική σκλαβιά, έχει σκεπάσει τα πάντα;

Τότε λοιπόν τι μένει;

Η απάντηση στο ερώτημα είναι καταλυτική:

Η αδιαφορία έχει σκιάσει τον κόσμο. Εναν κόσμο, όμως. Τον κόσμο, αυτόν τον κόσμο που παράγει το παλαιοκομματικό κατεστημένο, τον κόσμο που εκφράζεται από τους υπέργηρους πολιτικάντηδες, αυτόν, ναι, τον έχει σκιάσει η αδιαφορία.

Ο άλλος κόσμος, ο κόσμος των νέων αντιλήφεων, των νέων ψυχικών καταστάσεων, της δράσης, της εθνικής επιβίωσης και προκοπής, υπάρχει. Και θα γεννήσει, όταν έρθει νομοτελειακά η ώρα του, τις νέες φωνές και τις νέες πράξεις, για ένα λαό που σίγουρα θέλει να υπάρχει στο μεγάλο κόσμο της τρίτης χιλιετηρίδας. ■

Γραφτείτε συνδρομητές στην Νέα Κοινωνιολογία — Εξασφαλίζετε προτεραιότητα και ταχύτητα στη διανομή

Η «ΑΡΓΩ» ΤΟΥ ΘΕΟΤΟΚΑ*

ΜΙΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΝΑΓΝΩΣΗ

του Θανάση Διαμαντόπουλου

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ: Ο κοινωνικός περίγυρος

1 Ο καθηγητής Θεόφιλος Νοταράς

Ο καθηγητής Θεόφιλος Νοταράς, κεντρικός ήρωας του έργου, εκφράζει τα «τιμημένα γηρατειά» της εποχής του, την έντιμη και συνεπή στις αρχές της αντίδραση. Γόνος μεγάλης πανεπιστημιακής δυναστείας, καθηγητής Νομικής, επαγγελματικά αφεγάδιστος («δαιμόνιο αρχαιοδικικό, παπιορολογικό, ρωμαιολογικό και βυζαντινολογικό»), ουδέποτε ευνδάτωσε, ωστόσο, την αποξηραμένη νομικιστική του σκέψη με οποιαδήποτε κοινωνική ευαισθησία ή ανησυχία. Τα προσωπικά του αισθήματα έμεναν πάντα ανεκδήλωτα: Στη νεαρή και πανέμορφη γυναίκα του είπε δυο-τρεις φορές πως την αγαπούσε και, στη συνέχεια, «νόμισε πως το θέμα είχε εξαντληθεί και πως ήταν περιττό και άκοσμο να επαναλαμβάνει διαρκώς τα ίδια πράγματα». Σε συνέπεια με τον εαυτό του, όταν αυτή τον εγκατέλειψε, νόμισε πως «η γυναίκα τρελάθηκε». Φανατικός εχθρός της τεχνικής προόδου (ουδέποτε ανέχτηκε ραδιόφωνο ή γραμμόφωνο στο σπίτι του) ήταν τέρας εργατικότητας και επαγγελματικής ενυπνειδήσιας: ώρα υποδοχής των φοιτηών είχε τα βράδια του Σαββάτου. Η συνέπεια στις αρχές του ήταν κάτι το τερατώδες. Όταν, κατά τη διάρκεια κάποιας πολιτικής αναμπούμπούλας, τα αστυνομικά όργανα του υπουργού Εσωτερικών Σκινάριαν πυρ κατά μιας μαχητικής φοιτητικής διαδήλωσης με αποτέλεσμα να σκοτωθεί και το 16χρονο στερνοπαίδι του, ο Καθηγητής σχολίασε: «Τα κρατικά όργανα έκαναν το χρέος των. Ο κ. Σκινάριας έκανε το χρέος του». Όταν όμως ο Θεοτοκάς βάζει στο σόμα του καθηγητή, λίγο πριν το θάνατό του, τη φράση: «δε βαριέσαι φίλε μου. Όλες οι θεωρίες περιέχουν μια δόση αλήθειας», ο συγγραφέας δεν μετατρέπει ξαφνικά τον ως τότε αταλάντευτο ήρωά του σε σχετικιστή, σκεπτικιστή, μετριοπαθή, ανεκτικό, ανοιχτό στον ιδεολογικό διάλογο. Ή τελευταία αυτή κραυγή του Νοταρά δεν είναι η φωνή ενός διανοούμενου προβληματισμένου, αλλά ενός ανθρώ-

που ηττημένου και τελειωμένου, ο επιθανάτιος ρόγχος ενός κόσμου γερασμένου και ξεπερασμένου. Ενός κόσμου που είχε χάσει την πίστη στις αρχές του...

Ο διαμετρικά αντίθετος τύπος του καθηγητή Νοταρά, η αντίθεση στη θέση που αυτός εκφράζει, ήταν ο πρωτόκος γιος του ο Νικηφόρος...

2 Νικηφόρος Νοταράς

Επίλεκτο μέλος της χρυσής νεολαίας της εποχής του, κύttaro βιταλιστικό, ηδονιστής, συναισθηματικά άστατος, γυναικάς, αδιστακτος, άνθρωπος φτιαγμένος για να πιει τη ζωή στο ποτήρι, ο πρωτότοκος γιος του Θεόφιλου Νοταρά ήταν προικισμένος με τεράστιες δυνατότητες, αλλά κουβαλούσε και αντίστοιχες αδυναμίες.

Πνευματικά ανήσυχος, βιβλιοφάγος, με κοσμοκρατικές φιλοδοξίες και γούστα απαιτητικά, ποιητής (ή τουλάχιστον στιχοπλόκος), λάτρης του υπερμοντέρνου, του φουτουριστικού, του τεχνολογικά πρωτοποριακού και της ταχύτητας, συγγραφέας ενός νεανικού μυθιστορήματος που για μια στιγμή έκανε αίσθηση στους πνευματικούς και φίλολογούντες κύκλους της Αθήνας, ο νεαρός Νοταράς (που ο Θεοτοκάς τον θέλει να τελειώνει τη ζωή του σαν προστάτης-εκμεταλλευτής χαρτοπαικτικών λεσχών) χρησιμοποιείται από το συγγραφέα για πελλούς σκοπούς:

— Σαν αντίθεση στη θέση που εξέφραζε ο Θεόφιλος Νοταράς. Τόσο ως προς τον ανθρώπινο τύπο, όσο και ως προς τη στάση απέναντι στις απαιτήσεις της επιστημονικής πνευματικής πειθαρχίας. (Ο Νικηφόρος ένιωθε αηδία γι' αυτή «την ανατριχιαστική τυμβωρυχία, που λέγεται εδώ επιστημονική δράση»)...

«Αφιερώνεται στον Αριστοτέλη Βενιεράτο. Παράλληλα θα ήθελα θερμές να εκφράσω ευχαριστίες στον Άλκη Ρήγο που πριν από πολλά χρόνια μου μετάδωσε την αγάπη του για την Αργώ, καθώς και στο Γιάννη Γιαννόπουλο που διάβασε το κείμενο και μου έκανε πολύτιμες παρατηρήσεις».

- Σαν ιδεοτυπική απόδοση του μοντέρνου νέου του μεσοπολέμου. Σαν ιδεοτυπική απόδοση δηλ. του μοντέλου ζωής που και ο νεαρός Θεοτοκάς είχε για μια στιγμή ασπασθεί⁶.
 - Σαν φωνή ακόμα που — όπως και του Ροΐδη — εξέφραζε το σνομπισμό και την υπεροφία του κοσμοπολίτη μεγαλοαστού απέναντι στο μικροαστικό νεοελληνικό επαρχιατισμό...
- (Η Ελλάδα λοιπόν. Μιζερη, πικρόχολη, μοχθηρή, κακιά χωρίς περηφάνεια, ταπεινή χωρίς ομορφιά, κιτρινιάρα, βλοσυρή, φαρμακωμένη, με τις πιο παλαβές φιλοδοξίες και με συναισθήματα ενός φθονερού υπηρέτη, η Ελλάδα με τα μικρά λιμάνια, τα μικρά καράβια, τα μικρά σπίτια, τα μικρά ζητήματα, τα μικρά πάθη, τις μικρές, μικρούτσικες ζωές, η Ελλάδα κόλαση της μικρότητας, ω φρίκη! Πως ήτανε μπορετό να ζήσει εδώ μέσα η μεγάλη ορμή; Και σε τι χρησίμευαν, τι νόημα είχαν οι μεγάλες ορμές εδώ μέσα; Του φαινότανε τώρα, εκ των υστέρων, πως η νεανική του εξόρυμη δεν ήτανε παρά ένα φίασκο, μια κοροϊδία του εαυτού του και των άλλων. Και κανείς δεν μπορούσε δα να τους κοροϊδέψει άλλοτε τους φθονερούς αυτούς υπηρετές μιας ερειπωμένης αρχοντιάς, που ξέρανε καλά τον τρόπο να εξευτελίζουν τα πάντα, εξευτελισμένοι καθώς ήτανε, ως τα τρίσβαθα της ψυχής τους, από την ίδια τους την αθλιότητα).
- Σαν όργανο αποκάλυψης της κοινωνικής ανοχής, υποκρισίας και συγκαταβατικότητας της ανώτερης κοινωνικής τάξης. (Μια από τις ερωμένες — η επίομη — του νεαρού Νοταρά ήταν σύζυγος του υπουργού Εσωτερικών Σκινά, στοιχείο που σε τίποτε δεν εμπόδισε την εκτόξευση του τελευταίου στα ύπατα πολιτικά αξιώματα...).
 - Τέλος, σαν εργαλείο άσκησης από τον αστό αλλά νεαρό Θεοτοκά σφιδρότατης κριτικής για την συντεχνιακή ευνοοικρατία και για τη νοοτροπία κλειστού κλαμπ που χαρακτήριζε το συνάφι των καθηγητών και των ανθρώπων των γραμμάτων της εποχής του. Αυτών που με «κοοπτάτσια» επέλεγαν και ενσωμάτωναν εύκολα τους νεαρούς «γύροντας». (Το στοιχείο αυτό δεν εμφανίζεται μόνο με τη διθυραμβική υποδοχή που η κριτική έκανε στο πρώτο μυθιστόρημα του Νικηφόρου Νοταρά, αλλά και με τον τρόπο που αντιμετωπίστηκε από την ακαδημαϊκή κοινότητα η επιστημονική του ασχετοσύνη: «Πήγε στις εξετάσεις σχεδόν ολότελα ασμελέτητος, μα κανένας καθηγητής δε σκέφτηκε ποτέ πως ήτανε δυνατό να απορρίψει το γιο του Θέοφιλου Νοταρά. Ο Νικηφόρος πέρασε με άριστα και με επαινουντας. Το βράδι των εξετάσεων του ο κοσμήτορας τον κάλεσε στο γραφείο της Σχολής, για να τον συγχαρεί και του έβγαλε ένα λογιδρίο μπροστά σε καμπόσους άλλους καθηγητές.
 - Η Σχολή ημών, κύριε, πέποιθεν, έλεγε ο κοσμήτορας, ότι θέλετε παραμείνει ευσυνειδήτως προσκεκλημένος εις τας ευκλεείς οικογενειακάς πανεπιστημιακάς υμών παραδόσεις και ότι, ημών το υμέτερον όνομα, θέλετε συνεχίσει μετά της αυτής φιλοπροόδου, φιλοπάτριδος και φιλομούσου προθυμίας την επιστημονικήν υμών σταδιοδρομίαν, ης έναρξιν εποήσατε εν μέσω ημών και υπό την επίβλεψιν και καθοδήγησιν ημών...
 - Τον κακόν σας τον καιρό, ιπποπόταμοι! έλεγε μέσα του ο Νικηφόρος...).

Διαμετρικά λοιπόν αντίθετα από τον πατέρα του ο Νικηφόρος Νοταράς δεν ήταν. Ήταν ο πατέρας διαφορετικός και από το μικρότερο αδελφό του, τον Αλέξη, καθώς και από τον καλύτερο φίλο αυτού του, τον Ευτύχη Λαζαρίδη, το Μανώλη Σκυριανό...

3 Αλέξης Νοταράς — Μανόλης Σκυριανός

Φίλοι αχώριστοι (ο Αλέξης καλύτερος φίλος του Μανόλη, ο Μανόλης μοναδικός φίλος του Αλέξη), συμφοιτητές, βαθιά και απελπισμένα ερωτευμένοι με την ίδια γυναίκα, οι δύο νεαροί ήρωες του έργου είναι ωστόσο αρκετά διαφορετικοί τύποι. Ταυτόχρονα όμως ο ένας αποτελεί το συμπλήρωμα του άλλου...

Αναιμικός, ζαρωμένος, μισός άνθρωπος δίπλα στο γερό και ροδοκόκινο Μανόλη, εσωστρεφής, υπερευαίσθητος, εύθραυστος, έτοιμος να λιγοθυμήσει αν ακουγόταν μια απότομη κραυγή, εξαϋλωμένος και υπερβατικός σχεδόν, ο Μανόλης Σκυριανός άφησε κάποια στιγμή παραφοράς την ευαισθησία του να αναβλύσει, να χυθεί πάνω στο χαρτί, να μετασχηματισθεί σε στίχους. Στίχους που μετά τον πρώωρο θάνατο του φίλου του ο Μανόλης Σκυριανός εξέδωσε σε ποιητική συλλογή, η οποία καταδικάστηκε από την κριτική αμέσως και «δια συνοπτικής διαδικασίας» σε θάνατο. Και η οποία, αρκετά χρόνια αργότερα, μετά από μια διαδικασία λογοτεχνικής αναφηλάφισης, αποκαταστάθηκε σε βαθμό που θεωρήθηκε πως «αναστάτωσε τελείως την ποίησή μας, τη μετρική μας, τη μουσικότητα της γλώσσας, το λογοτεχνικό μας ύφος, τα έκανε όλα πάνω-κάτω και τα ξανάφτιαξε από την αρχή», δίνοντας έτσι μια μη επιδιωχθείσα μεθανάτια καταξίωση και δόξα στο χαμένο ποιητή. Και πλήττοντας καίρια, αποφασιστικά τη ζωή του φίλου του...

Πρόεδρος της Αργώς, (του φοιτητικού συλλόγου της εποχής του), προστάτης των αδυνάτων, οδηγητής συνειδήσεων, αναγνωρισμένος διαιτητής, μαέστρος που κατηύθυνε την κοινή ζωή και δράση του φοιτητόκοσμου, έκφραση «της ισορροπημένης δύναμης της στερεότητας και της εμπιστοσύνης», άνθρωπος πάνω στον οποίο μπορούσε κανείς να στηριχτεί, ο Μανόλης Σκυριανός ήταν ένα κράμα ευαισθησίας και δύναμης, ρεαλισμού και φαντασίας, προσγειωμένης πράξης και έχαρσης, συγκράτησης και παραφοράς.

Φοιτητής καλός αλλ' όχι άριστος, «έλεγε ότι δεν εκτιμούσε πολύ τη νομική επιστήμη, ότι τη θεωρούσε μια διανοητική πειθαρχία δεύτερης ή τρίτης ποιότητας, φαινομενική επιβλητική, που ποτέ δεν οδηγεί το πνεύμα στην αναζήτηση μιας βαθύτερης αλήθειας» και ελκυόταν ιδιαίτερα μόνο από τον (ουσιαστικά εξωνομικό) κλάδο της εγκληματολογίας⁷. Η ενδιάμεση αυτή φοιτητική του απόδοση εξέφραζε αναμφίβολα το σημείο εξισορρόπησης ανάμεσα στη ρεαλιστική και την ποιητική του φάση, ανάμεσα στο προσγειωμένο και ασυμβίβαστο στοιχείο του χαρακτήρα του.

Η εικόνα όμως του Μανόλη Σκυριανού μας δίνεται πάνω απ' όλα από το τρελό, βαθύ, παράφορο, παθιασμένο και απελπισμένο αἰσθητή του για τη Μόρφω. Απελπισμένο γιατί η διαίσθηση και η ευαισθησία του τον έχουν πολύ καλά πληροφορήσει πως αυτή αγαπάει τον Αλέξη. Και είναι φοιβερά δυνατές οι στιγμές του έργου όπου, κάτω από τον υποβλητικό μονόλιο του καθηγητή Νοταρά, οι δύο φίλοι αλληλοζηλεύονται, ο Μανόλης αντικείμενο μόχθου

του φίλου του για την επιβολή, την ομορφιά, την αυτοπειθηση, την αυτοκυριαρχία του και ο Αλέξης, αντίστοιχα, τη σιωπηλή αγάπη της Μόρφως.

(...Ξαφνικά ο Αλέξης του άρπαξε το μπράτσο και τον κοίταξε καλά μες στα μάτια.

— Μανόλη, ρώτησε, πες μου, αγαπάς τη Μόρφω;

Ήταν η πρώτη φορά, από το περασμένο καλοκαίρι, που προφερότανε αναμεσά τους αυτό το όνομα.

— Ναι, αποκριθήκε ο άλλος βίαια και ξερά, κ' ελευθέρωσε το μπράτσο του.

— Θες να την πάρεις; ξαναρώτησε ο Αλέξης.

— Όχι, είπε ο Μανόλης με τον ίδιο τρόπο.

— Γιατί;

— Γιατί αγαπά κάποιον άλλον.

Εξακολούθησαν να στέκουνται και να κοιτάζουνται, μα δε βρίσκανε άλλο τίποτα να πούνε. Νιώθανε μονάχα πως κάτι ανεπανόρθωτο είχε συμβεί ανάμεσά τους εκείνη τη στιγμή...).

Όταν, στο τέλος του έργου, ο Σκυριανός ανακαλύπτει τα ποιήματα του νεκρού φίλου του όπου φέλνεται ο παράφορος έρωτάς του για τη Μόρφω (που εν τω μεταξύ έχει γίνει γυναίκα του) και αποφασίζει να τα εκδώσει, η απόφασή του αυτή τον μετατρέπει σε ήρωα αρχαιοελληνικής τραγωδίας⁸: Ξέρει πολύ καλά πως η εύθραυστη κλωστή που τον κρατάει δεμένο με τη γυναίκα του δεν θ' αντέξει την αντεπίθεση αυτή της μοίρας με δακρυγόνα. Και όμως το κάνει. Η γυναίκα του μετά την έκδοση των ποιημάτων του νεκρού τον εγκαταλείπει: «Ο Αλέξης Νοταράς, με την οριστική μορφή του θανάτου και της δόξας, μαρμάρινος, άφθαρτος, αδιάφορος, είναι ο νικητής». Ο Μανόλης Σκυριανός θα την περιμένει. Η σχέση τους συμβολίζει κάποιο συναισθηματικό-ψυχολογικό αδιέξοδο ενός ολόκληρου κόσμου μέσα στην ελληνική κοινωνία του μεσοπολέμου. Και ο Σκυριανός γίνεται στα μάτια του συγγραφέα το τραγικό πρότυπο ενός ηθικού δέοντος...

Από τους υπόλοιπους ήρωες του έργου ο Λίνος Νοταράς, το 16χρονο στερνονοπούλι του καθηγητή Νοταρά, παιδί διφασμένο για δόξα, σκοτώνεται σε μια φοιτητική διαδήλωση αφού είχε εγκαταλείψει το σπίτι του μετά από μια φοιβερή σύγκρουση με τον πατέρα του. Ο καθηγητής τον είχε προσβάλει όταν τον βρήκε να κάνει έρωτα με την υπηρέτρια. Και ο νεαρός, κλέβοντας ότι βρήκε στο σπίτι, διαρρηγύνοντας όλους τους κανόνες της καθιερωμένης αστικής ηθικής, ακολούθησε τη δική του μοίρα. Η υπηρέτρια, που ο καθηγητής έδιωξε από το σπίτι, έγινε πόρνη σε πολύ ταπεινά πορνεία και πέθανε φθισικά στη Σωτηρία...

Η κυρία Σκινά, η σύζυγος του πολιτικού και ερωμένη του Νικηφόρου Νοταρά δεν παίζει καίριο λόγο στο έργο, παρά μόνο για να βοηθήσει να ειδωθούν με σχετικοποιημένο μάτι κάποιες παραδοσιακές αντιλήψεις. Ο διανοούμενος Λάμπρος Χρηστίδης, με το αποστασιοποιημένο μάτι που βλέπει τα γεγονότα και τις παρατηρήσεις του πάνω σ' αυτά, θυμίζει κάπως το Χορό της αρχαιοελληνικής τραγωδίας⁹. Ο επαρχιώτης, Καλαβρυτινός φοιτητής Δημήτρης Μαθιόπουλος, ελληνορθόδοξος, εθνικιστής και αφελής προσηλυτίζεται από το Κομουνιστικό Κόμμα και τελειώνει τη ζωή του στην ίδια διαδήλωση με τον Λίνο Νοταρά. Τέλος, εξαιρετικά ενδιαφέρον πρόσωπο του έργου,

ο πρέοβυς Σφακοστάθης, υπερκαλλιεργημένος, ευαίσθητος, με ανησυχίες, esthète και παρακμιακός, αποτέλει τη χαρακτηριστικότερη ισως έκφραση ενός παρηκμασμένου κόσμου:

(Δεν είχε πολλούς Σφακοστάθηδες στην Ελλάδα. Δέκα οικογένειες όλες-όλες μπορούσαν να συγκριθούν με τη δική μου. Υπήρχαν τότε οικογένειες, όχι σα σήμερα που δε γνωρίζει πια το σκυλί του αφέντη του και γίναμε όλοι μαλλιά-κουβάρια. Τότε είμασταν άρχοντες, είμασταν πατρικοί, περνούσαμε πριν από τους μόρτηδες κι' από τους χρηματομεσίτες και τους βαπορτζήδες και τους καπνεμπόρους. Τότε υπήρχε Βασιλιάς, υπήρχαν πριγκίποσες, υπήρχαν Σφακοστάθηδες. Ah, c'était le bon temps! Χορέψαμε le beau Danube bleu, συνοδεύαμε στο Σούνιο τον Εδουάρδο της Αγγλίας, ζητωκραυγάζαμε τη Σάρα Μπερνάρ στην οδό Αγίου Κωνσταντίνου — και ονειρευόμασταν την Πόλη και την Αγιά-Σοφιά — κ' η Ελλάδα μάς τιμούσε... Ναι, όλες οι χαρές, όλες οι επιτυχίες ήταν à la portée de ma main. Δεν είχα παρά να απλώσω το χέρι... Ε. λοιπόν, φίλε μου, δεν το άπλωσα το χέρι μου. Δε χάρηκα τίποτα, δεν εκμεταλλεύτηκα τις δυνατότητές μου, δεν έζησα ούτε μια στιγμή αληθινά ευτυχισμένος. Ούτε μια στιγμή, nom de Dieu! σου μιλώ ειλικρινώς. Να έτσι, όπως με βλέπεις, ελεεινός και αξιοδάκρυτος, έτσι πέρασα τη ζωή μου, γρινιάζοντας, μουρμουριζοντας, βρίζοντας, βλαστημώντας, πάντα δυσαρεστημένος, ανικανοποίητος, βαριεστημένος, αρνητής των πάντων και προπαντός του εαυτού μου. Γι' αυτό δεν έκανα ποτέ μου τίποτα, μα τίποτα, που να αξίζει να μνημονευτεί — σου λέω: tίποτα! — καταλαβαίνεις; — δεν υπάρχει ούτε ένα, φίλε μου, αγαπητέ μου Νίκη, ούτε ένα ενδιαφέρον γεγονός στη ζωή μου ολόκληρη. Η ζωή μου είναι τίποτα. Είμαι ένα τίποτα. Ένας ρατέ και τίποτα άλλο¹⁰).

Ταυτόχρονα είναι ένα διορατικότατο βλέμμα παρατηρητή που του επέτρεπε να κάνει μερικές οξυδερκέστατες και, δυστυχώς, ακόμη επικαίρες κρίσεις πάνω στην ελληνική πολιτική, κρίσεις επηρεασμένες βέβαια από την DECADENCE νοοτροπία του:

«Παιζούμε, μωρέ, παιζούμε το Κράτος, το έθνος, την πολιτισμένη κοινωνία, εμείς τα αντάξια παιδιά των ληστών και των κουρσάρων, εμείς οι έξυπνοι, οι σπουδαίοι, μια βρωμοπαρέα μπάσταρδοι αλήτες και τυχοδιώκτες, κλέψαμε το όνομα των Ελλήνων και τα λεφτά των ξένων, των Κουτόφραγκων, και παιζούμε το Κράτος στον ίσκιο της Ακρόπολης για να τους βουτήξουμε κι' άλλα λεφτά, λεφτά, όσο μπορούμε περιοστέρα λεφτά, κι' ορίστε να τα λάβετε, αξιότιμοι κύριοι κερατάδες, ορίστε να πληρωθείτε από τα βράχια και τους αιεμνήστους προγόνους και τους αρχαιολογικούς χώρους και τον αττικό ουρανό. Μα τώρα η Ευρώπη δεν πληρώνει πια, επειδή την πήρε κι' αυτήν ο διάβολος με τη σειρά της, τη γριά πόρνη».

Ας χρησιμοποιήσουμε όμως τις κρίσεις αυτές σαν γέφυρα, για να περάσουμε σ' αυτό που είναι το κύριο θέμα της μελέτης μας: τη διερεύνηση της πολιτικής πραγματικότητας του μεσοπολέμου μέσα από τα μάτια του νεαρού Θεοτοκά¹¹⁻¹².

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

1 Παύλος Σκινάς

Από τα πρόσωπα του έργου που παρουσιάζουν ιδιαίτερο πολιτικό ενδιαφέρον, το χωρίς καμιά αμφιβολία σημαντικότερο και χαρακτηριστικότερο είναι ο Παύλος Σκινάς. Στο πρόσωπό του ο Θεοτοκές συνθέτει στοιχεία δανεισμένα από τις κυριότερες πολιτικές φυσιογνωμίες του μεσοπολέμου¹³. Σε αναφορά μ' αυτόν μνημονεύει ή υπαινίσσεται μερικά από τα αντιπροσωπευτικότερα χαρακτηριστικά της μεσοπολεμικής πολιτικής μας ζωής. Αυτός, τέλος, δίνει στο συγγραφέα την ευκαιρία να κάνει κάποιες γενικότερες παρατηρήσεις για την ίδια τη φύση της πολιτικής δραστηριότητας (ή, εν πάσῃ περιπτώσει, για το πώς αντιλαμβάνεται τη φύση αυτή η αστική σκέψη).

Χωριστόπαιδο από τη Μακεδονία, πανέξυπνος, ικανότατος, δραστήριος, δαιμόνιος, αριθμίστας χωρίς αναστολές, έκφραση του δαιμόνιου αλλά και του τυχοδιωκτισμού της φυλής με τη καλή και την κακή έννοια του όρου, ο Παύλος Σκινάς εμφανίζεται στο προσκήνιο την πρώτη δεκαετία του αιώνα μας ως κατάσκοπος και προπαγανδιστής των εθνικών ιδεών στην Πόλη. Ο Ίωνας Δραγούμης, πρέσβυς την εποχή εκείνη στην Κωνσταντινούπολη, γίνεται ο πρώτος ευεργέτης του φιλόδοξου νεαρού και του ανοίγει το δρόμο για ανώτερες σπουδές στη Γερμανία αλλά και για επαφές με την ανώτερη ελληνική κοινωνία¹⁴. Την πολιτική πορεία του Σκινά μετά την εγκατάστασή του στην Αθήνα ο Θεοτοκάς την περιγράφει ως εξής:

«Ανήκε τότε σε μια ομάδα νέων επιστημόνων, κοινωνιολόγων και φιλοσόφων, που ακολουθούσαν τη διδασκαλία του Σκληρού και αποτελούσαν τη μαρξική πρωτοπορία της αθηναϊκής κοινωνίας.

Το πρόγραμμά τους είταν περίπου το εξής:

— Πιστεύουμε a priori στο μαρξισμό, στον ιστορικό υλισμό, στο σοσιαλισμό γενικά. Μα η Ελλάδα είναι μια χώρα καθυστερημένη, αγροτική και μικροαστική, επομένως μας λείπουν οι φυσικές προϋποθέσεις του σοσιαλισμού. Για να υπάρξει στον τόπο μας μια σοβαρή σοσιαλιστική δράση, πρέπει προηγουμένως να οργανωθεί η κοινωνία μας απάνω σε σοβαρές κεφαλαιοκρατικές βάσεις. Προς το παρόν, το χρέος μας είναι να αναπτύξουμε όσο το δυνατό περισσότερο τον καπιταλισμό μας, να μετατρέψουμε τη μικροαστική Ελλάδα σε χώρα μεγαλοαστική και προλεταριακή, και παράλληλα να καλλιεργούμε το σοσιαλισμό θεωρητικά και να τον προετοιμάζουμε το έδαφος. Όταν η Ελλάδα γίνει μια μέρα κεφαλαιοκρατική (και τούτο θα συμβεί αναπόφεντα), τότε θα κηρύξουμε την πάλη των τάξεων και θα αγωνιστούμε για την επικράτηση του σοσιαλισμού.

Μερικά κριτικά πνεύματα βρίκανε πολύ παράλογο αυτό το πρόγραμμα κοινωνικής αναμόρφωσης. Οι Έλληνες — έλεγαν — είναι πολύ τυχεροί, που δεν είναι προλεταριοί, και μακάρι να μη γίνουν ποτέ. Το προλεταριάτο είναι μια κοινωνική αρρώστια κι' ο σοσιαλισμός είναι η θεραπεία αυτής της αρρώστιας. Μα είναι ακατανόητο να γυρεύουμε και σώνει και καλά να αρρωστήσουμε μόνο και μόνο για να μας δοθεί κατόπι την ευκαιρία να υποβληθούμε σε θεραπεία.

...Στο μεταξύ όμως ο Σκινάς και οι σύντροφοί του εξε-

λίχτηκαν. Δουλεύοντας για την ανάπτυξη της κεφαλαιοκρατίας, με σκοπό να φτάσουν στο σοσιαλισμό, μπήκαν αναγκαστικά στο κεφαλαιοκρατικό περιβάλλον, δοκίμασαν τα κεφαλαιοκρατικά αγαθά, τα συνιγήσαν, κ' ύστερα από κάμποσο καιρό δεν είχανε πια καμιάν όρεξη να αλλάξουν καθεστώς. Οι σοσιαλιστές τους αποκήρυξαν, τους ονόμασαν αρριβίστες και σοσιαλπροδότες, κι' αυτοί αποκήρυξαν τον ελληνικό σοσιαλισμό, λέγοντας πως είναι ένας σοσιαλισμός επιπόλαιος, ανόητος, αμόρφωτος και ανεπιστημονικός, που δεν κρατά τους νόμους της κοινωνικής επιστήμης. Έτσι ο καθένας είτανε συνεπής με τις αρχές του.

Ο Σκινάς είταν ο πρωταθλητής της παρέας, ο πιο τολμηρός, ο πιο αποφασιστικός και πιο γοργός απ' όλους. Δε σκοτίζοταν καθόλου για τα προσχήματα. Εκμεταλλεύοταν όλες τις περιστάσεις, χωρίς καμιά συστολή, για να κανονίζει τις δουλειές τουν και να αυξάνει τη δύναμή του. Χρησιμοποιήσε τους μαρξιστές κοινωνιολόγους και τα εργατικά συνδικάτα για να κάνει ένα όνομα και να βγει βουλευτής. Άμεσως κατόπι τους κλώτσησε. Στη Βουλή ακολούθησε πιστά το Βενιζέλο, όσο τον έβλεπε παντοδύναμο. Στα 1915 όμως είτανε βασιλικός, πρόεδρος επιστράτων και φίλος της γερμανικής πρεσβείας. Το Νοέμβριο του 1916 πήρε μέρος στη μάχη του Ζαππειού εναντίον των Αγγλογάλλων ναυτών. Την ιδιαίτερη εποχή έγραφε στις εφημερίδες φλογερά άρθρα εναντίον του «προδότη» Βενιζέλου. Στα 1917 και 18 χάθηκε ολότελα, κανείς δεν άκουσε πονθεύει το όνομά του. Την 3 Μαΐου 1919, την επομένη της κατάληψης της Σμύρνης από τον ελληνικό στρατό, προσχώρησε επίσημα στο φιλελεύθερο στρατόπεδο...

Αλλά, μετά τη βενιζελική πανωλεθρία της 1 Νοεμβρίου 1920, ο Σκινάς αρνήθηκε να ακολουθήσει τους νέους συνεργάτες του στην εξορία ή στη φυλακή. Προτίμησε να σηκώσει τη σημαία της ουδετερότητας και της αμεροληψίας, συνεχίζοντας, σε άλλο τόνο, τις δηλώσεις του του 1919. — Μπροστά στους εξωτερικούς κινδύνους που απειλούν το έθνος — έλεγε — το χρέος κάθε αληθινού πατριώτη είναι να λημμονήσει τα εμφύλια πολιτικά πάθη. Ας ενωθούμε για χάρη της πατρίδας. Κι' αφού το έθνος θέλει το βασιλιά, αφού, μετά τις τελευταίες εκλογές, ο βασιλίας ενσαρκώνει τη νομιμότητα, ας ενωθούμε γύρω στο βασιλιά.

Αναγνώρισε λοιπόν το νέο καθεστώς κ' έκανε μια πολύ μετρημένη και αξιοπρεπή αντιπολίτευση στο Γούναρη, περιμένοντας τη φθορά του λαϊκού κόμματος. Έδινε τότε την εντύπωση ότι είτανε ένας άνθρωπος που έθετε τα εθνικά συμφέροντα απάνω από το καθετί, ολότελα χειραφετημένος από ταπεινά πάθη και στενοκέφαλους κομματισμούς. Το κύρος του ολοένα και μεγάλωνε... Ο Κωνσταντίνος... κάλεσε τον Παύλο Σκινά στο Παλάτι μερικές φορές, του ζήτησε τις γνώμες του για την κατάσταση, του έδωσε ελπίδες. Ο παλιός δημοδιάσκολος του Γαλατά άρχισε να ονειρεύεται την πρωθυπουργία. Βλέποντας τη φθορά του Γούναρη να αυξάνει μέρα με τη μέρα, άνοιξε μια πλάγια δημοσιογραφική καμπάνια εναντίον του με το σύνθημα της Εθνικής Σωτηρίας, μιλώντας για την ανάγκη μιας τρίτης κα-

τάστασης, για μια υπερκομματική Κυβέρνηση και άλλα τέτοια...

Μετά την Καταστροφή και την Επανάσταση του 1922, πήρε ένα ύφος θριαμβευτικό. Αυτός τα είχε πει μα κανείς δεν άκουε: Φώναζε: Ενωθείτε, ειδεμή θα καταστρέψετε το έθνος. Δεν ενωθήκανε. Εξακολουθήσανε να τρώγονται σαν τα σκυλιά, μπροστά στον εχθρό. Και ίδού η Καταστροφή! — Αυτά περίπου ήθελε να εκφράσει με το ύφος του, με τις δηλώσεις του, με την αρθρογραφία του, και πολὺς κόδιμος συλλογιζόταν πως είχε δίκιο. Κατάλαβε όμως καλά από πού φυσούσε ο αέρας και κηρύχτηκε δημοκρατικός από τους πρώτους (Η Δημοκρατία μας χωρίζει λιγότερο). Ξαναθυμήθηκε μάλιστα και το σοσιαλισμό, που τον είχε ολότελα ξεχάσει καμμιά δεκαριά χρόνια, κι' άρχισε πάλι να μιλά για νέα κοινωνικά ιδανικά, για κοινωνική δικαιοσύνη, για Σοσιαλδημοκρατία, ενώ συνάμα είταν ανακατωμένος σ' όλα τα στρατιωτικά πραξικοπήματα και δε δίσταζε να μεταχειριστεί τη βία, σαν η ανάγκη το καλούσε.

Δεν άργησε να φτάσει στη φήμη, στη δύναμη, στα αξιώματα, στις τιμές. Δυο φορές που του δόθηκε η ευκαιρία να μείνει στην Κυβέρνηση αρκετόν καιρό (την πρώτη φορά στο Υπουργείο της Εθνικής Οικονομίας και τη δεύτερη στο Υπουργείο των Εσωτερικών), έκανε πολύτιμη εργασία, έδωσε μια μεγάλη ώθηση στις υπηρεσίες, άνοιξε δρόμους».

Στο απόσπασμα αυτό για το ιδεολογικό και πολιτικό οδοιπορικό του Σκινά και των συντρόφων του ο προειδοποιημένος αναγνώστης μπορεί να βρει πάμπολλες πληροφορίες για το ελληνικό πολιτικό σκηνικό των αρχών του αιώνα μας. Πρώτα απ' όλα διαφαίνεται η αδυναμία του ελληνικού εργατικού κινήματος της εποχής και εν πάσῃ περιπτώσει η μη συμπόρευσή του με το διανοούμενιστικό μαρξιστραφές σοσιαλιστικό κίνημα¹⁵.

Ερμηνεύεται, επίσης, η ικανότητα του ανερχόμενου

βενιζελισμού της 10ετίας του '10 να απορροφήσει την πρώτη σοσιαλιστική αμφισβήτηση, αυτή των κοινωνιολόγων: Αυτοί, εμπνεόμενοι από τη μαρξιστική προέλευσης ιδέα των διαδοχικών σταδίων, βλέπουν στην πραγματοποιούμενη από τον Βενιζέλο ιδέα της καπιταλιστικής ολοκλήρωσης την πρώτη προϋπόθεση υλοποίησης των σοσιαλιστικών ιδεών τους¹⁶.

Στο ίδιο επίσης απόσπασμα («Μερικά κριτικά πνεύματα...») υπογραμμίζεται, με κάποια ειρωνεία μάλιστα, η μη ανταπόκριση των ξενόφερτων μαρξιστικών σχημάτων στην Ελληνική πραγματικότητα. Ενώ, τέλος, δίνεται και ένα ακραίο παράδειγμα των ιδεολογικών δικαιολογιών για τους συμβιβασμούς τους που με άνεση εφευρίσκουν οι σε οποιοδήποτε πολιτικό πεδίο κινούμενοι εραστές της εξουσίας.

Από την ατομική πολιτική πορεία του Σκινά, ειδικότερα, μπορούν να συναχθούν επίσης κι άλλα συμπεράσματα: Από την άνεση των πολλών μετακινήσεών του, η ρευστότητα των κομματικών δομών. Από τη διαρκή επίκληση του εθνικού συμφέροντος ως επιτυχούς νομιμοποιητικής βάσης των κάθε λογής πολιτικών μεταγραφών, η χαλαρότητα των κοινωνικών αυτιπαραθέσεων και η έναντι τους υπεροχή της εθνικής διάστασης. Το απρόσκοπτο, εξάλλου, πέρασμα στα 1915 ενός μέχρι πρόσφατα σοσιαλιστή μαρξιστή πολιτικού στο βασιλικό στρατόπεδο αναφέρεται στην de facto πρόσκαιρη σύμπλευση, με βάση τον κοινό και στους δύο φίλερηνισμό και αντιδυτικισμό, του εργατικού κινήματος με τον (μικροαστικών κοινωνικών ερεισμάτων) κωνσταντινισμό: Δεν πρέπει να λησμονείται βέβαια πως οι δύο πρώτοι αυθεντικοί εκπρόσωποι του ελληνικού προλεταριάτου, ο Σίδερης και ο Κουριέλ, μπήκαν στη Βουλή το 1915 αφού φίλοδενήθηκαν στο κωνσταντινικό ψηφοδέλτιο ('Εστω και αν το γεγονός αυτό έχει περισσότερο συμβολική και λιγότερο πολιτική σημασία). Και κυρίως δεν μπορεί να παρασιωπηθεί πως, κατά τον κομουνιστή ηγέτη Σ. Μάξιμο, την εποχή εκείνη «τα

καταπιεζόμενα κοινωνικά στρώματα σηκώσανε την αντιβενιζελική σημαία ως σύμβολο αγώνα κατά του κεφαλαίου και έκαναν ένα κοινό μέτωπο με τη μοναρχία κατά του λιμπεραλισμού στην ελληνική του εκπροσώπηση»¹⁷.

Τέλος ο Σκινάς στο απόσπασμα αυτό με την ενεργό φιλοβασιλική του στράτευση το 1915, την εξαφάνισή του το 1917-1918 και την εν συνεχεία προσχώρησή του στο βενιζελικό στρατόπεδο, μας θυμίζει τον πρώην βασιλόφρονα και μετέπεια Ήρακλή της Δημοκρατίας στρατηγό Παπούλα. Με την επιδιώξη «τρίτης κατάστασης», έστω και ετεροχρονισμένα, τον Κ. Ζαβιτσιάνο. Με τη σύζευξη σοσιαλδημοκρατίας και μιλιταρισμού τον Αλ. Παπαναστασίου στα 1924. Ενώ η αναφορά στο έργο του ως υπουργού Εθνικής Οικονομίας παραπέμπει σε κάποιο βαθμό στο Γ. Καφαντάρη που με τη σταθεροποίηση της δρασής το 1927 έδωσε μια σημαντική αναπτυξιακή ώθηση στην εθνική μας οικονομία. Σ' ένα άλλο, τέλος, σημείο αναφέρεται πώς ο υπουργός εσωτερικών Σκινάς κατέπνιξε ένα στρατιωτικό πραξικόπημα και, μολονότι το σκέφτηκε, δεν τόλμησε να χρησιμοποιήσει τη δύναμη και τη δημοτικότητα της στιγμής για να επιβάλει δική του προσωποπαγή δικτατορία. Το 1926 ο Κονδύλης είχε ανατρέψει τη δικτατορία του Πάγκαλου για να παραδώσει, έστω και δύσθυμος, τη σκυτάλη στους πολιτικούς και στον κοινοβουλευτισμό...

Συγκεφαλιώνοντας θα λέγαμε πως ο Π. Σκινάς είναι το πρόσωπο που, κατά πρώτο λόγο, χρησιμοποιεί ο Θεοτοκάς για να συμπυκνώσει την ελληνική πολιτική ζωή του μεσοπολέμου, τα βασικά χαρακτηριστικά της και τους κύριους πρωταγωνιστές της (εκτός, φυσικά, από τον Κύριο, τον Ελ. Βενιζέλο). Πολύ περισσότερο όμως ο κωνσταντινοπολίτης συγγραφέας χρησιμοποιεί τον ήρωά του αυτόν και την ερωτική, σχεδόν, σχέση του με την εξουσία για να προβάλει μια καθαρή θεωρία για την Πολιτική...

«Ο Σκινάς... δούλευε χωρίς ανάσα, μέρα και νύχτα, με μοναδική αντοχή, με θαυμαστή οξύδερκεια, αγκαλιάζοντας τα ζητήματα μονομιάς σ' όλη την έκτασή τους χαράζοντας αμέσως την κατεύθυνσή του και βαδίζοντας προς τη λύση, βίαιος και αλύγιστος σαν ταύρος. Τσαλαπατούσε αδισταχτα κάθε εμπόδιο, χτυπούσε με όλα τα μέσα καθέναν που τολμούσε να του φράξει το δρόμο, πρόδωσε κατά καιρούς όλες τις ιδέες, όλα τα καθεστώτα, τα κόμματα, τους φίλους του, τις γυναίκες. Πρέπει να πω ωστόσο ότι δεν πρόδωσε ποτέ τα συμφέροντα του Κράτους.

Είχε πάψει από καιρό να είναι άνθρωπος του λαού, μα δεν είχε γίνει και καθαυτό αστός, παρά τους στενούς δεσμούς του με τη μεγαλοαστική κοινωνία της Αθήνας, δεν είτανε δεμένος ψυχικά με καμμιά κοινωνική τάξη. Είτανε πούρος πολιτικός, εραστής της κρατικής εξουσίας, που την ένιωθε όχι σαν ένα μέσο, μα σαν ένα σκοπό, απάνω από τα καθεστώτα, τα κόμματα ή τις τάξεις, και πιστεύε στην απόλυτη αξία της, υπό τον όρο φυσικά να την ασκεί αυτός ο ίδιος — γιατί είταν πρόθυμος να την τορπίλισει αν πειθότανε πως έμελλαν να την κατέχουν για πάντα οι αντίπαλοι του. Έτοι, αισθανόταν συχνά την ανάγκη να λυτρώσει την κρατική εξουσία από τους αόρατους δεσμούς της με τα συμφέροντα ορισμένων τάξεων, να υποτάξει σ' αυτήν όλα τα πολύπλοκα αυτά συμφέροντα, που στριφογυρίζανε στην τύχη, αναρχικά, και προκαλούσαν τον παραλογισμό και τη σύγχυση της σύγχρονης κοινωνίας, να κάνει τους μικρούς και τους μεγάλους να υπακού-

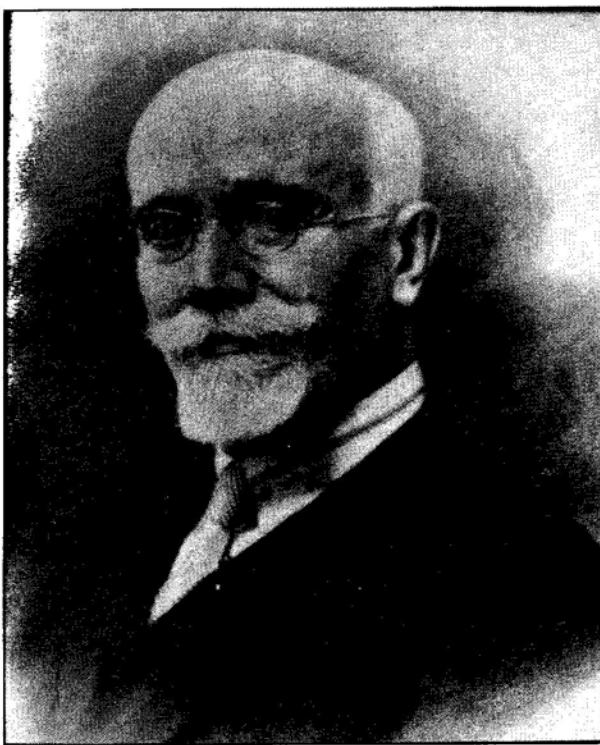
σουν. Σε αυτή τη στάση της

Όπου ο Σκινάς το 1915 έβαλε την σημαία της γραμμές αυτές στην παραλία της Λαγούδης, γράψει το Du pouvait dire que l'autre... ήταν un bon graver το Maurice Duverger δε, είχε την ιδέα της της Λες Orangers du lac Baiaton, την οποία την έβαλε στην θάλασσα. Έτσι ο Maurice Duverger δε, είχε την ιδέα της της Λες Orangers du lac Baiaton, την οποία την έβαλε στην θάλασσα. Έτσι είναι ένας χωριστός τομέας των πολιτικών της εποχής, ένα υποσύστημα του κοινωνικού στρατόπεδου, ένα σερβόρα τη διαύνδεση μεταξύ τους... της στρατηγικής των σε όλους, τη διαπλοκή υποσύστημα... της της στρατηγική διάταξη του συστήματος»¹⁸...

Δείχνοντας, όμως, ο δημιουργός της Α. Λ. οι αυτό το πάθος του πρωταγωνιστή του για την εξαφάνιση που τον οδηγεί στην εγκατάλειψη όλων των συνηθειών και στην προδοσία όλων των συμφερόντων της της γενικού συμφέροντος, του κρατικού, υποδημάτη τη δυνατότητα τουλάχιστον σχετικής ανεξαρτησίας της κρατικής εξουσίας εναντί των κοινωνικών ερεισμάτων της της. Η δε ανάγκη του Σκινά «να λυτρώσει» την κρατική εξουσία από τους αόρατους δεσμούς της με τα συμφέροντα ορισμένων τάξεων παραπέμπει στην ιστορικά διαπιστωμένη και επαναληπτικά εμφανιζόμενη τάση κάθε κεντρικής εξουσίας να επωφεληθεί από τις αλληλοαισθανοποιούμενες και αντιπαλαίσσουσες κοινωνικές δυνάμεις για να επιβάλει τη δική της (διαιτητική), ει δυνατόν απόλυτη και αυτόνομη κυριαρχία, τάση που συχνά την αθεί σε συμμαχία με τις κοινωνικές δυνάμεις της αμφισβήτησης, προκειμένου να μπορέσει να ελέγχει τις παρεμβατικές διαθέσεις των κυριαρχών κοινωνικών τάξεων, και συνιστά έτσι την, κατά τον Jouvenel, «φυσική» επαναστατικότητα της εξουσίας¹⁹.

Τυχοδιώκτης λοιπόν χωρίς ταξικούς δεσμούς και αντίστοιχους θητικούς φραγμούς, ξεκομιένος από τις λαϊκές του ρίζες αλλ' ανεπαρκώς ενταγμένος στο κοινωνικό κατεστημένο και σε σχέση αμοιβαίας συγκαλυμμένης δυσπιστίας με αυτό, ο Π. Σκινάς δεν υπηρετεί επί μέρους κοινωνικές κατηγορίες. Υπηρετεί τόσο το κράτος όσο και τις φιλοδοξίες του χρησιμοποιώντας τις ανάγκες και τα όρια των επί μέρους κατηγοριών. Είναι ο κατ' εξοχήν εκφραστής της καθαρής λογικής του κράτους. Αυτής που επιβάλλεται και προέρχεται έξι από τις κοινωνικές δυνάμεις που από κοινού το συγκροτούν...

Ταυτόχρονα είναι και φορέας της «ιδεολογίας των βαρβάρων». Της ιδεολογίας δηλαδή που προβάλλει, όταν, υπουργός των εσωτερικών αυτός, καλεί στο γραφείο του ένα νεαρό κρατούμενο, κοινωνικό επαναστάτη, αμφισβήτησία του κατεστημένου και «πατριώτη» του βορειοελλαδίτη, το Δαμιανό Φρατζή, και του λέει: «Η Ελλάδα έχει ανάγκη από ανθρώπους από τα δικά μας μέρη, φρέσκους, ζωντανούς, ανήσυχους, ανικανοποίητους. Τούτοι εδώ οι Παλαιοελλαδίτες κουραστήκανε, γεράσανε πριν την ώρα τους, ζεθυμάσανε οι κερατάδες. Το Ρωμαϊκό μας ανήκει...». Προβάλλει λοιπόν εδώ ο νέος βάρβαρος, ο μακεδόνας, ο πρωτόγονος κατακτητής, η βιταλιστική δύναμη ανανέωσης που κυριαρχεί πάνω στους παρακμιακούς και κορεαμένους, το μεταγγιζόμενο νέο αίμα, το ζωντανό και νέο κύτταρο, στοιχείο χωρίς εξάρτηση — όπως γράφει ο Κ. Μοσκώφ, άλλος θιασώτης της «ιδεολογίας των βαρβάρων» — στην οικονομική και πολιτική του πράξη από τη μεταπρατική διαδικασία²⁰. Η φράση αυτή του Σκινά, η τελευταία δική του που θα μας απασχολήσει, προαναγγέλλει την αντίληψη πως η ανανέωσης

και αναζωγόνησης μιας κοινωνίας, ατομικές ή συλλογικές, μπορούν να προέρχονται μόνο από την περιφέρειά της. Γιατί εκεί διατηρούνται ζωντανές οι εστίες της εθνικής ψυχής, οι βιταλιστικές δυνάμεις του έθνους... Ο Δαμιανός Φραντζής επρόκειτο να πάρει τη σκυτάλη. Αλλά για να κατευθυνθεί αλλού...

2 Δαμιανός Φραντζής

Ο Δαμιανός Φραντζής πρωτοεμφανίζεται στη «σκηνή» σαν αρχηγός της φιλοκομουνιστικής φοιτητικής παράταξης. Στην πρώτη του παρουσία επιχειρεί μια — βασιζόμενη στον Κορδάτο, ορισθετούμενη από την ανάγκη σεβασμού της κομματικής πειθαρχίας και χρησιμοποιούσα την παραδοσιακή έξιλη γλώσσα του κόμματος — «στρατευμένη» ερμηνεία της εθνικοαπελευθερωτικής επανάστασης του 1821. Και παρακάμπτει τα μη εντάξιμα στα μεθοδολογικά του όργανα (ή στις παρωπίδες του) γεγονότα ως «απλά επεισόδια που εξηγούνται εύκολα με πρόσκαιρους ιστορικούς λόγους και δεν μεταβάλλουν καθόλου την κοινωνική σημασία της Επανάστασης...».

Οι κοινωνικές και τοπικές του ρίζες αποκαλύπτονται πολύ αργότερα. Προϊστιμένο παιδί μιας μικροαστικής και άξεστης κωνσταντινουπολίτικης οικογένειας, απρόθυμης να ανταποκριθεί στις πνευματικές και μορφωτικές του ανάγκες, στην αγωνιακή κραυγή του «θέλω γράμματα», δραπετεύει από το σπίτι του και περιμαζεύεται από ένα μπάρμπα του Παπά, τον Παπασίδερο, προθυμότερο να διευκολύνει τις πνευματικές του αναζητήσεις. Τα χρόνια της εφηβείας του, ρασοφορεμένο καλογεροπαΐδι, τροφοδοτείται από τον Παπασίδερο με μια βαθιά νοσταλγία. Νοσταλγία για το (συχνά συγχεόμενο με το παρόν) ένδοξο εθνικό παρελθόν και για το χαμένο μεγαλείο της φυ-

λής σε συνδυασμό με το γνωστό βαθύρριζο, πολιτικό και θρησκευτικό λυσσαλέο αντιδυτικισμό της φυλής. («Πότε σου να μην τους εμπιστευτείς τους σκυλόφραγκους, Όλοι προδότες είναι»²¹).

Η πρώτη επαφή του με την αθηναϊκή κοινωνία, όταν αναγκάζεται να εγκαταλείψει την Πόλη, συντελείται κάτω από συνθήκες που δυναμοποιούν μέσα του ψυχικές διεργασίες εκρηκτικές και χειμαρρώδεις: Στην από τη φύση της επαναστατική μετεφοβεία (ή πρώτη νιότη) βρίσκεται ξαφνικά ξεκομμένος από «όλον εκείνο τον κόσμο των παραδόσεων, των θρύλων και των πεποιθήσεων, που γεμίζανε ως τότε τη ζωή του και την τρέφανε με ιδανικά». Ξεριζωμένο, deraciné, «ανερμάτιστο», αυτό το «χαμένο βλαστάρι του βυζαντινού κόσμου», βλέπει, με τη Μικρασιατική Καταστροφή και τη κατάρρευση του μεγαλοϊδεατικού παροξυσμού, να συγκαταρρέει και η πηγή των ιδιαίτερων του, η πηγή απ' όπου αντλούσε ψυχικές δυνάμεις, βλέπει να γκρεμίζεται η λεκτική αυτή συγκολλητική ουσία που τον έκανε να νιώθει, ως τότε, αναπόσπαστο στοιχείο του ενιαίου και αδιαφοροποίητου εθνικού όλου. Ταυτόχρονα δεν υπάρει πια ο εθνικομειονοτικός χαρακτήρας της κωνσταντινουπολίτικης ελληνικής παροικίας μες την οποία είχε, μέχρι τότε, βιώσει και μες την οποία είχε μάθει να βλέπει την εθνική ομάδα σαν ένα αδιαπέραστο από ταξικές ή άλλες αντιθέσεις όλο, σαν ένα αδιάσπαστο και αλληλοβιθοθύμενο σύνολο, του οποίου τα στοιχεία αυτά ήταν ακριβώς προϋποθέσεις επιβίωσης. Τώρα, ξεκομμένος απ' οιδήποτε συγκροτούσε ως τότε τον εαυτό του, μέσα σ' ένα κενό αξιών και κωδίκων αναφοράς, μέσα δηλαδή σε μια ατομική κατάσταση που ο Emile Durkheim θα ονόμαζε «ανομία», ο Δαμιανός Φραντζής «για πρώτη φορά αποκτούσε συνείδηση των κοινωνικών αντιθέσεων, βλέποντας από τη μια μεριά την αθλιότητα του λαού και την αγωνία της προσφυγιάς κι από την άλλην τον πλουμιστό και φανταχτερό πλουσιόκοσμο, που άρχιζε πάλι να κουνιέται, μετά τη φουρτούνα, και γύρευε νέους τρόπους, πιο συγχρονισμένους και πιο ενεργητικούς, για να ζήσει τη ζωή του, όπως λένε, στην ιδιαίτερη γλώσσα τους, τα μέλη αυτού του συναφιού!».

Και μέσα στην πυρακτωμένη νιότη του το πρώτο ερέθισμα για τη συνειδητοποίηση αυτή δεν του δίνει η αντίληψη για τα μέσα παραγωγής της αστικής τάξης που ο ίδιος δεν κατέχει, αλλά για τα κύρια προϊόντα παραγωγής αυτής της τάξης που δεν μπορούσε ο ίδιος να 'χει: τις γυναίκες της.

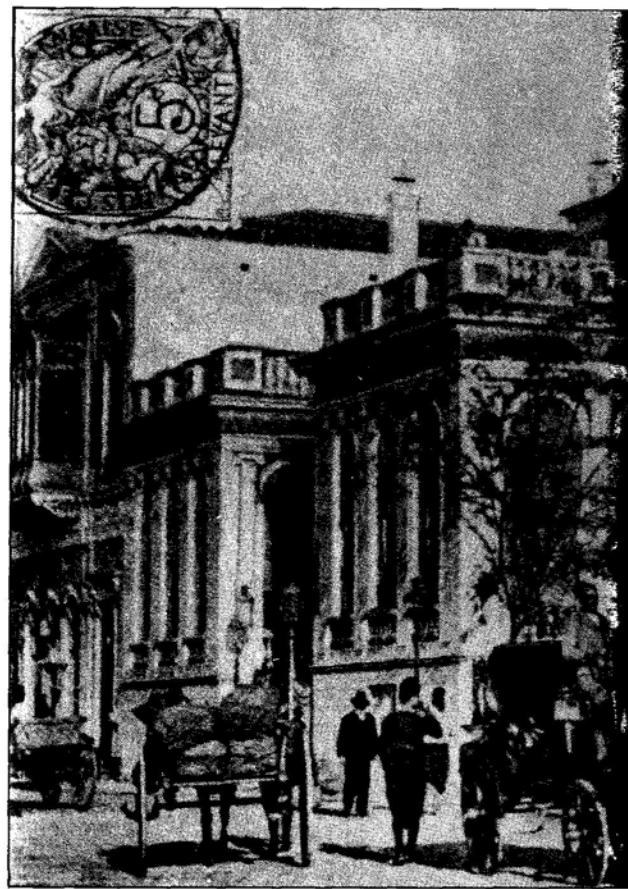
«Του φαινότανε σα να υπήρχε ανάμεσα σ' αυτούς και σ' εκείνον κάποιο ασυμβίβαστο στην ψυχοσύνθεση, στην αντίληψη της ζωής και των ανθρώπινων αξιών κ' ισως-ισως και στη φυσιολογία ακόμα — σα να ανήκανε σε διαφορετικές ζωικές συνομοταξίες. Το ένιωθε αυτό το τελευταίο κυρίως όταν έβλεπε τις γυναίκες τους, τις φίνες και αρωματισμένες και τόσο επιβλητικές μες στα πολύτιμα κουρέλια τους, όταν παρακολούθησε με το βλέμμα το ελαφρό μα τόσο σίγουρο βάδισμά τους, το ακατανόλητο γι' αυτόν ύφος τους — σα να μην πατούσαν στη γη, σα να μην έβλεπαν τίποτα τριγύρω τους, απορροφημένες μονάχα από τη δική τους αλλόκοτη ύπαρξη... Μα πώς μπορούσε κανείς να τα αγγίσει τα μυιάγγιχτα αυτά, τα άπιαστα, θαρρείς, πλάσματα, πώς να αντιμετωπίσει κανείς πολλήν ώρα την απίθανη ματιά τους, να τις σφίξει κανείς, να τις αποκτήσει; Αισθανόντανε άραγε σαν τους κοινούς θυη-

τούς, είταν ικανές να κάνουν τον έρωτα, μαζί του, κανονικά και να γεννήσουν; Του φαινόταν πως όχι, πως δεν είταν δυνατό να αποκριθούν οι γυναίκες αυτές στις δικές του αισθήσεις. Κανένα είδος επικοινωνία δεν μπορούσε να υπάρξει μαζί τους, ούτε καν της σαρκός, του ενστικτου. Είταν άλλο πράγμα, άλλη ράτσα, άλλη πάστα — οι γυναίκες των πλουσίων! Ξένες, ολότελα και ανεπανόρθωτα ξένες, κι' αυτές κι' ο κόσμος τους όλος — άλλο πράμα».

Αγωνία, απόγνωση, αίσθημα κοινωνικής απόρριψης, ιδεολογικό κενό. Και ξαφνικά η λύση...

«Μια μέρα του έβαλαν στα χέρια κάτι καινούργια γράμματα, το Κομμουνιστικό Μανιφέστο του Μαρς και του Έγκελ. Ένα βιβλιαράκι με χτυπητό κόκκινο ξώφυλλο, λιγοσέλιδο, στραταπαρισμένο, σκισμένο στις άκρες, που έκλεινε όμως μέσα του πιεσμένες ορμές ανατροπής με μιαν ένταση, μια δραστικότητα κοσμογονική. Αληθινά δαιμόνιο δημιούργημα του επαναστατικού πνεύματος, έργο ηφαιστειώδες, που στάθηκε κι' είναι ακόμα μια από τις σπουδαιότερες κινητήριες δυνάμεις της ανθρώπινης ιστορίας. Όσοι το διάβασαν κοντά στα είκοσι τους χρόνια μες στην πρώτη και ακατάσχετη επαναστατικότητα της νεανικής φυχής, δε θα αρνηθούνε ποτέ την παγκόσμια σημασία του, μήτε θα ξεχάσουνε ποτέ τα προβλήματα που θέτει κάθε σελίδα του. όσο κι' αν λατρεύουν αργότερα άλλες ιδέες κι' άλλους θεούς.

Ξαφνικά το κόκκινο βιβλιαράκι δημιούργησε μια τάξη μες σ' αυτό το πνευματικό χάος. Το κάθε μέρος του άξεστου αυτού υλικού ταξιθετήθηκε με μόνιμο τρόπο κι' όλα μαζί αποτελούσανέντες ένα αρμονικό σύμπλεγμα, που έμοιαζε ατράνταχτο και αδιάσπαστο. Ένας μεγαλόπρεπος ρυθμός αγκάλιαζε ολόκληρη την ιστορία των ανθρώπων. ολόκληρη την κοινωνία και κάθε εκδήλωση της υλικής και πνευματικής ζωής της, ένας κανόνας σκληρός σαν το ατσάλι, αναλλοίωτος και απαράδεκτος, σα νόμος της φύσης, κι' αλήθεια τόσο φυσικός, που έμοιαζε αυταπόδειχτος και δεν είχε κάνει ανάγκη από ερμηνεία. Η ιστορία κάθε κοινωνίας ως σήμερα δεν είναι άλλο τίποτα παρά η ιστορία των αγώνων των τάξεων... «Η ιστορία των ιδεών δε δείχνει άλλο τίποτα με την υλική παραγωγή. Οι ιδέες που επικρατούν σε μια εποχή, δεν είναι άλλο τίποτα παρά οι ιδέες της τάξης που επικρατεί... Η ανησυχία της πνευματικής αστάθειας, η αγωνία της αναζήτησης των ιδεών, κόπαζαν πια. Η σκέψη ηρεμούσε. Η σκληρή και αλύγιστη θεωρία εξόλοθρευε μονομιάς κάθε αντίφαση μες στο πνεύμα του νέου ερευνητή, έκαπιε, θαρρεί, με καμένο σίδερο όλα τα ανυπόταχτα και αναρχικά βλαστάρια της φαντασίας του, όνειρα, ρομαντισμούς, μεταφυσικές διαθέσεις, καταργούσε σύρριζα όλα αυτά τα στοιχεία της αβεβαιότητας, διατηρώντας μονάχα την αναμφισβήτητη, τη χειροπιαστή πραγματικότητα, έκεκαθαρισμένη και υποταγμένη σ' έναν απλό, ευκολονότο και ολοφάνερο μηχανισμό, που καμμιά δύναμη δεν μπορούσε να του αντισταθεί. Ο κόσμος γινόταν απλός, φοβερά απλός — φτάνει μονάχα να είσουν ικανός να κοιτάζεις την ανθρωπότητα στο σύνολό της λυτρωμένος από τις ομήχλες της φαντασίας σου κι' από τις προλήψεις, που στιβάζει μέσα του η αφέλεια των αιώνων. Απλά και τα ελατήρια της ανθρωπότητας κι' οι σκοποί που γύρευε να φτάσει και τα συγκεχυμένα και παλαβά πάθη, που την έδερναν ολούθε και ξέσκιαν αδιάκοπα τα βασανισμένα της σπλάχνα. Απλός ο

λόγος της δυστυχίας των λαών και των φριχτών αιματοκυλισμάτων τους, απλός κι' ο τρόπος της θεραπείας των ανθρώπινων δεινών. Απλά πράματα και μοιραία.

...Ο μοιραίος ρυθμός, που έσερνε τον κόσμο, τοακιζόντας κάθε εμπόδιο, με ανυπέρβλητη ορμή, τραβούσε κάπου. Κάπου αλλού. κάπου ψηλότερα. Μακριά, στους θλούς ορίζοντες του μέλλοντος, στο τέρμα της δραματικής πορείας της ανθρωπότητας.

...Κι' αξίζει γι' αυτήν την μεγάλη Λύτρωση να θυσιαστούν όλες οι μικρές ελευθερίες, αξίζει γι' αυτήν τη μεγάλη Ευτυχία να σπαραχτούν άλλη μια φορά και χειρότερα από πάντα οι χιλιοσπαραγμένοι λαοί, αξίζει γι' αυτὸν το μεγάλο Εξαγνισμό να χυθεί ποτάμι το αίμα του αμαρτωλού γένους. Άξιζε να γκρεμιστούν όλα τα έργα του μόχθου και της ιδιοφυΐας των αιώνων, για να χτιστεί επί τέλους το οριστικό οικοδόμημα της Ανθρωπότητας. Άξιζε να θυσιαστεί, να χαντακωθεί ολόκληρη αυτή η μαύρη προϊστορία για να αρχίσει επί τέλους η αληθινή Ιστορία των ανθρώπων. Κι' αξίζει προπαντός να δοθείς ολόφυχα σ' αυτό το ανατριχιαστικό δράμα, το τόσο κοντινό, τόσο φυσικό και μοιραίο, να δοθείς μια και καλή και για πάντα και να τα ξεχάσεις όλα, κοιτάζοντας μονάχα εκεί!».

Μέσα στις δαιμόνιες αυτές γραμμές, τις φλογισμένες σχεδόν όσο και το αντικείμενο που διαπραγματεύονται, ο νεαρός Θεοτοκάς, παρασυρμένος και δυνούμενος ασφαλώς από το θέμα του, πιθανότατα αναλογιζόμενος τα παράφορα αισθήματα που και στον ίδιο είχε προκαλέσει το «μαγικό βιβλίο²²», καταφέρνει ταυτόχρονα να γίνεται και αντικειμενικός παρατηρητής, αποστασιοποιημένος θεατής, δηκτικός αναλυτής και, ίσως-ισως, αυτοσκωπικός

και είρωνας. Και πίσω από τον απροκάλυπτο ενθουσιασμό, τον εκστασιαμό και το θαυμασμό για το «μεγάλο έργο» κρύβεται η πιο σκληρή, θεμέλιωμένη, συγκροτημένη και επεξεργασμένη κριτική για την περιοδήτρα αυτή δύναμη των τελευταίων εκατό χρόνων.

«Έργο ήφαιστειώδες, που στάθηκε κ' είναι ακόμα μία από τις σπουδαιότερες κινητήριες δυνάμεις της ανθρώπινης ιστορίας...». Στις γραμμές αυτές ο Θεοτοκάς, προκαταλαμβάνοντας τον Κ. Καστοριάδη, ρίχνει ένα αιχμηρότατο βέλος κατά της ματεριαλιστικής αντίληψης της ιστορίας: Κινητήρια δύναμη της ιστορίας δεν είναι τόσο οι παραγωγικές δυνάμεις και το επίπεδο ανάπτυξης τους ούτε η τελική πάλη που αυτές προσδιορίζουν αλλά ένα ιδεολόγημα, ένα συγγραφικό έργο που θα μπορούσε και να μην είχε υπάρξει, ένα έργο άρα που εκτιμάται όχι ως περιγραφική συμπύκνωση της υλικής πραγματικότητας αλλά καθεαυτό²³.

Βέβαια ούτε ο Θεοτοκάς, ούτε ο Καστοριάδης ούτε κανείς άλλος απαντά ή μπορεί να απαντήσει στο ερώτημα αν ένα τέτοιο έργο θα μπορούσε να γραφεί μέσα σ' ένα διαφορετικό κοινωνικό πλαίσιο. Και βεβαίως παρασημάται και εκείνη η ερμηνεία του μαρξισμού σύμφωνα προς την οποία η υλική παράμετρος δεν είναι άμεσα κυριαρχη, δεν προσδιορίζει δηλαδή απευθείας την πολιτική μορφή και την ιδεολογική επένδυση των κύριων κοινωνικών συγκρούσεων και αποκρυσταλλώσεων, αλλά προσδιορίζει ποια παράμετρος, ποια συνιστώσα του κοινωνικού όλου θα επιτελεί κάθε εποχή την κυριαρχική αυτή λειτουργία²⁴...

«Οσοι το διάβασαν κοντά στα είκοσι τους χρόνια,

μες στην πρώτη και ακατάσχετη επαναστατικότητα της νεανικής ψυχής, δε θα αρνηθούνε ποτέ την παγκόσμια σημασία του...» Κοντά στα είκοσι τους χρόνια... Εδώ το ευαγγέλιο του παγκόσμιου κομουνιστικού κινήματος αντιμετωπίζεται σαν ένα ιδιοφυές εργαλείο προπαγάνδας ικανό να ευαισθητοποιήσει μόνο την καρδιά όσων, κατά τον κλασικό ορισμό του Τσώρτσιλ, έχουν καρδιά και όχι μυαλό. Σαν ένα δηλαδή προπαγανδιστικό εργαλείο που κατευθύνεται στο συναίσθημα και όχι στο λογικό, που επηρεάζει το υποσυνείδητο και όχι το συνειδητό, που χρησιμοποιεί την υποβολή και όχι την πειθώ, που προβάλλει αξιώματα και όχι επιχειρήματα.

«Ένας μεγαλόπρεπος ρυθμός αγκάλιαζε ολόκληρη την ιστορία των ανθρώπων... Η σκέψη ηρεμούσε... Η πραγματικότητα, ξεκαθαρισμένη και υποταγμένη σ' έναν απλό, ευκολονόητο και ολοφάνερο μηχανισμό... Ο κόσμος γινόταν απλός, φιβερά απλός... Απλά και τα ελατήρια της ανθρωπότητας... Απλός και ο λόγος της δυστυχίας των λαών... Απλά πράγματα και μοιραία... Το μαγικό, κόκκινο βιβλιαράκι... πρόσφερε... την πλέρια διανοητική ικανοποίηση, την... οφιστική ανακούφιση της σκέψης... Η δίφα του ήταν ικανοποιημένη. Γνώριζε την αλήθεια της ανθρωπότητας, της κοινωνικής ζωής, της ιστορίας. Είτανε φωτισμένος».

Σπάνια έχει παρουσιαστεί με τόση ενέργεια και κατηγορηματικότητα το κομουνιστικό μανιφέστο σαν «πρεμιστικό της σκέψης». Σαν πολιτικό σκεύασμα και διανοητικό εργαλείο που ασφαλώς δε δίνει λύση στα πολύπλοκα και σύνθετα προβλήματα της ανθρωπότητας, της προόδου, της κοινωνικής εξέλιξης. (Με ποιον άλλο τρόπο, με ποιο άλλο λογοτεχνικό σχήμα, θα μπορούσε να συμπυκνωθεί τόση ειρωνεία, όση με τη συνεχή, τη βομβαρδιστική σχέδον επανάληψη της λέξης «απλός», που δεν μπορεί βέβαια να αφορά στην πραγματικότητα τα ουσιαστικά που προσδιορίζει — τον κόσμο, τα κίνητρα της ανθρωπότητας, το λόγο της δυστυχίας των λαών — αλλά τη σκέψη, την απλοϊκή σκέψη όσων δέχονται όλα αυτά αβασινίστα;) Και σπάνια επίσης έχει παρουσιαστεί τόσο κατηγορηματικά το άμωμο αυτό ευαγγέλιο της κομουνιστικής δράσης σαν εργαλείο επίλυσης και κατευνασμού των ψυχολογικών προβλημάτων, των διανοητικών ανησυχιών, των εγκεφαλικών καταγιδών, των προσωπικών συμπλεγμάτων μιας ειδικής κατηγορίας ανθρώπων εξεγερμένων, ανικανοποιητων, «frustrés». Και σαν υποκατάστατο της αυτόνομης σκέψης τους, σαν τρόπος δηλαδή απαλλαγής τους από το βάρος, την κούρση και την ευθύνη που αυτή συνεπάγεται²⁵. Άλλα το πώς αυτό συντελούνταν θα δειχτεί ακόμη καθαρότερα παρακάτω.

«Ο μοιραίος ρυθμός, που έσερνε τον κόσμο, τσακίζοντας κάθε εμπόδιο, με ανυπέρβλητη ορμή, τραβούσε κάπου. Κάπου αλλού, κάπου φηλότερα. Μακριά... στο τέρμα της δραματικής πορείας της ανθρωπότητας...ένθα απέδρα πάσα οδύνη, λύπη και στεναγμός...». Και στο σημείο αυτό πάλι ο Θεοτοκάς προλαβαίνει τον Καστοριάδη και τη κριτική που αυτός επρόκειτο να ασκήσει στο μαρξισμό επισημαίνοντας το σημείο που εξηγεί την τρομακτική πολιτική δύναμη και, ταυτόχρονα, την αντίστοιχα θεωρητική αδυναμία του όλου συτήματος: Η πορεία της ανθρωπότητος και η εξέλιξη της ιστορίας δεν θεωρούνται πια προϊόν του τυχαίου, των συμπτώσεων, των επιθυμιών κάποιων κοινωνικών δυνάμεων ή απρόβλεπτων και μη

προεξοφλήσιμων κοινωνικών διεργασιών. Διέπονται από νόμους επιστημονικούς, δεδομένους, μη αμφισβητήσιμους, γνωστούς ήδη στα 1848, ανεξάρτητους από κάθε βούληση, από τη βούληση ακόμη και της κοινωνικής δύναμης που είναι επιφορτισμένη να τους υλοποιήσει... Από νόμους που με τη ψυχρότητα νομοτελειακού φαινόμενου έχουν καθορίσει την πορεία και τον προορισμό του μελλοντος. Μόνο που, χάρη σε μια εκπληκτική σύμπτωση, χάρη σε μια συνομωσία θα έλεγε κανείς του αναγκαίου με το καλό²⁶ ο νομοτελειακά καθορισμένος, ο αναπόφευκτος αυτός μελλοντικός κόσμος τυχαίνει να είναι και ο επιθυμητός, ακόμη περισσότερο: ο ιδιανικός. Ένθα θα έχει αποδράσει πάσα οδύνη, λύπη και στεναγμός. Και ο κόσμος αυτός δεν είναι ευχή ή αίτημα. Άλλα επιστημονική αναγκαιότητα. "L'homme s'il n'est pas raisonnable est raisonnable" γράφει ο R. Aron επαναλαμβάνοντας τον V. Pareto²⁷... Ενώ ο Θεοτοκάς, με την ειρωνική πιθανότατα παράθεση της θρησκευτικής ρήσης «ένθα απέδρα...», ασφαλώς προαναγγέλει τη γραμμή κριτικής και αντιμετώπισης του μαρξισμού ως ιδεολογήματος θρησκευτικά δομημένου και απευθυνόμενου στο θρησκευτικό ένστικτο που επρόκειτο να κάνει ο φιλόσοφος Τάκης Κονδύλης στο άρθρο του «Η παληά και η νέα θεότης»²⁸.

Άλλά η κριτική του Θεοτοκά δεν φτάνει εδώ στο τελευταίο σκαλοπάτι της. Συνεχίζει...

«Κι' άξιζε γι' αυτήν την μεγάλη Λύτρωση να θυσιαστούν όλες οι μικρές ελευθερίες, άξιζε γι' αυτήν την μεγάλη Ευτυχία να σπαραχθούν όλη μια φορά και χειρότερα από πάντα οι χιλιοσπαραγμένοι λαοί, άξιζε, γι' αυτόν τον μεγάλο Εξαγνισμό να χυθεί ποτάμι το αίμα του αμαρτωλού γένους. Άξιζε να γκρεμιστούν όλα τα έργα του μόχθου και της ιδιοφύΐας των αιώνων για να χτιστεί επί τέλους το οριστικό οικοδόμημα της Ανθρωπότητας».

Το βάρος της παραγράφου αυτής δεν βρίσκεται στην επιλογή της βίας, του ματοκυλίσματος, της άρνησης, της καταστροφής εν ονόματι της Προόδου, της Λύτρωσης, του Εξαγνισμού, της Ευτυχίας με κεφαλαία τα αρχικά. Δεν βρίσκεται στην αποδοχή της Κόλασης εν ονόματι κάποιων καλών προθέσεων. Το κέντρο βάρους του αποσπάσματος βρίσκεται στη λέξη «οριστικό». «Οριστικό οικοδόμημα..».

Τι παραπάνω, τι διαφορετικό γράφει ο Maurice Duverger στο έργο του *Les orangers du lac Balaton*; Εκεί όπου υποστηρίζει πως, παρά την επίφαση της διαλεκτικής μεθόδου, ο μαρξισμός είναι ένα κλειστό σύστημα, μια βαθύτατη αντιδιαλεκτική και εσχατολογική οιλοσοφία, αφού προϋποθέτει ένα οριστικό τέλος της πορείας της ανθρωπότητας, μια φάση ακινητοποίησης των δυνάμεων της εξελίξης και της αλλαγής; Αντίληψη που επιτρέπει να υποστηριχθεί η άποψη πως «ο κομονισμός δεν θα χειρίζεται εκκλησία, αν ο μαρξισμός δεν ήταν θρησκεία...»²⁹.

Για να ολοκληρώσουμε, τέλος, την ανάλυση της κριτικής που ο Θεοτοκάς κάνει στο μεγάλο επαναστατικό ιδεολόγημα θα πρέπει να επανέλθουμε λίγο και στην ειρωνική αντιμετώπιση του επαναστατικού - «επιστημονικού» ενθουσιασμού των νέων μαρξιστών κοινωνιολόγων στην οποία ήδη αναφερθήκαμε με την ευκαιρία του Π. Σκινά.

...«Μερικά κριτικά πνεύματα βρήκανε πολὺ παράλογο... να αρρωστήσουμε (από την ύπαρξη κοινωνικού προβλήματος) μόνο και μόνο για να μας δοθεί κατόπι η

ευκαιρία να υποβληθούμε σε θεοτεία. Αυτά ψιθύριζαν δειλαδειλά τα κριτικά π.ελλατικά της θεο: μαρξιστές τα ονόμασαν αγράμματα και: σ.τ. θεοτ- ιαβ...».

Με το απόσπασμα αυτό θέτει ο δεν θίνεται τόσο κριτική του μαρξισμού όσο του ταύτισε αστυνομίσης του από τους έλληνες διανοούμενους που το... ανήγαγαν σε ένα ιδεολογικό κρεβάτι του Προκροτείτη, στούδσφορο ίσως να λειτουργήσει στη σύνθετη ελληνική κοινωνία, καταλληλότατο όμως να συστοιχίσει τις εγκεφαλικές τρικυμίες των οπαδών του.

Αν τώρα, κλείνοντας το ζήτημα αυτό, επιχειρήσουμε και μία κριτική πάνω στη θέση του μαρξισμού από το νεαρό Θεοτοκά, θα είχαμε να παρατηρήσουμε τα εξής:

Πως ενώ η πορεία του ήρωά του, του Δαμιανού Φραντζή, προς το «υπέρλαμπρο άστρο» ερμηνεύεται με ψυχολογική και κοινωνική διεισδυτικότητα, γνώση, ευστροφία και διάθεση δικαιώσης του ήρωά του, το ίδιο το «υπέρλαμπρο άστρο» διακωμαδείται με υπαινιγμούς και σφάζεται με το γάντι. Ξωρίς κανένα από τα στοιχεία πάνω στα οποία βασίζεται η κριτική του συγγραφέα να είναι ανύπαρκτο ή ανατιολόγητο, η επιλογή, η διασύνδεση και ο τρόπος προβολής των στοιχείων αυτών σαφώς υπακούει σε μία, δεν θα λέγα προκατάληψη, αλλά πάντως προ-αποφασισμένη ιδεολογικοπολιτική επιλογή. Ο Θεοτοκάς δικαιώνει και δικαιολογεί τα άτομα, δεν κάνει το ίδιο και με τις ιδεολογικές δυνάμεις που τα κινούν. Αν λοιπόν βρίσκεται μακριά από την πραγματικότητα και αδικεί την εντιμότητα των κρινομένων ο Γερ. Κακλαμάνης τη στιγμή που γράφει πως «ιδεολογία της γενητάς του '30 είναι ο αστικός αναρχισμός. Πρόκειται περί πλήρους απεικονίσεως, στον πνευματικό τομέα, των διασπαστικών, προβοκατόρικων και κατασκοπευτικών μεθόδων του Μανιαδάκη στον πολιτικό τομέα»³⁰.

...Αν εξίσου άδικος είναι και ο Αιμ. Χορμούζιος που, στην Καθημερινή της 16.3.1936, γράφει πως ο συγγραφέας της Αργώς «επιχειρεί λαθρεμπόριο των ιδεολογικών του προτιμήσεων...» Άλλο τόσο απέχει από την αλήθεια ο ίδιος ο Θεοτοκάς όταν διεκδικεί για τον εαυτό του την απόλυτη αμεθεξία στα πολιτικά πάθη, την ουδετερότητα και την πλήρη αντικειμενικότητα³¹. Στην πραγματικότητα πρόκειται για μια έντιμη στράτευση. Για μια υψηλής καλλιτεχνικής ευαισθησίας και αντίστοιχης θεωρητικής θεμελιώσης συμμετοχή στους ιδεολογικούς αγώνες της εποχής του κάτω από τη σημαία και τα ιδιαίτερα της φωτισμένης αστικής τάξης που πιστεύει στην ελευθερία, τη δημιουργικότητα, τον ατομοκεντρισμό, που δεν αποφεύγει την οινεί τηρησκευτική ηγετολατρεία και που σκοτίζεται λιγότερο για τις «φυσικές» ανισότητες.

Ο τρόπος άλλωστε με τον οποίο ο συγγραφέας «τελεώνει» το Δαμιανό Φραντζή επιβεβαιώνει τη θέση αυτή: ένα μυαλό τόσο ζωντανό και αιβόλευτο, μια σκέψη τόσο λαγαρή, τόσο κριτική και τόσο προβληματισμένη, ένας άνθρωπος τόσο ανοιχτομάτης δεν θα μπορούσε για καιρό ν' ανέχεται τη σκεψοκότονο πειθαρχία, τις πνευματικές παρωπίδες, τη στρατευμένη σκέψη, την αλυσοδεμένη φαντασία της θεομοποιημένης επανάστασης: «Στην Ελλάδα είμουν ένας ορθόδοξος επαναστάτης. Στη Ρωσία ανακάλυψα πως είμαι αιρετικός. Πάντως έτσι μου είπανε. Μου είπανε ακόμα πως η Επανάσταση δε με θέλει... Η Επανάσταση άρχισε να αρνιέται τον εαυτό της». Αυτά φωνάζει προς το τέλος της ζωής του ο Δαμιανός Φραντζής. Και

επήλεγει την Πράξη. Τη μεγάλη, την αυτόνομη Πράξη. Αυτός που, ελάχιστα πριν γνωρίσει από κοντά τη σοβιετική εμπειρία, στο ερώτημα «Τι θα κάνεις όταν πάρεις διπλωματά;» έδινε την απάντηση «Το κόμμα θ' αποφασίσει» επήλεγει τώρα την αυτόνομη Πράξη... Καταδικασμένος από την πατρίδα του, καταδικασμένος από την Επανάστασή του, καταγγελμένος από τους συντρόφους του σαν στοιχείο οπορτουνιστικό και επικίνδυνο, εγκαταλειμμένος από τους πάντες, μοναχικός και περιπλανώμενος αναρχικός, κακέκτυπο του Buonaventura Duruti ο Δαμιανός Φραντζής, το χαμένο βλαστάρι του Βυζαντίου, σκοτώνεται κάποιο απόγευμα στη Φλωρεντία την ώρα που προσπαθούσε να δολοφονήσει τον Benito Mussolini... Ο Θεοτοκάς δείχνει εδώ πόσο λίγο τα κομουνιστικά τείχη αντέχουν την επανάσταση. Την κάθε επανάσταση που δεν χωράει σε προκαθορισμένα καλούπια. Ο Χρ. Μίσσιος νοιτίω πως επρόκειτο να ασκήσει αντίστοιχη κριτική... Πάντως ο συγγραφέας της Αργώς δεν είναι ουδέτερος παθητηρήτης όταν μιλάει για τον Δαμιανό Φραντζή και την διεολογία του. Και πολύ περισσότερο ουδέτερος παρατηρητής δεν είναι — έστω και αν αποδίδει τις κρίσεις του σε άλλους — όταν περιγράφει τον κύριο πρωταγωνιστή της περιόδου, τον Έλ. Βενιζέλο...

3 Ελευθέριος Βενιζέλος

Το «βενιζελικής ευαισθησίας» κεφάλαιο της Αργώς για τον «Πρόεδρο» μαζί με το άρθρο στην Καθημερινή της 19.3.1936, της μεθεπομένης δηλαδή του θανάτου του «Εθνάρχη», του αντιβενιζελικού Γ. Βλάχου και το απόσπασμα που ο κομουνιστής ηγέτης Σ. Μάξιμος του αφιερώνει στο βιβλίο του «Κοινοβούλιο ή Δικτατορία» συναποτελούν μια αξεπέραστη τριεστιακή προσέγγιση του «φαινόμενου Βενιζέλος». γιατί και οι τρεις προαναφερόμενοι είναι, ταυτόχρονα, πνευματικοί άνθρωποι ικανοί για αποστασιοποιημένη (αν και, φυσικά, μεροληπτική) παρατήρηση ενός συγχρονικού τους πολιτικού φαινόμενου και, συνάμα, έντονα πολιτικά ευαισθητοποιημένες υπάρξεις που υπέστησαν τη δονητική επιδραση του άνδρα και κατέγραψαν τον μαγνητισμό που αυτός διέχει.

Ο Θεοτοκάς, αναφερόμενος στην επιστροφή στα 1928 στην ενεργό δράση του ανθρώπου-θρύλου το πρώτο που νιώθει την ανάγκη να επισημάνει είναι πως «η παθούσια του έφτανε για να αναστατώσει τα πάντα, σαν να ανάδινε η παρουσία αυτή κάποιο μυστηριώδες ρεύμα, που τράνταζε μιονομιάς όλες τις δυνάμεις της πίστης και του ηρωϊσμού, της περιπέτειας και της αρπαγής, της δημιουργίας και της διάλυσης, της μοχθηρίας και του φθόνου. Με το απόσπασμα αυτό, το πρώτο που υποδηλώνει, βέβαια, ο συγγραφέας είναι πως την εποχή του το πρόσωπο του Βενιζέλου έχει αναχθεί σε αυτοτελή πολιτική δομή: όχι απλά «σε άξονα γύρω από τον οποίο στροβίλιζεται το έθνος», αλλά και σε κεντρικό δομικό στοιχείο του πολιτικού μας συστήματος. Στοιχείο σε σχέση προς το οποίο μόνο μπορούν να διαμορφωθούν και να αποκρυπταλλωθούν οι υπόλοιπες πολιτικές δυνάμεις. Ενώ η χρησιμοποίηση των αντιθετικών αλλά πάντα ακραίων εννοιών υποδηλώνει πως ο Βενιζέλος είναι μια δύναμη τρομακτική αλλ' αξιολογικά ουδέτερη, ικανή μόνο για πράγματα μεγάλα, θετικά ή αρνητικά αδιάφορο, αλλά πάντως το ακριβώς αντίθετο από τον αντιβενιζελισμό για τον οποίο ο κύριος ιδεολογικός του εκφραστής Γ. Βλάχος έγραφε πως «δεν θα μεγαλουργήσει, αλλά και δεν θα κα-

ταστρέψει. Δεν θα κάμει μεγάλην πολιτική, αλλά δεν θα πληρώσει και τας συνεπείας τας μεγάλας και δυσβαστάκτους». Μαχαίρι λοιπόν αμφίστομο, δεκτικό οποιοασδήποτε χρήσης, πάντως όμως εξαιρετικά κοφτερό, «δικαία πυγμή και άδικος γρόνθος, ηδονική φρικίασις του έθνους και τρομακτικός σεισμός του πανελληνίου» όπως πάλι γράφει ο Βλάχος, ο «Εθνάρχης» μόνο έτσι, ως συμπυκνωμένη δυνατότητα του καλού και του κακού μπορούσε να αντιμετωπιστεί από εχθρούς και φίλους. Και τέτοια υπήρξε η ιστορία του. Αφού κατάφερε και βρήκε αρκετές και αρκετά διαφοροποιημένες δυνάμεις και διαθέσεις στους κόλπους του για να δημιουργήσει, για πρώτη φορά στην Ελλάδα, το αφατρίαστο κράτος δικαίου και για να υπηρετήσει το αχαλίνωτο κομματικό κράτος για να θεσμοθετήσει το σεβασμό του αντιπάλου και να θεομοποιήσει το διωγμό του αντιθέτου για να κηρύξει τη συμφιλίωση και να ζητωκραυγάσει το διχασμό: για να πρωθήσει μια από τις τολμηρότερες κοινωνικές νομοθεσίες της εποχής του και για να ευθυγραμμίσει με τις πιο ακραίες φωνές της κοινωνικής οπισθοδρόμησης για να τιμήσει και να ξευτελίσει τους κανόνες της δημοκρατίας για να διαμορφώσει τη μόνη ανεξάρτητη εθνική πολιτική και για να χειροκροτήσει τις επεμβάσεις των ξένων στα εσωτερικά μας.

«Ο καθένας ένιωθε πως ο Βενιζέλος δεν μπορούσε να ζει στην Ελλάδα χωρίς να επιθυμεί ολόψυχα την εξουσία, κάθε εξουσία», προσθέτει ο Θεοτοκάς. Ο προσδιορισμός «κάθε εξουσία» δεν είναι τυχαίος. Υποδηλώνει πως η αστική κατασκευή της διάκρισης των εξουσιών δεν είχε αντέξει την ισοπεδωτική παρουσία του κρητικού ηγέτη. «Αυτού παρόντος» η ύπαρξη κάθε εξουσιαστικού θεσμικού αντιβαρού ήταν υπονομευμένη ήδη πριν οι πρακτικές ανάγκες του ύστερου μεσοπολέμου δημιουργήσουν μία αντίστοιχη γενικότερη διεθνή πρακτική³².

Η παρουσία όμως του Ελευθέριου Βενιζέλου στο πηδάλιο του εθνικού σκάφους δεν σήμαινε μόνο υπονόμευση κάθε εξουσιαστικού αντιβαρού. Άλλα και κάθε δυνατότητας δημιουργίας και διατήρησης απρόσωπων κομματικών δομών. Γράφει ο Θεοτοκάς:

« Από τη στιγμή της επιστροφής του) στην πρώτη γραμμή στεκόταν ο Πρόεδρος, μοναχός του. Άλλος δε χωρούσε δίπλα του. Διαλυόταν κόμματα, iερές συμμαχίες, απονούσαν σχέδια δράσης και προγράμματα...». Μόνο που στο απόσπασμα αυτό ο συγγραφέας δίνει τη στιγμιαία έκφανση ενός γενικότερου φαινόμενου. Η παρουσία του Βενιζέλου δεν διέλυνε απλά κόμματα. Εμπόδιζε σε μόνιμη βάση την εμφάνιση κομμάτων ως αποπροσωποιημένων οργανωτικών δομών και μηχανισμών συλλογικής παρέμβασης στα πολιτικά πράγματα.

Σύμφωνα με τον Ζαβιτσιάνο, Κερκυραίο συντηρητικό πολιτικό κατά περιόδους στενό συνεργάτη του Βενιζέλου.

«Σύμφωνα προς τας κινήσεις ταύτας και την όλην ιστορίαν του θα ηδύνατο ασφαλώς το κόμμα τούτο να ονομασθή «Κόμμα Εθνικόφρου» ή «Κόμμα Μεταρρυθμιστικόν» ή «Κόμμα Προσδευτικόν», αλ λάβει κανείς υπ' όψει την σημασίαν η οποία απεδόθη γενικώς εν Ευρώπῃ «καθ' όλον τον 19ον αιώνα εις τον όρον τούτον του οποίου χρήσιν έκαμναν όλα τα οπωδήποτε ανήσυχα κόμματα που απ' όλα κατεπιάνοντο. Οιανδήποτε ασφαλώς εκ των ονομασιών τούτων ηδύνατο να προσλάβῃ το Κόμμα των Φιλελευθέρων ή και άλλας ακόμη Μίαν όμως και μόνον μίαν δεν ηδύνατο να προσλάβῃ και αυτή ήτο εκείνη που

προσέλαβε δηλαδή την ονομασίαν του Φιλελευθέρου, διότι αν είναι κάτι που δεν ηγάπησε ποτέ το κόμμα τούτο και το οποίον δεν εσεβάσθη ήσαν αι ελευθερία, τας οποίας εἰς μὲν τους αντιπάλους του συχνά ηρνήθη εἰς δε τους οπαδούς του πάντοτε διότι ουδέποτε επέτρεψεν εἰς αυτούς να έχουν ιδιαί γνώμην...» (Ζαβιτσάνος, Αι αναμνήσεις μου, τ. 1, σ. 74).

Και ο ίδιος συγγραφέας συνεχίζει:

«Αν ο Βενιζέλος έκαμε κάτι το αληθινά δυσάρεστο που είχε βαθυτάτας τας συνεπείας κατά την περίοδον εκείνην, δηλαδή από της εκθρονίσεως του Κωνσταντίνου μέχρι της Ιης Νοεμβρίου του 1920, ήτοι ότι εξηυτέλισεν όλα γενικώς τα αξιώματα και των υπουργικών συμπεριλαμβανομένων πλην φυσικά του ιδιού του υπέρ του οποίου δια πρώτην φοράν ίδρυσε πολιτικόν γραφείον του Πρωθυπουργού, στρατιωτικόν τμῆμα του πολιτικού γραφείου, οικονομικόν τμῆμα κ.λ.π., δηλαδή ολόκληρον κυβέρνησιν, δια να συγκεντρώσει εἰς χείρας του όλην την εξουσίαν. Άρα γε εἰς βάρος τινων ουσιαστικών; Εἰς βάρος κυρίως των υπουργών του τα αξιώματα των οποίων δια του τρόπου τούτου ανηλεώς εξηυτέλιζεν — στο ίδιο τ. 2. σελ. 25.

Άλλα και ο ίδιος ο Βενιζέλος δεν αρνιόταν τις σχετικές αντιλήψεις του. Αντίθετα τις διατυπώνιζε (ιδιαίτερα προς το τέλος της σταδιοδρομίας του).

Είμαι, είπε κάποτε, κυβερνήτης ο οποίος έλαβε την εντολήν του λαού να σχηματίσῃ Κυβέρνησιν, αλλά είναι έτοιμος να καταθέσῃ την αρχήν ενώπιον της πρώτης δυομενούς ψήφου της αντιπροσωπείας του λαού. Εννοεί όμως, εφ' όσον είναι κυβερνήτης να διευθύνῃ αυτος την πλειοψηφίαν της βουλής και όχι να διευθύνεται υπ' αυτής. Εννοεί ακόμη, την εκτελεστικήν εξουσίαν να διατηρεί πάσης εκθέσμου παρεμβάσεως. Οθενδήποτε προερχομένης ελευθέρων απόδακόμη, δια να είμαι ειλικρινής, και εκ μέρους αυτών των αντιπροσώπων του λαού.

Ας τονισθεί επιπρόσθετα πως ο Κρητικός ηγέτης αν και επιθυμούσε την αρτιότερη οργάνωση του κόμματος του αναγνώριζε ωστόσο πως η οργάνωση αυτή και οι αυλογικές διαδικασίες που θα ενεργοποιούσε προσέκρουν στο κύρος του και στο δέος που ο ίδιος προκαλούσε.

Με τον ίδιο λοιπόν τρόπο που η παρουσία του στο κέντρο του ελληνικού πολιτικού συστήματος, στο σύνολο του, προκαλούσε ένα είδος εξάρθρωσής του (με την έννοια ότι τίποτε δεν μπορούσε πια να γίνει τόσο στους κόλπους της Βενιζελικής όσο στους κόλπους της αντιβενιζελικής παράταξης, που να μην έχει σχέση μαζί του ή με τις προβλεπόμενες αντιδράσεις του), έτσι, και για ένα παραπάνω λόγο, ο οργανωτικός μηχανισμός του κόμματος του δύσκολα θα μπορούσε να αναπνεύσει αυτόνομα διπλά στο Βενιζέλο. Περίπτωση επεξεργασίας συλλογικής κομματικής βούλησης γινόταν αδιανόητη. Ο Βενιζέλος γινόταν υποκατάστατο σκέψης και δράσης των βενιζελικών.

Η μαρτυρία του Ζαβιτσάνου (Απομνημονεύματα τομ. 1 σελ. 179 επ.) είναι χαρακτηριστική για το θέμα αυτό στα 1916, οι συζητήσεις των Βενιζελικών στελεχών για την αναγκαιότητα της επιβολής, με στρατιωτικο-λαϊκή επανάσταση της εισόδου της Ελλάδας στον πόλεμο δεν εξέταζαν τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα κάθε λύσης αλλά το τι «ο πρόεδρος εσκέπτετο» για καθεμιά τους. Ε-

πίσης σύμφωνα με τη μαρτυρία ενός άλλου συνεργάτη του Βενιζέλου του εφοπλιστή Εμπειρίκου για τους βενιζελικούς της βάσης κάθε πρωτοβουλία ή σκέψη ανεξάρτητη από τις εισαγόμενες επιθυμίες του Βενιζέλου ήταν αδιανότητη...

Σωστά, επομένως, ο Θεοτοκάς διαισθάνεται, και μάλιστα όσο κανένας άλλος ίσως σύγχρονός του, πως στο μεσοπόλεμο ο κύριος άδονας πολιτικής αντιπαράθεσης, το βασικό σημείο πολιτικής τομής δεν ήταν οι κοινωνικές, φιλοσοφικές, ιδεολογικές, γεωγραφικές ή άλλες αντιθέσεις. Άλλα το πρόσωπο του Βενιζέλου. Και η προς αυτό στάση...

«Υπήρχαν εθνικιστές βενιζελικοί και εθνικιστές αντιβενιζελικοί, μαρξιστές βενιζελικοί και μαρξιστές αντιβενιζελικοί. Κ' είτανε χίλιες φορές ευκολώτερο να συνεννοηθεί λ.χ. ένας βενιζελικός εθνικιστής μ' ένα μαρξιστή βενιζελικό παρά μ' έναν αντιβενιζελικό εθνικιστή. Υπήρχαν άνθρωποι που πίστευαν βαθιά στη Δημοκρατία και γινόνταν φανατικοί μοναρχικοί, για να εκδικηθούνε το Βενιζέλο. Κι' άλλοι αντίστροφα. Κι' όλα αυτά δεν παραξενεύανε κανένα. Ο Πρόεδρος είταν η άμεση πραγματικότητα. Τα άλλα θαρρείς και αποτελούσαν μια δεύτερη πραγματικότητα, μακρινή, ξενική και σχεδόν απίθανη».

Για τον ίδιο το Βενιζέλο δεομεύσεις δεν υπάρχουν: «Δεν εξυπηρετεί θεωρίες και αρχές. Ζητά απ' αυτές να τον εξυπηρετήσουν. Τις παίρνει όπου τις βρει όταν του χρειάζονται, κι' όταν παύσουν να του χρειάζονται τις αποκηρύττει: βασιλικός ως τα 1924 και κατόπι δημοκρατικός, καθαρευούσιανος στα 1910 και δημοτικιστής στα 1917, φιλελεύθερος πατριώτης στα 1912, μπεριαλιστής στα 1920, μετά τον πόλεμο θερμός ειρηνιστής και διεθνιστής, κατά καιρούς οπαδός της λαϊκής κυριαρχίας και αυταρχικός, συντηρητικός και ριζοσπάστης, δεξιός και αριστερός, ανάλογα με τις περιστάσεις. Ό,τι πρεσβεύει το θεωρεί σωστό μονάχα για την παρούσα στιγμή και δε διστάζει να το διαφεύσει, αν η επόμενη στιγμή δημιουργήσει διαφορετικές ανάγκες».

Γιαυτό άλλωστε όσο και αν βασανίστηκε προς το τέλος της ζωής του ο πρωθυπουργός Βενιζέλος να πείσει για την ειλικρίνεια των προθέσεών του, τόσο σε θέματα εισωτερικής όσο και εξωτερικής κύρια πολιτικής, η εικόνα του στη λαϊκή συνείδηση ήταν τέτοια που δεν του το επέτρεπε. Ο Θεοτοκάς μεταφέρει ως εξής την εικόνα αυτή: Παιζει φάπες με τους μεγάλους του κόσμου, τρώει και πίνει και χωρατεύει με τους βασιλιάδες, κοιμάται με τις πριγκίπισσες, κι από μέσα του όλους τους κοροιδεύει και σε κάθε στιγμή κάτι μηχανεύεται, κάτι σκαρώνει, όλα τα εκμεταλλεύεται, κι από την πέτρα βγάζει ζουμπί. Ήθελε να γίνει πιστευτός τότε ο Εθνάρχης, ιδιαίτερα όταν με τον ελληνοτουρκικό σύμφωνο φίλιας εγκατέλειπε τη Μεγάλη Ιδέα, και δεν μπορούσε. Ήταν, όπως τόσο χαρακτηριστικά έγραψε ο Γιάννης Τσιριώκος στον πρόλογο της Κοινοβουλευτικής Ιστορίας του Ελευθέριου Βενιζέλου, «θύμα του θρύλου του»...

Δύσκολα μπόρει να εντοπισθεί κριτήριο σαφέστερο της χαρισματικής φύσης ενός πολιτικού όσο αυτά τα δύο στοιχεία: Πρώτον, η μη δέσμευσή του από τακτικές, πολιτικές γραμμές, ιδεολογίες, προγράμματα, θέσεις, τοποθετήσεις. Δηλαδή η αναγωγή της ιδιαί της προσωπικότητάς του σε πρόγραμμα, πολιτική θέση, ιδεολογική τοποθέτηση, φιλοσοφική στάση. Και, δεύτερον, η κατίσχυσή του έ-

λαντι οποιασδήποτε άλλης αντιπαραθετικής πολιτικής. Ωαμήγες, π.χ. μεταξύ δεξιάς-αριστεράς, διεθνισμού-εθνικισμού, μαρξισμού-αντιμαρξισμού, προλεταριάτου-κεφαλίου αφού δεν υπάρχει (με σχετική ίσως εξαίρεση τους σύγχριθμους συνειδητούς κομουνιστές) χώρος πολιτικός, ιδεολογικός, κοινωνικός, που να μην υφίσταται την εσωτερική του διάσπαση ανάμεσα σε οπαδούς και αντιπάλους του ηγέτη...

Αν όμως διεθνιστές και εθνικιστές μπορούσαν να συντηρήσουν θαυμάσια κάτω από τη βενιζελική σημαία αυτό οφείλεται στο ότι ο βενιζελικός εθνικισμός είχε ήδη συγκεριμένο νέο περιεχόμενο που ο Θεοτοκάς, όπως και αρκετοί άλλοι σύγχρονοι του άλλωστε (Β. το έργο μου για τον Βενιζελισμό) είχε σωστά συλλάβει:

«ο βενιζελικός εθνικισμός, πολύ δυνατότερος από τις προηγούμενες εθνικιστικές κινήσεις, εγκαταλείπει οριστικά τον αναιμικό ρομαντισμό των παλιών ελληνικών Κυρρηνήσεων και στηρίζει για πρώτη φορά, την ελληνική πολιτική σε μια οινδέρκη εκτίμηση της πραγματικότητας, σε σίγουρες συμμαχίες, σε μια θετική χρησιμοποίηση των εθνικών δυνάμεων».

Πράγματι την μέχρι την άφιξή του στην Ελλάδα κατάπτωσε ο ίδιος ο Βενιζέλος περιέγραψε ως εξής σ' ένα ριτορικό λόγο που εξεφώνησε στις 22.10.1910.

«Δημαγωγούντες εκάστοτε τον ελληνικούς λαόν και καπηλευόμενοι τον πατριωτισμόν, διὰ να παραστήσωμεν εἰς αυτὸν ότι είναι λαός περιούσιος, ο οποίος δεν ομοιάζει με κανένα άλλον πεπολιτισμένον λαόν, κατηνήσαμεν να πεισώμεν αυτὸν ότι εἰς τον αγώνα του πολιτισμού και εἰς τον αγώνα της προόδου και εἰς τον αγώνα της αμιλῆς έχει ανάγκην, όπως επικρατήση, να μεταχειρισθῇ τα ἡ αόπλα, τα οποία μεταχειρίζονται οι άλλοι λαοί. Κατερρώσαμεν· να τον πεισώμεν ότι δεν είχεν ανάγκην οργανώσεως εσωτερικής και ότι δεν είχεν ανάγκην ευνομίας πολιτικής. Κατά της αντιλήψεως αυτής διεμαρτυρήθην».

(Μνημονεύεται από τον Θ. Βερέμη στο συλλογικό έργο «ο Βενιζέλος σήμερα» σ. 149 επ. βλε. επίσης, Βενιζέλος, Πολιτικαὶ υποθῆκαι τ. 1. σ. 292). Ο δε στενός συνεργάτης του Βενιζέλου, νεαρός τότε διανοούμενος Γ. Παπανδρέου έγραψε:

«... Έως τότε η Ελλάς, συμφώνως προς το μοναδικόν παράδειγμα της εξωτερικής πολιτικής της Αγγλίας, εφήρυσε, και αυτή την περίφημον πολιτικήν της λαμπράς...

Όπως δε πρόσθεσε και ο βιογράφος του Βενιζέλου Θ. Βαΐδης «Μετά το 1909, η φράσις «στην Πόλη» είχεν αλλάξει περιεχόμενον και υποδήλωνε την στερεάν κατεύθυνσιν ολοκλήρου του 'Εθνους προς μίαν προσπάθειαν

οικονομικώς εντατικήν, μαζί με μιαν επιθυμίαν αναστηλώσεως του εθνικού γοήτρου. Δεν οιστρηλατούσε πλέον τους αστούς η μορφή του μαρμαρώμενου βασιλιά, τους εξεσήκωνε η σκέψις ότι πρέπει η Ελλάς να πάνη να είναι φωροκώστανταν» (Βλ. Βαΐδης: Ελ. Βενιζέλος σ. 101).

Για την οικονομική φιλοσοφία που θα οδηγούσε στην ενσωμάτωση στην Ευρώπη και το παρακάτω απόσπασμα μιας ομιλίας του Βενιζέλου που εκφωνήθηκε στη Λάρισα το Νοέμβριο του 1910 είναι επίσης εύγλωττο και αποκαλυπτικό:

«Λέγοντες ανόρθωσιν ζητούμε ποσόν ευημερίας. Η κυβέρνησις της ανορθώσεως, θέλει απομακρυνθεί αποφασιστικώς από την μέθοδον του παρελθόντος, καθ' ήν πολλάκις δι' απαγορευτικών δασμών επετεύχθη η δημιουργία Βιομηχανιών μη εχουσών κανένα εθνικό χαρακτήρα και αίτινες, ως μόνον αποτέλεσμα έσχον τον νοσφισμόν υπέρ ωρισμένων προσώπων του υπερόγκου εισαγωγικού τέλους και την άμεσον φορολογίαν του καταναλωτού, δια της υπερβολικής αυξήσεως της τιμής των βιομηχανικών προϊόντων.

Ο αντιβενιζελικός εθνικισμός αντίθετα ήταν και παρέμεινε πάντοτε ένας εθνικισμός συμβόλων, οραμάτων, αισθησών στόχων (Κόκκινη μητλιά, μαρμαρώμενος βασιλιάς, βυζαντινή αυτοκρατορία κ.λ.π. Δεν είναι βέβαια τυχαίο πως ο Κωνσταντίνος έπαισε να αμφιταλαντεύεται και να συζητάει την ελληνική συμμετοχή στην κατά των Δαρδανελλίων συμμαχική εκστρατεία μόνο όταν το ρώσοικο νετο απέκλεισε κάθε ελληνική ελπίδα ανάκτησης της Πόλης, κάτιο το οποίο δεν ήταν ο πρωταρχικός στόχος του Βενιζέλου).

Εκεί όμως που, κατά την εκτίμηση μας τουλάχιστον, υπάρχει η διαυγέστερη και πληρέστερη παρουσίαση της σύνθετης και συνθέτουσας αυτής εθνικής πολιτικής φιλοσοφίας είναι ένας λόγος που ο Βενιζέλος εξεφώνησε στη βουλή το Νοέμβριο του 1915 μετά τη δεύτερη παραίτηση της κυβερνήσεως του λόγω διαφωνίας με το βασιλιά Κωνσταντίνο. Προσπαθώντας τότε να πείσει για τα οφέλη που θα έπρεπε να προσδοκώνται από την είσοδο της χώρας στον πόλεμο ο Κρητικός πολιτικός τόνισε: «Με την φυσικήν επάνοδον εις τα όρια εντός των οποίων ο ελληνισμός έδρασε από της προϊστορικής εποχής, να δημιουργήσωμεν, λέγω, μίαν μεγάλην Ελλάδαν ισχυράν και πλουσίαν, ικανήν να αναπτύξῃ εντός των ορίων της την ζωτικήν βιομηχανίαν, ικανήν εκ των συμφερόντων τα οποία θα εξεπροσώπη να συνάψῃ εμπορικάς συμβάσεις μετάλλων κρατών υπό τους αρίστους δυνατούς όρους.

Πιστεύουμε πως το απόσπασμα αυτό — που αναφέρεται στα συμφέροντα τα οποία η πολιτικά εξευρωπαϊσμένη και εδαφικά διευρυμένη Ελλάδα θα μπορούσε να εκπροσωπεῖ — ουσιαστικά παρουσιάζει την υπέρτατη διάσταση και την κορωνίδα με την οποία επιστέφεται ολόκληρη η βενιζελική πολιτική φιλοσοφία: Η εσωτερική οργάνωση η καλοδιοίκηση, ο πολιτικός εκσυγχρονισμός και η οικονομική ανάπτυξη της χώρας θα ήταν ταυτόχρονα αιτία και αποτελέσματα της εδαφικής της επέκτασης. Τόσο όμως η εσωτερική ανόρθωση όσο και η εδαφική επέκταση τελικό στόχο είχαν τη δημιουργία ενός εκσυγχρονισμένου ευρωπαϊκού κράτους, ενωματωμένου στην ιδεολογικοπολιτική και οικονομική πραγματικότητα που εξέφραζε η Δυτική Ευρώπη της οποίας η Ελλάδα θα γινόταν το προγεφύρωμα και η γέφυρα (διάβαζε: ο ήσσων και, ενδεχόμενα

μελλοντικός ισότιμος, εταίρος) προς την Ανατολή. Αυτό ακριβώς που υπονοούσε και ο Θεοτοκάς αναφερόμενος στην εγκατάλειψη από το Βενιζέλο του αναιμικού ρομαντισμού των παλιών κυβερνήσεων...

Συγκεφαλαιώνοντας λοιπόν όλα τα παραπάνω θα λέγαμε πως το μικρό κεφάλαιο της Αργώς για τον «Πρόεδρο» αποτελεί μια με λογοτεχνική επίφαση μεν αλλά πραγματική επιστημονική διατριβή για το βενιζελικό φαινόμενο. Και τα υπόλοιπα, όμως, «τα ελάσσονα» πολιτικά πρόσωπα του έργου δίνονται με βαθειά γνώση τόσο της ελληνικής πολιτικής πραγματικότητας όσο και της ίδιας της ουσίας της Πολιτικής...

4. Οι «Ελάσσονες»

Από τις υπόλοιπες πολιτικές προσωπικότητες που διαδραματίζουν κάποιο ρόλο στην Αργώ θ' ασχοληθούμε μόνο με τον Αρμόδιο Ζουγανέλη, έναν από τους πρωθυπουργούς που κυβέρνησαν τη χώρα στο μεσοδιάστημα από το Βενιζέλο του '20 στο Βενιζέλο του '28 και με το στρατηγό Τσαβέα, αρχηγό ενός από τα πάμπολλα πραξικοπήματα που εξεράγησαν την περίοδο αυτή και που στράφηκε κατά της κυβερνήσεως Ζουγανέλη. Οι υπόλοιπες πολιτικές προσωπικότητες στις οποίες γίνεται αναφορά είναι απολαυστικές φιγούρες, ασήμαντοι υπουργοί, Καρπενησιώτες, Κρητικοί, Μικρασιάτες, διανοούμενοι, κοσμοπολίτες κλπ. που χρησιμοποιούνται περισσότερο, αν όχι αποκλειστικά, για λόγους γλαφυρότητας και για να προσφέρουν την ομορφιά των τοπικών γλωσσικών ιδιωμάτων τους.

Ο πρωθυπουργός Αρμόδιος Ζουγανέλης λοιπόν, του οποίου τα αρχικά του ονοματεπώνυμου, η βαθιά καλλιέργεια και κάποια άλλα χαρακτηριστικά όπως η αβουλία και η έλλειψη μαχητικότητας σε κρίσιμες στιγμές θυμίζουν τον Αλέξανδρο Ζαΐμη³³ χρεώνεται από το συγγραφέα με την παρακάτω κρίση: «Νομίζω πως θα ήτανε πολύ κατάλληλος για να κυβερνά ένα ισορροπημένο Κράτος με μερικά εκατομμύρια ψυχές, σε μια εποχή ειρήνης, ευπορίας και τάξεως». Είναι ακριβώς η κριτική που έκανε και ο Ελ. Βενιζέλος για τους Καφαντάρη-Μιχαλακόπουλο, που τους θεωρούσε ιδιαίτερους για πρωθυπουργούς της Αγγλίας ή της Γαλλίας, αλλά ακατάλληλους για την Ελλάδα³⁴. Η από μέρους του κατάργηση, για λόγους οικονομίας του δημόσιου χρήματος, ακόμη και του πρωθυπουργικού αυτοκινήτου και η μετακίνηση του με το λεω-

φορείο αναφέσεται στο α.τ. στο ω μέτρο που πήρε ο Παπαναστασίου στο δάστη της σύντομης πρωθυπουργίας του το 1932. Ενώ στην ίδια περίοδο των «Ζουγανέλη, θα σε μαστιγώσωμεν» είπε την πλατείαν του Συντάγματος. Φύγε προτέρη σε κατασπαράξει η λαϊκή λαϊλαϊψη υποδηλώνουν και την α.σ.ότητα των μεσοπολεμικών πολιτικών μας παθών αλλά και την αντιμετώπιση που έβρισκε και βρίσκει στην Ελλάδα η πολιτική εντιμότητα, η δημοκρατικότητα και η ηπιότητα.

Ως προς το τελευταίο τώρα πολιτικό πρόσωπο της Αργώς που θα μας απασχολήσει, τον πραξικοπηματία, βουλγαροφάγο, αντικομουνιστή, γενναίο στρατηγό Τζαβέα, πιστεύουμε πως παρουσιάζει ευδιαφέρον για ένα και μόνο λόγο: η από μέρους του ανικανότητα σύλληψης της συνθετότητας της κυβερνητικής τέχνης, η θεώρηση των πολιτικών προβλημάτων ως εξαιρετικά απλών και η απλοϊκότητα των υστερικών «νόμων» και αναλογιών που επικαλείται (Αμερική= Καρχηδόνα, Αγγλία= Ρώμη, Γαλλία= Αθήνα, Γερμανία= Σπάρτη κλπ.), πάει πέρα από τους χρόνους του και μας ξυπνάει μνήμες αναφερόμενες σε εμπειρίες πιο πρόσφατες. Περιγράφει ίσως ένα δομικό χαρακτηριστικό της πολιτικής λειτουργίας των στρατιωτικών που επιγραμματικά διατυπώθηκε από τον Ασ. Πανσέληνο με τη φράση: «το άκρον άωτον του θράσους της εποχής μας είναι η αξιωση άνθρωποι που διοικήσανε στρατιωτικές μονάδες να προβάλλουν την αξιωση να κυβερνήσουν μια κοινωνία με κανονικούς ανθρώπους».³⁵

Τέλος η από τον Τζαβέα παρεμπόδιση του αρχηγού του κράτους να κατεβεί από το Τατόι στην Αθήνα προφτεύει ένα γεγονός που επρόκειτο να συμβεί δύο χρόνια μετά την κυκλοφορία αυτού του τόμου, με πρωταγωνιστές τους στασιαστές αρχηγούς των τριών όπλων Παπάγο-Οικονόμου-Ρέππα και, από την άλλη πλευρά, τον εκφραστή της νομιμότητας πρωθυπουργό Τσαλδάρη.

Λίγο Πάγκαλος λοιπόν, λίγο Κονδύλης, λίγο Λεοναρδόπουλος ή Γαργαλίδης, ο Τζαβέας δεν είναι παρά η έκφραση του αντικοινοβουλευτισμού των στρατιωτικών και ακόμη περισσότερο η έκφραση της θεωρίας του Γόρδιου δεσμού για την επίλυση των πολύπλοκων κοινωνικοπολιτικών ζητημάτων...

Είναι όμως ακόμη η ευκαιρία για το συγγραφέα να δώσει μια επιπλέον απόδειξη και εγγραφή αυτού που, κυριότατα, χαρακτηρίζει το πνεύμα και το ύφος του: την κατανόηση γι' αυτό που απορρίπτει...

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

«Έργο χωρίς κεντρικό πρόσωπο» κατά το συγγραφέα της η Αργώ είναι ωστόσο το έργο που, όσο κανένα ίσως άλλο, συμπικνώνει τη συνολική πολιτική και κοινωνική εικόνα της μεσοπολεμικής Ελλάδας. Παρά το γεγονός ότι όπως και στην Εισαγωγή επισημάνθηκε, περιορίζεται να ακτινοσκοπήσει τη μεσοπολεμική ελληνική κοινωνία μόνο στα μέσα και ανώτερα κλιμάκιά της, δίνει ωστόσο μια πραγματικά συγκλονιστική ψηλάφιση του συνολικού κοινωνικού οφυγμού της εποχής και των δυνάμεων που προσδιόρισαν την πολιτική τραγωδία της βενιζελικής Ελλάδας. Τραγωδία της οποίας η τελευταία πράξη δεν είχε βέβαια γραφτεί τη στιγμή της ολοκλήρωσης της Αργώς,

(αλλά της οποίας η λογική ήταν ήδη γραμμένη στο συγκλονιστικό αυτό έργο του νεαρού τότε Χιώτη-Κωνσταντινουπολίτη συγγραφέα).

Σήμερα όποιος θέλει να πληροφορηθεί τα πολιτικά γεγονότα του μεσοπολέμου μπορεί να διαβάσει το δίτομο έργο του Γρ. Δαφνή ή κάποια άλλη ιστορία της εποχής.

Όποιος όμως θέλει να νιώσει τον παλιό της περιόδου δύσκολα θα βρει καταλληλότερο βοήθημα από την Αργώ.

Όπως είχε προβλέψει ο συγγραφέας της, αποδείχτηκε η ομοιότητά της με το καλό κρασί: χρειάστηκε χρονική απομάκρυνση για να αποδειχτεί η αξία της... ■

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η κρίση αυτή είναι βέβαια δική μου και μ' αυτή κύρια υποδηλώνω πως η Αργώ είναι το έργο που δίνει την πιο ολοκληρωμένη εικόνα της εποχής του.
Ως προς τις καθαρά αισθητικές-λογοτεχνικές αρετές η κριτική πρωταρχικά εκθείασε το Λεωνή, ενώ ο ίδιος ο συγγραφέας (τετράδια Ημερολογίου, σ. 165) προτιμούσε τον Δαιμόνιο.
2. «Ο κ. Ρίτοος, γράφει την εποχή αυτή ο Καραντώνης, δεν μεταβαίνει στον κομονυιασμό από πληθωρισμό εσωτερικής ζωτικότητας, αλλά παρακινημένος από την απελπισία των παραλυτικών που καταφεύγουν στις θαυματουργές εικόνες».
3. Θρασύς, γιατί, όπως παρατηρούσε ο Μάριο Βίττη, τολμούσε να πληροφορήσει «για ζητήματα δημόσια που ήταν πασιγνωστά τότε και που έκαναν τον τότε αναγνώστη να δυσφορεί για την κοινωνία του». Θρασύς γιατί τολμούσε να λέει πως «η Αργώ είναι σαν το κρασί: πρέπει να πάλιωσει για να εκτιμηθεί περισσότερο». Θρασύς γιατί δεν φοβήθηκε κριτικές σαν κι αυτή που έγραψε στις 26.1.1936 στο Ριζοσπάστη ο Ν. Καρβούνης:
«Οι νέοι, οι νέοι, αυτοί που ξαφνικά ανακάλυψαν ένα φθινοπωρινό δειλινό πως είναι νέοι, κατεβαίνουν να μας σώσουν, να σώσουν τη χώρα, το έθνος, με τις παιδικές τους ανακραυγές. Και θαρρεί κανείς πως ο αγαθός και διάφανος φωτεινός χειμωνιάτικος αγέρας της Αθήνας και της Ελλάδας μαστιγώνεται από κάποιον κακόχο και ανεπιθύμητο αντιλαλο μιανής «Τζοβινέτας» που τυραννά από χρόνια τους λαούς που κατοικούνε στην αντικρινή όχθη του Ιονίου και του Αδριατικού».
(βλ. και Μάριο Βίττη: Η Γενιά του '30).
4. Αντίστοιχη (ανυπόγραφη) κριτική για τον συγγραφέα υπάρχει στη Νέα Επιθεώρηση Κοινωνικής έρευνας. Τέχνης και Κριτικής 1933, σ. 163, όπου τονίζεται πως η ιδεολογία του ήρωά του Δ. Φρατζή είναι «κομονυιασμός από πείσμα κι όχι από πεποιθήση».
5. Το μόνο, σχεδόν, υπαρκτό πρόσωπο που επώνυμα μνημονεύει ο Θεοτοκάς είναι ο Ελ. Βενιζέλος. Οι άλλοι πρωταγωνιστές των πολιτικών και κοινωνικών δρώμενων της εποχής, ελάσσονες κατά το συγγραφέα προσωπικότητες των οποίων η ιστορία δεν θα συγκρατήσει τα ονόματα, δίνουν τα υλικά για τη συνθετική κατασκευή των προσώπων του έργου. Απλή αναφορά γίνεται πάντως και στον Ίωνα Δραγούμη.
6. Ας μην ξεχνάμε πως 4 μόλις χρόνια πριν από την εμφάνιση του πρώτου τόμου της Αργώς, στα 1929, ο 25χρονος τότε Θεοτοκάς προσκυνούσε τη σύνθεση του κλασικού και του μοντέρνου, χαρακτήριζε ωραιότερο θέαμα στη γη ένα αεροπλάνο πάνω από τον Παρθενώνα, έπλεκε το εγκύμιο της ταχύτητας και εκθείαζε τα αγόρια και τα κορίτσια που οδηγούσαν αεροπλάνο ή αυτοκίνητο με 100 χλμ. την ώρα. (Ελ. Πνεύμα, σ. 69 επ.). Βέβαια τη στιγμή που έφτιαχνε το πορτραίτο αυτό του Νικ. Νοταρά είχε πια ξεπεράσει τις αντιλήψεις αυτές και τις φουτουριστικές επιρροές του Μαρινέττι κατά τον οποίο «ένα αυτοκίνητο που μουγκρίζει και μοιάζει να τρέχει πάνω σ' ένα πολυβόλο είναι πιο όμορφο από τη Νίκη της Σαμοθράκης» (Στα 1933 — στην Ιδέα σ. 203, τ. 1 — χαρακτηριστικά, έγραφε ο Θεοτοκάς: «χορτάσαμε από ταχύτητα και δυστυχώς χορτάσαμε πολύ γρήγορα και πολύ εύκολα»).
7. Έχω κάθε λόγο να πιστεύω πως με τις γραμμές αυτές εκφρά-

ζεται και η προσωπική στάση του συγγραφέα απέναντι στη Νομική «Επιστήμη». Ειναι μια στάση κοινή περίπου σε όλα τα ανήσυχα μυαλά του τόπου μας που ζεκίνησαν τις σπουδές τους στη Νομική σχολή. Σχεδόν δεν έχω συναντήσει αξιόλογο Έλληνα λογοτέχνη που, αυτοβιογραφούμενος, να μην εξομολογείται την απογοήτευση που του προκάλεσαν οι νομικές του σπουδές. Ας θυμίσω μόνο πως ο Δ. Σολωμός αρνήθηκε και να παρουσιαστεί στις πτυχιακές εξετάσεις της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου της Πατσίας. Ενώ για πάρα πολλούς άλλους το πτυχίο της Νομικής λειτούργησε σαν διαβατήριο προς την πνευματική ελευθερία!...

8. Λέγοντας πως το διλήμμα μπροστά στο οποίο βρίσκεται ο Μανώλης Σκυριανός, να δημοσιεύσει ή όχι τα ποιήματα, να κοιμολογήσει δηλ. ή όχι τον παράφορο έρωτα του νεκρού φίλου του για τη γυναίκα του, το διλήμμα αυτό και η σχετική του απόφαση, λέγοντας πως τον καθιστά τραγικό ήρωα αντιλαμβάνομαι την έννοια του τραγικού κάπως διαφορετικά από τον Hegel: Για το μεγάλο ιδεαλιστή φίλοσοφο η τραγική πράξη συνισταται στο ότι καταργεί την καθολικότητα της αξίας. Ο ήρωας ταυτίζεται με την πράξη του, δεν πάσχει από αιβεβαιότητες, είναι αντιθέτα πεισμένος για το δίκαιο του το οποίο όμως δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί παρά μόνο με την παραβίαση ενός άλλου, εξίσου δίκαιου στόχου κάποιου άλλου κοινωνικά δρώντος ατόμου». Για τον Hegel επομένως το τραγικό προϋποθέτει κοινωνική σύγκρουση και πτώση στο «λάθος της αποκλειστικότητας». Η σύγκρουση όμως του Σκυριανού είναι εσωτερική: να λογοκρίνει το νεκρό ή να διακινδυνεύσει τη Μόρφω. Και η απόφασή του δεν δείχνει μέτρια αλλά απόλυτη, ηθική υπόσταση. Ο εσωτερικός όμως χαρακτήρας της σύγκρουσης όχι μόνο δεν αιρει, αλλά κατά την εκτίμησή μου υπογραμμίζει την τραγικότητα της πράξης και του ήρωα. Το «φίλανθρωπον», το «ελεεινόν» και το «φοβερόν» (δηλ. η ανθρωπία, ο οίκτος και το δέος που για τον Αριστοτέλη αποτελούν τα συστατικά της τραγικής πράξης), υπάρχουν αναμφίβολα στην πράξη του Σκυριανού. (Βλ. Αριστοτέλη: Ποιητική, Hegel: Αισθητική και Μπακονικόλα: Το τραγικό, η τραγωδία και ο φίλοσοφος).
9. Είχα ήδη χαράξει τις γραμμές αυτές όταν κυκλοφόρησαν τα τετράδια ημερολογίου του Θεοτοκά (εκδ. Εστίας, σ. 80) που επιβεβιώνουν αυτή την εκτίμηση...
10. Στις σελ. 390 επ. των Τετραδίων Ημερολογίου ο αναγνώστης μπορεί να βρει τη περιγραφή του προσώπου που, κατά την εκτίμησή μου, σε μεγάλο βαθμό πρέπει να ενέπνευσε το πορτράιτο του πρεσβύτερη...
11. Από τη μελέτη ακόμα και αυτού του σύντομου σημειώματος ο αναγνώστης είναι εύκολο να αντιληφθεί πως οι ήρωες του Θεοτοκά ανήκουν αποκλειστικά στη δυτικότροπη αστική διανόηση. Αυτό πράγματι του στοίχισε δριμύτατη κριτική από τον (προσκολλημένο στην παραδοσιακή ελληνοκεντρική λογοτεχνική παράδοση) Τέλλο Αγρά, που ισχυρίστηκε πως οι τύποι αυτοί δεν προσφέρονται για αντικείμενο λογοτεχνικής επεξεργασίας (βλ. περιοδικό Νέα Εποχή, Ιούλιος-Αύγουστος 1935). Από την άλλη μεριά όμως η Σοφία Αντωνιάδη (Ιδέα, τ. 12, σ. 376) θεωρεί στοιχείο τόλμης του συγγραφέα ότι προτίμησε να ζωγραφίσει τη γυνωστή στους δυνάμει αναγνώστες του αστική τάξη κι όχι τον άγνωστο «λαό».

12. Όποιος έχει προσωπικά διαβάσει την Αργώ πιστεύω πως με δικαιολογεί που απέφυγα να ασχοληθώ, στην παρουσίαση αυτή του κοινωνικού περίγυρου του έργου, με την άλλη αστική οικογένεια με την οποία στο δεύτερο τόμο ασχολείται ο Θεοτοκάς, την οικογένεια Δελατόλλα (της Μόρφως.) Γιατί αυτή ελάχιστο ρόλο παίζει στο συνολικό σκιτσάρισμα του συνολικού χαρακτήρα της εποχής. Ενδεικτική άλλωστε του πνεύματος με το οποίο την αντιμετωπίζει και της μειωμένης βαρύτητας που της αποδίδει ο ίδιος ο συγγραφέας είναι η παρακάτω εγγραφή στο ημερολόγιο της Αργώς και του Δαιμονίου (σ. 20, Μάϊος 1933): «Αν δεν βαρεθώ θα περιγράψω και το σπιτικό της Μόρφως. Ακόμη μια οικογένεια, έτσι για να αυξάνει το πλήθος, ο οργασμός της ζωής». Από την άλλη πλευρά βέβαια δεν υπάρχει αμφιβολία πως ο φοιτητόκοσμος της Αργώς δεν είναι παρά η μυθιστορηματική καταγραφή προσώπων και γεγονότων σχετιζόμενων με μια πραγματική φοιτητική οργάνωση, τη «φοιτητική συντροφιά», που οπωδήποτε «μίλησε» στις καρδιές πολλών φοιτητών στο μεσοπόλεμο.
13. Στην πραγματικότητα οι δύο πρωταγωνιστικές, σε πολιτικό επίπεδο, προσωπικότητες της Αργώς είναι ο Ελευθ. Βενιζέλος και ο Παύλος Σκινάς. Ο Βενιζέλος είναι ο ένας πόλος της μεσοπολεμικής πολιτικής μας ζωής. Προσωπικότητα πραγματική και θρυλική συνάμα, μείγμα αξεδιάλυτου αποτελούμενο από αληθινές ιδιότητες και από μύθο παρουσιάζεται, όπως θα δούμε στη συνέχεια, σαν σύνθεση των πραγματικών και φανταστικών στοιχείων που τον συγκροτούν. Ο άλλος πολιτικός πόλος της εποχής είναι όλοι οι υπόλοιποι πολιτικοί. Οι περισσότεροι από αυτούς ενυπάρχουν και συντίθενται στο πρόσωπο του Παύλου Σκινά. Η περιθωριοποίησή του το 1928 με την επάνοδο του Βενιζέλου είναι η περιθωριοποίηση ολόκληρου του αστικού πολιτικού προσωπικού. Βέβαια μέσα στον πολιτικό μικρόκοσμο που αναδύεται από το κοινωνικό πλαίσιο της Αργώς, κινείται και ο «τρίτος άνθρωπος», η τρίτη δύναμη, η επαναστατική, δηλ. ο Δαμιανός Φραντζής. Και γι' αυτόν όμως θα μιλήσουμε παρακάτω.
14. Ο Ιωνάς Δραγούμης, ευπατρίδης και διανοούμενος των αρχών του αιώνα, ήταν από τους κύριους εκφραστές ενός ιδεολογήματος ή μάλλον, ενός ρεύματος σκέψης που θα ονόμαζα «ανατολικόστροφο κοινωνικό εθνικισμό». Αυτοπροσδιορίζοταν «εθνικιστής, σοσιαλιστής και ανατολίτης», ο δε αντιδυτικός του αποτέλεσε κύριο πυρήνα των λαϊκιστικών αντιβενιζέλικων θέσεων αλλά και, ταυτόχρονα, σημείο επαφής με τους σοσιαλιστές αντιβενιζέλικους. (Ας μη λησμονείται πως αντίστοιχες αντιδυτικές θέσεις ανέπτυξαν και μαρξιστές διανοητές στον τόπο μας ή πολιτικές προσωπικότητες στρατευμένες σε αριστερά μετερίζια όπως ο Αβρ. Ελευθερόπουλος ή ο Ιω. Στεφανόπουλος). Εν πάσῃ περιπτώσει ο Δραγούμης ασπάζοταν, όπως άλλωστε και ο Ιω. Μεταξάς, για τον παροικιακό ελληνισμό, τη «θεωρία των πλοκάμων». Την αντίληψη δηλ. πως της ενωμάτωσης των παροικιών μέσα στα σύνορα του ελληνικού κράτους προείχε ο πολιτισμικός εξελληνισμός και η οικονομική ηγεμόνευση του χώρου τους από το ελληνικό στοιχείο (αφού η επιβολή του ελληνισμού ήταν πρόβλημα μακρόχρονης ουσιαστικής διαδικασίας και ότι τυπικής κατάκτησης). Δεν είναι λοιπόν αναληφοφανές το ενδιαφέρον που ο Θεοτοκάς του αποδίδει για το νεαρό διανοούμενο και προπαγανδιστή του ελληνικού ιδεώδους στην Πόλη Παύλο Σκινά. Για τις ιδέες του Δραγούμη βλ. Θ. Παπακωνσταντίνου, Ι. Δραγούμης και η πολιτική πεζογραφία, σ. 51 επ. M. Roussis, Greek Political Ideas and Ideologies in the 20th century, σ. 49 επ., Η. Βεργόπουλος, Εθνισμός και οικονομική σ. 3—18, σ. 111, 115 επ., 125 επ., και Diamantopoulos Th. Λεύκης επα. σ. 197.
15. Για την αριθμητική, πολιτική και ιδεολογική αδυναμία του εργατικού κινήματος την πρώτη βενιζέλικη περίοδο, βλ. αναλυτικά το έργο μου, ο βενιζέλισμός της ανόρθωσης, εκδ. Σάκκουλα, σ. 87 επ.
16. Την εποχή εκείνη ο Γ. Σκληρός έγραφε: «Ενας συνεπής μαρξιστής στην Ελλάδα πρέπει να είναι βενιζέλικός», βλ. Σκληρός, Το κοινωνικόν μας ζήτημα, σ. 111, Αξελός, Γ. Σκληρός, σ. 39 και 65, Σωμερίτης, Η μεγάλη καμπή, σ. 70 επ., Roussis, ibid, σ. 40, Διαμαντόπουλος, ibid, σ. 100).
17. Κοινοβούλιο ή δικτατορία, σ. 14.
18. Βιβλιογραφία για το θέμα αυτό βλ. στα έργα μου Η έννοια της εξουσίας στη σύγχρονη πολιτική Επιστήμη, σ. 19 και εισαγωγή στην Πολιτική, σ. 44.
19. Βλ. Du pouvoir, σ. 264.
20. Βλ. Μοσκώφ, Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα, 1830-1909, σ. 276.
21. Την μετατροπή του Δ. Φραντζή σε Κωνσταντινουπόλιτη (αρχικά ο συγγραφέας τον είχε συλλάβει Μωραΐτη) και την εισαγωγή του Παπασίδερου ο Θεοτοκάς την έκανε στο τελευταίο στάδιο του γραφιματός του, πιθανότατα με προτροπή του Ν. Καζαντζάκη, για να αξιοποιήσει τις παιδικές αναμνήσεις του για τον ελληνισμό της πόλης και τα πιστεύω του. (Βλ. Ημερολόγιο της Αργώς και του Δαιμονίου, σ. 28 επ.). Ασφαλώς δεν απέτυχε. Σε μια αδημοσίευτη εργασία της Φρόσως Μαυρομάτη που η κα Λία Αλιβιζάτου έθεσε υπόψη μου, ο Παπασίδερος αποκαλείται «το ψηλότερο κατάρτι της Αργώς».
22. Είχα ήδη χαράξει τις γραμμές αυτές στις οποίες άφηνα να εννοηθεί πως, κατά την εκτίμησή μου, κριτική τόσο θερμή για τον συμπυκνωμένο αυτόν πυρήνα του κομούνιστικού πιστεύω δεν θα μπορούσε να έχει αστήσει ο νεαρός Θεοτοκάς αν και ο ίδιος κάποτε δεν είχε γαντζώθει απ' αυτό, όταν η αδερφή του κ. Λία Αλιβιζάτου είχε την καλωσύνη να μου δώσει μια ανέκδοτη επιστολή του συγγραφέα γραμμένη στο Παρίσι, με ημερομηνία 27.9.1927 και απευθυνόμενη στον φίλο του Γιάννη Οικονομίδη. Στο γράμμα αυτό ο 22χρονος τότε μεταπτυχιακός φοιτητής ανάμεσα σ' άλλα, γράφει: «Είχα κατατηθεί από τους Θεούς της Μόσχας. Αιτία: η δογματική αντίληψη που μεταφέρει για τα κοινωνικά πράγματα στην Ελλάδα η επίσημη επιστήμη. Και η ανθητικότητα όλων των λεγόμενων εθνικών κινήσεων. Και η (δυστυχώς μόνον εξωτερική) θαμπωτική μεγαλοπρέπεια του μαρξισμού. Μελέτησα λοιπόν την οικονομική επιστήμη με πρόθεση να γίνω καλός μαρξιστής. Το αποτέλεσμα υπήρξε αντίστοιχο μ' αυτό που μου είχε συμβεί όταν φοιτητής, έκανα γλωσσολογικές μελέτες για να κατακεραυνώσω τους «μαλιαρούς» και οι μελέτες μου αυτές κατέληξαν σε μια διάλεξη-εγκώμιο για τη δημοτική. Κατέληξα λοιπόν πως κανείς Θεός δεν μπόρεσε ν' αντέξει την κριτική των ανθρώπων. Γι αυτό και όλοι οι οχυρώνται πιστεύειν και μη Ερεύναντι Θεοί της Μόσχας, όπως και αυτός της Γαλιλαίας, μετά τον πρώτο ενθουσιασμό, εμπνέουν μόνο λύπη...».
23. Γράφει ο Καστοριάδης, L' institution imaginaire de la société, σ.30 “Le sermon sur la montagne, le Manifeste communiste appartient et y pèsent, quant à leurs effets réels sur l' hi-

- store, d'un Poids infiniment plus lourd." Και ακόμη "l' idéalisme se trouve en fait dans cette tentative de réduire l' ensemble de la réalité historique aux effets de l' action d'un seul facteur, qui est nécessairement abstrait du reste et donc abstrait purement et simplement - et qui au surplus est de l' ordre d'une idée. Ce sont en effet les idées qui font avancer l' histoire dans la conception dit "matérialiste-historique" - seulement au lieu d' être des idées philosophiques, politiques, religieuses etc. ce sont des idées techniques".
24. Πρβλ. π.χ. R. GARANDY, LE MARXISME και E. FROMM, Η εικόνα του ανθρώπου στον Μάρξ.
25. Η ανάγνωση του Θεοτοκά στα σημεία που κάνει λόγο για ικανοποίηση της διψας, ηρεμία της σκέψης, κατανίκηση του σαρακιού της αφιβολίας για ανησυχία της πνευματικής αστάθειας και αγωνία της αναζήτησης ιδεών που κόλασαν φέρνει στο νου το παρακάτω απόσπασμα από το κεφάλαιο ο Μέγας Ιεροεξεταστής των αδερφών Καραμαζώφ του Ντοστογιέφσκι: «Δεν υπάρχει για τον άνθρωπο που απομένει ελεύθερος έγνοια πιο μόνιμη, πιο αγωνιώδης από την αναζήτηση ενός πλάσματος για να το προσκυνήσει... Δεν υπάρχει, το ξαναλέω, πιο αγωνιακή ανάγκη για τον άνθρωπο από το να βρει, όσο γίνεται πιο γρήγορα, ένα πλάσμα που να του παραδώσει αυτή την ελευθερία που ο δυστυχισμένος κουβαλάει στη ράχη του».
- Ένα πλάσμα ή μια ιδέα, ένα πολιτικό όργανο ή ένα σύστημα... Όπως άλλωστε και ο Σίγκμουντ Φρόνντ το επαναλαμβάνει (WHY WAR, THE STANDAR EDITION τ. 22, σ. 212): «η μεγάλη μάχα των ανθρώπων (που είναι οι ακολουθούντες σε αντιπαράθεση προς τους ηγέτες) έχουν ανάγκη μιας αυθεντίας (authority) που ν' αποφασίζει στη θέση τους και στην οποία υποτάσσονται χωρίς περιορισμό».
26. Βλ. και Καστοριάδη, ibid, σ. 57 επ: "La philosophie de l' histoire marxiste est d' abord et surtout un rationalisme objectiviste... L' histoire passée est rationnelle, en ce sens que tout s'y est déroulé selon les causes parfaitement adéquates et péénétrables par notre raison et son état de 1859... Mais l' histoire à venir est tout aussi rationnelle, car elle réalisera la raison, et cette fois-ci dans un deuxième sens: le sens non plus seulement du fait, mais de la valeur. L' histoire à venir sera qu'elle doit être... de la liaison du passé et de l' avenir, du fait qui deviendra nécessairement valeur, de cet ensemble des lois quasi-naturelles aveugles qui aveuglement auront à la production de l' état le moins aveugle de tous celui de l' homme libre".
27. Βλ. R. ARON, LES IDEOLOGIES ET LEUR APPLICATION, σ. 277.
28. Βλ. περιοδικό Σημειώσεις, τ. 12.
29. Βλ. DUVERGER, LES ORANGERS..., σ. 19 και 21 επ.
30. Βλ. Κακλαμάνης, Ανάλυση της νεοελληνικής αστικής ιδεολογίας, σ. 72.
31. Γράφει χαρακτηριστικά στον πρόλογο της πρώτης έκδοσης του έργου: «Δεν αρμόζει, νομίζω, να χρησιμοποιεί κανείς την τέχνη για την υπεράσπιση μιας κοινωνικοπολιτικής θέσης. Τούτο νοθεύει την τέχνη και εξάλλου αντιβαίνει στις αρχές του fair play, του τίμου παιχνιδιού. Οι θεωρητικές συζητήσεις πρέπει να είναι ξερές, τα επιχειρήματα γυμνά και αγνά, δίχως καλλιτεχνικό επίχρισμα, να μιλούνε και να πειθουν από μόνα τους. Η τέχνη για την τέχνη λοιπόν; 'Οχι! Η τέχνη για τον άνθρωπο, αλλά τον άνθρωπο έξω από καθεστώτα και τάξεις και παρατάξεις, τον ελεύθερο άνθρωπο, σ' ότι έχει βαθύτερο και αναλλοίωτο. Για τούτο θέλησα να κρατήσω το μυθιστόρημά μου ολότελα έξω από τη μάχη των ιδεών

- και, όταν η πορεία της Αργώς με ξανάφερε εμπρός στα ζοφερά κοινωνικά προβλήματα της εποχής μας, δεν πήρα εδώ καμιά θέση απάνω σ' αυτά, αλλά προσπάθησα να εξετάσω, χωρίς προκατάληψη, την απήχησή τους και τους αντίκτυπους που προκαλούν μες στην ανθρώπινη συνείδηση».
32. Χαρακτηριστική είναι εν προκειμένω η παρακάτω απάντηση που ο ηγέτης των Φιλελευθέρων έδωσε στις 31.12.1988 προς τον Α. Παπαναστασίου. «Ανήλθον δια να απαντήσω δι ολιγών εις τον κ. αρχηγόν της Δημοκρατικής Ενώσεως, ο οποίος πιστεύει, υποστήριζε μάλλον, απόφει από του βήματος, ότι η καλή λειτουργία του πολιτεύματος απαιτεί, η Κυβέρνησις να είναι Κυβέρνησης και η Βουλή Βουλή. Η Κυβέρνησης έχει την εκτελεστικήν εξουσίαν, η δε Βουλή την νομοθετικήν. Αυτά κύριοι είναι αιρέσεις κοινοβουλευτικαί. Το να ζητήτη κανείς τον χωρισμόν των εξουσιών εις κοινοβουλευτικά πολιτεύματα, — να έχει η Κυβέρνησης την εκτελεστικήν εξουσίαν κι η Βουλή την νομοθετικήν, είναι αληθιναί αιρέσεις».
(Βλ. Βενιζέλου, Πολιτικαί... τ. I, σ. 203).
- Περνώντας δε από την αντίθεση στη θέση λιγό αργότερα, στις 21.02.1930, τόνιζε απευθυνόμενος πάντοτε προς την Βουλή: «...Κατ' εμέ είναι η ουσία του κοινοβουλευτισμού, ότι ουσιαστικώς νομοθετεί η κυβέρνησης...» (Βλ. Βενιζέλου στο ίδιο, τ. I, σ. 215). Προς το τέλος δε της ζωής του και υπό την επιρροή της οικονομικής κρίσης του 1929-32 και την αντίστοιχη ανάγκη αύξησης του κρατικού παρεμβατισμού, ο Κρητικός ηγέτης είχε αντιμετωπίσει και την περίπτωση ακόμα και της τυπικής, της *de jure* απορρόφησης της νομοθετικής εξουσίας από την κυβέρνηση. Σύμφωνα μ' ένα συνταγματικό σχέδιο που είχε προσωπικά συντάξει (στο περίφημο κίτρινο τετράδιο) η Βουλή δεν θα έπρεπε να συγκαλείται πάνω από 3 φορές το χρόνο έως 3 φορές το maximum κάθε φορά, δηλ. ουσιαστικά μόνο για να επικυρώνει το νομοθετικό έργο της κυβέρνησης. (βλ. τις σχετικές του αντιλήψεις στο Βενιζέλος, Πολιτικαί... τ. I, σ. 116 και ιδίως στο Πολυχρονιάδης, ΑΙ Ιδεαί του Βενιζέλου..., σ. 95 επ.).
- Αυτές οι αντιλήψεις άλλωστε του 70άρη πια Βενιζέλου δεν είναι παρά η συστηματοποίηση κι αποκρυστάλλωση παλαιότερων απόψεων που από την αρχή της εθνικής του σταδιοδρομίας είχε υποστηρίξει: Πράγματι ήδη στις 16.11.1911 είχε κατηγορηθεί από τον Παπαναστασίου ότι επιδίωκε να μετατρέψει τη Βουλή «εις λέσχην χειροκροτούσαν προς βλάβην, προς κατάπτωσιν του πολιτεύματος». Αυτό διότι είχε την αντιλήψη πως τα κυβερνητικά νομοσχέδια έπρεπε να ψηφίζονται «ασυζητητί και σωρηδόν». (Βλ. Παπαναστασίου, Μελέται..., σ. 145). Ενώ το 1913 αντίστοιχες βολές είχε δεχτεί και από τον Δ. Γούναρη όταν είχε ζητήσει από τη Βουλή γενική εξουσιοδότηση για να νομοθετεί με διατάγματα που θα επικυρώνονταν από τη Βουλή εκ των υστέρων και *en bloc* (βλ. εφημερίδα συζήτησεων της Βουλής, 19η περιόδος, 22.11.1913, σ. 182 επ. καθώς και Μάλλωσης, Η πολιτική ιστορία του Δ. Γούναρη, σ. 263).
33. Κατά τον Άγγλο κριτικό ROMILY JENKINS (HERMES 1951, Οκτ.), ο Ζουγανέλης θυμίζει τον Κοριζή.
34. Και εν πάσῃ περιπτώσει ο Ζουγανέλης ήταν ακατάληλος για οποιαδήποτε πολιτική τομή, αφού βαθιά πίστευε πως ρόλος των πολιτικών δεν είναι να καθοδηγούν αλλά να διεκπεραιώνουν την λαϊκή βούληση.
35. Βλ. Πανσέληνου, Συνέντευξη από τον εαυτό μου.

ΠΑΡΑΟΙΚΟΝΟΜΙΑ: ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ Σ' ΕΝΑ ΠΑΛΙΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ

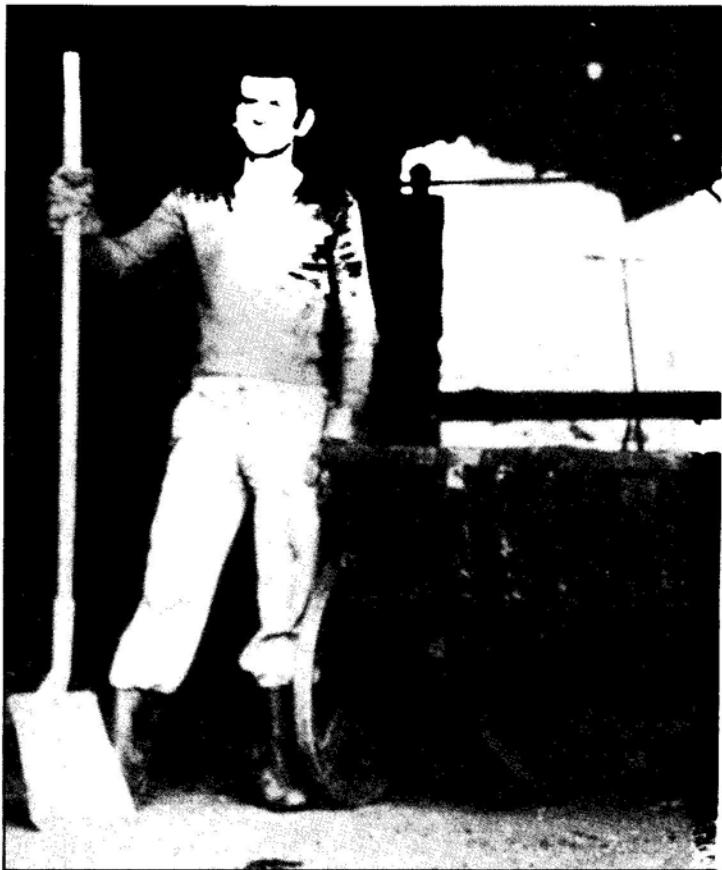
του Ν. Κατριβέση*

Τα συμπεράσματα των ερευνών για την παραοικονομία στις αναπτυγμένες χώρες έδειξαν, ότι αυτή δε γνωρίζει σύνορα και περιορισμούς. Σε όλες τις χώρες του κόσμου, ανατολικές και δυτικές —κάτω από διαφορετικές γραμμές— πολλοί είναι εκείνοι που επιδίδονται σε παράνομες επαγγελματικές δραστηριότητες. Αυτού του είδους οι απασχολήσεις ασκούνται άλλοτε κατ' οίκον και άλλοτε σε χώρους εξοπλισμένους με σύγχρονα τεχνολογικά μέσα.

Στις περισσότερες χώρες η πρακτική της δεύτερης απασχόλησης τείνει να εξαπλώθει σε όλες τις κατηγορίες των εργαζομένων, ανεξάρτητα αν αυτοί ασκούν χειρωνακτική ή διανοητική εργασία. Το διδύμο τυπικός-άτυπος τομέας αποτελεί ένα αιδιαίρετο σύστημα που γίνεται στρατηγικός στόχος απόμαν, οικογενειών, επιχειρήσεων, ακόμη και του κράτους. Η διαφορετική τακτική των κοινωνικών φορέων και ομάδων, εξαρτάται από την οικονομική και την κοινωνική θέση, τις επιθυμίες και τις εμπειρίες των κοινωνικών υποκειμένων.

Η «άλλη οικονομία» αποτελεί ακόμη ένα άγνωστο φαινόμενο παρόλη την «επιστημονική» γνώση που έχει επιτευχθεί τα τελευταία χρόνια σ' αυτό τον τομέα. Είναι γεγονός ότι υπάρχει μια σύγχυση τόσο στο εννοιολογικό και γλωσσικό επίπεδο όσο και στις ποσοτικές εκτιμήσεις του φαινομένου. Θεωρούμε ακαδημαϊκή και χωρίς νόημα την προστάθεια να χαρακτηριστεί αυτή η οικονομία υπόγεια, παράλληλη, μαύρη, άτυπη, αόρατη κ.λπ. Εκείνο που είναι βασικό να γνωρίζουμε είναι αν όλοι όσοι μιλούν και γράφουν γι' αυτή αναφέρονται στην ίδια οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα.

Η παραοικονομία περιλαμβάνει μια σειρά δραστηριοτήτων που εκτελούνται στο περιθώριο των κυριαρχων κανόνων του καταμερισμού της εργασίας, της μισθωτής εργασίας και της κοινωνικής προστασίας. Η εκτέλεση των δραστηριοτήτων αυτών συμπίπτει με την κατ' οίκον εργασία, την παράνομη εργασία, μπορεί να γίνεται στη

βάση της αλληλοβοήθειας, την αυτόνομη-ανεξάρτητη εργασία κ.λπ. Εδώ θα πρέπει να επισημάνουμε ότι ο επίσημος ή μη χαρακτήρας των οικονομικών δραστηριοτήτων είναι συνάρτηση κανόνων που προέρχονται από τις κοινωνικές δομές και τις σχέσεις εξουσίας που αντιστοιχούν σε κάθε κοινωνία ξεχωριστά. Το περιεχόμενο της άτυπης οικονομίας παραπέμπει στις ιδιαίτερες σχέσεις που διατηρούν οι ενδιαφερόμενοι με θεσμοποιημένες κοινωνικές σχέσεις και με τους τρόπους ρύθμισης και ενσωμάτωσης στο σύστημα. Έτσι η ανάπτυξη της παράνομης οικιακής, συνεταιριστικής ή αυτόνομης εργασίας στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες —εξαιτίας της κρίσης του φορτικού μοντέλου και του “welfare state”— διαφέρει από τη «μαύρη αγορά» των ανατολικών χωρών ή τις μικρές εμπορικές δραστηριότητες που λειτουργούν έξω από το επίσημο πλαίσιο σε ορισμένες χώρες του τρίτου κόσμου. Ένα πλήθος δραστηριοτήτων που είναι οικιακές ή δημόσιες στις αναπτυγμένες χώρες είναι εμπορευματικές στις πόλεις του τρίτου κόσμου.

Στις Βιομηχανικές χώρες η ανεπίσημη οικονομία φ�νεται σαν ένας τρόπος ρύθμισης που αντιστοιχεί σε ένα όριο του κράτους-πρόνοιας. Στις υπανάπτυκτες χώρες η ανεπίσημη οικονομία είναι μάλλον μια απάντηση στην αδυναμία του κράτους και της παραγωγής να καλύψουν το

* Ο Νίκος Κατριβέσης γεννήθηκε το 1944 στην Πάτρα. Είναι διδάκτωρ Κοινωνιολογίας στο Πανεπιστήμιο του Στρασβούργου και είναι Λέκτωρ στην ΑΒΣΘ.

σύνολο των κοινωνικών αναγκών και να επωμιστούν το πλεονάζον εργατικό δυναμικό.

Η παραοικονομία και τα άτυπα μορφώματα και πρακτικές δεν αποτελούν καινούργιο φαινόμενο. Απλώς η εμφάνισή τους στο προσκήνιο συνέπεσε με τη συνέχιση της κρίσης. Σ' αυτή την προοπτική το φαινόμενο της παραοικονομίας αποτελεί έναν ανασχετικό παράγοντα όπως μας βεβαιώνει ο P. Rosanvollon, αποτελεί τα πρώτα σπέρματα της οικονομίας του αύριο; όπως υποστηρίζει ο A. Jauny ή αποτελεί το σχεδίασμα του εναλλακτικού μοντέλου που θα αντικαταστήσει την υπάρχουσα οικονομία όπως θεωρούν οι A. Gorz, I. Illich, F. Partant, κ.λπ.

Έχουν γίνει ως σήμερα αρκετές προσπάθειες ερμηνείας του χώρου της παραοικονομίας με αποτέλεσμα διαφορετικά και ανάλογα με την προβληματική που έχει υιοθετηθεί από την αρχή τους.

Ορισμένοι κοινωνιολόγοι βλέπουν στην παραοικονομία τον προνομιακό χώρο υλοποίησης της «αυτονομίας» των ατόμων, και μια μορφή της εναλλακτικής παραγωγικής διαδικασίας. Η αυτονομία επιτρέπει στα διάφορα άτομα να αποφύγουν τις δυσμενείς επιπτώσεις της κρίσης, της εξάρτησης και της αλλοτρίωσης. Το άτομο έτσι ξανασυναντάται με την οικονομία σε ένα πλαίσιο συμφιλίωσης. Αυτή η θέση που έχει καλλιεργηθεί από τον I. Illich, έχει βρει αποδοχή και από άλλους πολλούς. Όπως ο ίδιος γράφει χαρακτηριστικά, θα πρέπει «να αναπτυχθεί η έμφυτη ικανότητα ώστε οι άνθρωποι να μπορούν να κάνουν κάτι από αυτούς τους ιδίους για αυτούς τους ιδίους, χωρίς να περάσουν από καταπιεστικές δομές των μεγάλων θεσμοποιημένων οργανισμών (βιομηχανία, διοίκηση, κράτος, κ.λπ.)¹.

Η αναζήτηση της «αυτονομίας» εκφράζει την επιθυμία της επαναφοράς της οικογενειακής παραγωγής σε ένα χώρο περιορισμένο και ομοιογενή, σαν αυτόν της αγροτικής οικογένειας παλαιότερα. Η αυτονομία περικλείει τη δημιουργικότητα το *savoir faire*, και συνοπτικά το «*homo habilis*» όπως χαρακτηριστικά γράφει ο Illich.

Ο Andre Gorz θεωρεί την παραοικονομία σαν χώρο εναλλακτικών μορφών εργασίας και κατά συνέπεια σαν ένα εναλλακτικό μοντέλο σε σχέση με την «επίσημη» οικονομία. Αυτός ο χώρος επιτρέπει μια καλύτερη ισορροπία ανάμεσα στο χρόνο της εργασίας και στο χρόνο της σχόλης, καινούργιες μορφές οργάνωσης της παραγωγής και μια ενδυνάμωση των κοινωνικών σχέσεων². Η γενικευση αυτών των εμπειριών (οικιακή εργασία, κοινοβιακές εμπειρίες, αλληλοβοήθεια κ.λπ.) θα προκαλέσει ριζικές αλλαγές στην κοινωνία.

Άλλοι όπως ο J.L. Beau πιστεύουν ότι οι μορφές αυτές της οικονομίας συνιστούν τα πρώτα συμπτώματα μιας «ουμβιωτικής κοινωνίας» όταν το άτομο θα μπορεί «να αξιοποιήσει τις κλίσεις του, και να αναπτύξει το σύνολο των δεξιοτήτων του, αντί να έχει υποστεί μια δραματική αναπτηρία που του επιβάλει τελικά η διαίρεση της εργασίας»³.

Ορισμένοι άλλοι θεωρητικοί (όπως π.χ. ο Bihl, Heinrich και Goldshmidt) πιστεύουν ότι οι διάφοροι τύποι αυτόνομης εργασίας, κοινοβιακής ζωής κ.λπ. είναι ηθελημένες παραχωρήσεις του κράτους και του κεφαλαίου στη νέα μικροαστική τάξη, που στην ουσία δεν θίγουν τίποτε από τις βάσεις του καπιταλιστικού συστήματος.

Εδώ θα πρέπει να επισημάνουμε ότι όλες οι παραπά-

νω αναλύσεις δεν έχουν δημιουργήσει ένα ισχυρό πλαίσιο επιστημονικής ανάλυσης, αλλά παραμένουν σ' ένα πεδίο ερμηνευτικής προσπάθειας ακόμη ελλειπούς — με ερμηνευτικό αποτέλεσμα περισσότερο ιδεολογικό παρά επιστημονικό. Από μια άλλη τώρα σκοπιά η παραοικονομία έχει αναλυθεί από ορισμένους ερευνητές κάτω από το πρόσμα μιας διαδικασίας κοινωνίας. Η οικονομία θεωρείται χωρισμένη σε δύο τομείς: ο πρώτος αναφέρεται στην «ανεπίσημη» οικονομία που χαρακτηρίζεται από αιβέβαιες δραστηριότητες χωρίς κοινωνικές εγγυήσεις. Ο άλλος τομέας παρέχει σταθερότητα για τις επιχειρήσεις και για τους εργαζόμενους. Σ' αυτή την προβληματική βρίσκουμε συχνά αντιτίθεμενες έννοιες, όπως αγροτικό/αστικό, μοντέρνο/παραδοσιακό να χαρακτηρίζουν αυτές τις δραστηριότητες. Η παραοικονομία θεωρούνταν σαν ένα ορατό σημάδι καθυστέρησης σε σχέση με τις προηγμένες δομές των βιομηχανικών χωρών. Αυτή η άτυπη οικονομία παίζει το ρόλο μιας περιφερειακής ή και ανταγωνιστικής οικονομίας στους κόλπους της ίδιας της κοινωνίας. Οι J. Amado και C) Staffaes τη χαρακτηρίζουν σαν «Κοινωνία διαιρεμένη θεληματικά σε δύο μεγάλα υποσυστήματα δραστηριοτήτων και ατόμων, συμπληρωματικά και διαφορετικά. Από το ένα μέρος, ένα υποσύνολο προσαρμοσμένο στις νέες τεχνολογίες, ενσωματωμένο στο διεθνή χώρο, με μοντέρνους ανθρώπους, ικανούς στη χρήση της πληροφορικής και της τεχνολογίας αιχμής... Από το άλλο μέρος ένα υποσύνολο που ενσαρκώνει την κληρονομιά της πολιτιστικής παράδοσης αποτελούμενο από οργανισμούς απομονωμένους από το διεθνή ανταγωνισμό, με αργή τη διεισδυση της μοντέρνας τεχνολογίας... με ένα περιορισμένο και κλασικό τρόπο ζωής»⁴.

Αυτές οι απόψεις έχουν αποδειχτεί εσφαλμένες και ανεπαρκείς όπως και η προβληματική των διαδικασίας κοινωνιών. Οι δύο τομείς δεν πρέπει να μελετηθούν σαν να είναι συνδέμενοι με δεσμούς εξωτερικότητας αλλά θα πρέπει να αναλυθούν μέσα από ένα πρόσμα διαλεκτικών σχέσεων μέσα σε ένα όλο που προσδιορίζεται από τις παραγωγικές σχέσεις. Εξάλλου αυτές οι διπολικές θεωρίες δεν μπορούν να εκτιμήσουν τους δεσμούς που δένουν τις διάφορες μορφές της παραγωγής μέσα στο ίδιο το σύστημα της παραγωγής.

Οι αναλύσεις των «ανεπίσημων» οικονομιών με όρους του τρόπου παραγωγής δεν είναι σπάνιες. Εδώ η παραοικονομία θεωρείται σαν τα κατάλοιπα ενός προηγούμενου τρόπου παραγωγής ή σαν δημιουργία ενός εναλλακτικού τρόπου παραγωγής. Έτσι ορισμένοι θα ισχυρίστούν ότι στις αναπτυσσόμενες χώρες της παραοικονομία αποτελεί την επιβίωση των προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής, ενώ στις αναπτυγμένες χώρες του καπιταλισμού ότι είναι η εικόνα νέων τρόπων παραγωγής που εκφράζει νέες κοινωνικές ανάγκες και επιθυμίες. Οι διάφορες ανισορροπίες και καθυστέρησης στους κόλπους ενός κοινωνικού σχηματισμού, χρησιμοποιούνται σαν δείκτες ερμηνείας της «ανεπίσημης οικονομίας». Αυτός ο τρόπος ερμηνείας της παραοικονομίας παραμένει ανεπαρκής όπως γράφουν οι Ed. Archambault και X. Greffe⁵ «...προϋποθέτουν (οι υποστηρικτές των παραπάνω απόψεων) επιπλέον μια απόλυτη ανεξαρτησία των δύο τρόπων παραγωγής χωρίς να βλέπουν ότι ορισμένες δυναμικές είναι κοινές ή ότι η μετάθεση των διαχωριστικών γραμμών ανάμεσα στις δύο σφαίρες δεν αποκλείεται».

Η παραοικονομία από ορισμένους ερευνητές θεωρείται σαν μια στρέβλωση της θεομοθέτησης κανονιστικής και συναινετικής οικονομίας. Η κοινωνική και οικονομική ζωή δεν είναι όμως μονοσήμαντη αλλά πολύμορφη, αντιφατική και ετερογενής. Εξάλλου η παραοικονομία δεν αποτελεί τον αρνητικό πόλο της «επισήμης» οικονομίας, αλλά μια ενεργητική παράμετρο στις σημερινές συνθήκες αποδιάρθρωσης-αναδιάρθρωσης του κεφαλαίου και της εργασίας.

Το μη-επίσημο και μη-ηγεμονικό δεν είναι αναγκαστικά περιθωριακό, απορριπτέο ή παθολογικό σε σχέση με το καταξιωμένο πρότυπο που βρίσκεται στα πλαίσια της ρύθμισης των σχέσεων των κοινωνικών ομάδων. Εκτός από τους ποικίλους δεσμούς που ενώνουν την επίσημη με την άπυη οικονομία θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε την πιθανότητα μιας νέας σύνθεσης, που θα έχει σαν στόχο μια νέα ισορροπία των κοινωνικών δυνάμεων. Αυτή η νέα προσέγγιση επιβάλλει την απόρριψη της λογικής εκείνης που εκτιμά μόνο τα μετρήσιμα στοιχεία και τους ταξινομικούς κώδικες, και απορρίπτει το μέρος της πραγματικότητας εκείνης που εμφανίζεται σαν αδιαφανής και έξω από τους στατιστικούς υπολογισμούς⁶.

Επομένως δεν υπάρχουν δύο τομείς στην οικονομία και στην κοινωνία που θα μπορούσαμε να τους ορίσουμε με κριτήρια α priori και στη συνέχεια να τους μελετήσουμε με σχέσεις εξωτερικότητας. Αντίθετα είναι αναγκαίο να τοποθετηθούμε στο επίπεδο ανάπτυξης της χώρας, και να μελετήσουμε τις διαφοροποίησης που υπάρχουν στο εσωτερικό των διαφόρων κλάδων, τις ιδιαίτερες σχέσεις που διατηρούν οι άπυες πρακτικές με την οικογένεια, το κράτος κ.λπ.

Αλλοι παράγοντες που δεν θα πρέπει να παραληφθούν πρέπει να είναι:

Η ανάλυση των δομών της απασχόλησης, οι νέες προσδοκίες από την εργασία και τη χρήση του χρόνου, οι αλλαγές στις δημογραφικές δομές, η ανάκαμψη της αστυφιλίας και η αμφισβήτηση των παραδοσιακών μηχανισμών της κρατικής επέμβασης.

Πρόφατες κοινωνιολογικές μελέτες απόδειχαν ότι υπάρχουν πλήθος άλλοι λόγοι —εκτός από τους οικονομικούς— προσωπικοί, επαγγελματικοί, κοινωνικοί και ψυχολογικοί που σπρώχνουν τους εργαζόμενους να καταφύγουν στην ιαραοικονομία. Οι εργαζόμενοι που έχουν πολλαπλή απασχόληση έχουν δηλώσει ότι εξασκούν τη δεύτερη απασχόληση για μια ή περισσότερες αιτίες που δεν αναφέρονται όμως σε οικονομικούς λόγους: Π.χ. σαν ένα τρόπο έκφρασης, σαν προσωπική επιβεβαίωση, για αξιοποίηση των ταλέντων και των τεχνικών δεξιοτήτων που διαθέτουν, με στόχο την κατάκτηση μιας μεγαλύτερης ανεξαρτησίας και ελευθερίας, για να ανεβάσουν το κοινωνικό τους “standing”, να ξεφύγουν από την οικογένεια, και τέλος να προετοιμάσουν ένα επαγγελματικό προσανατολισμό ή ανέλιξη. Για τους νέους η αναζήτηση και η απασχόληση στην παραοικονομία, συνδέεται με την απόρριψη μιας κανονικής εργασίας γιατί τη θεωρούν μονότονη και χωρίς ενδιαφέρον. Με αυτό τον τρόπο θέλουν να υπογραμμίσουν την ανεξαρτησία και την επιθυμία τους να ζήσουν διαφορετικά.

Επιπλέον οι αλλαγές των δημογραφικών δομών θεωρούνται σαν ένα στοιχείο ανάπτυξης της ανεπίσημης οικονομίας. Η διάλυση της ευρύτερης οικογένειας και η α-

ναχώρηση σχετικά νωρίς των νέων από την οικογένειά τους οδηγεί πολλές φορές σε ευκαιριακές λύσεις κάλυψης των αναγκών τους.

Η ερμηνεία της παράνομης εργασίας θα πρέπει να λάβει υπόψη της και ορισμένες εθνικές και κοινωνικές ιδιαιτερότητες. Στην Ελλάδα π.χ. θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι η εργασία των γυναικών στο σπίτι μπορεί να συνδεθεί με δύο παράγοντες: ο ένας είναι η ανυπαρχία υποδομής για τη φύλαξη των παιδιών, οπότε η υποχρεωτική παραμονή της γυναικάς στο σπίτι την αναγκάζει να αναζητήσει ανάλογη δραστηριότητα. Ο άλλος λόγος μπορεί να συνδεθεί με την παράδοση του εργάτη-αγρότη. Εξάλλου οι οικοτεχνικές δραστηριότητες στους Έλληνες αγρότες δεν είναι μακρινό παρελθόν. Η εργασία στο σπίτι λοιπόν γίνεται ευκολότερα αποδεκτή καθώς φαίνεται να περικλείει οικεία πολιτισμικά στοιχεία.

Ακόμη και η ύπαρξη πρωθυμένου τεχνολογικού εξοπλισμού με σχετικά μικρό κόστος, επέτρεψε την ανάπτυξη της παράνομης εργασίας στο σπίτι, π.χ. η ύπαρξη ατομικών αλευρόμυλων στη Δυτική Μακεδονία.

Έχει εκφραστεί η άποψη ότι η «ανεπίσημη» οικονομίας αποτελεί τη λύση στη σημερινή οικονομική κρίση. Εξαιτίας της ικανότητας που έχει να ξεπερνάει τις γραφειοκρατικές αγκυλώσεις ενώς υπερτροφικού κράτους, συνδυάζοντας ταυτόχρονα ευελιξία και αποτελεσματικότητα⁷.

Η κριτική που γίνεται στο Κράτος Πρόνοιας περιστρέφεται κυρίως στο υπερβολικό κόστος των δημόσιων υπηρεσιών και στην αντιπαραγωγικότητα του δημόσιου τομέα⁸.

Εξάλλου και η λειτουργία του κράτους σαν «συλλογικό» επενδυτή έχει γίνει προβληματική — δεδομένων των μειωμένων εσόδων του — και αυτή η κατάσταση δριμιούργει πρόσθετα προβλήματα στην επιτέλεση άλλων λειτουργιών του, όπως εκείνες της διανομής και της «κυμιοποίησης».

Επιπλέον είναι αδιανότο να σκεφτούμε ότι η παραοικονομία είναι ικανή να διορθώσει και να ανατρέψει τα συποτελέσματα των ρυθμίσεων του κράτους-πρόνοιας. Εξάλλου ποιος μπορεί να υποστηρίξει ότι οι συνθήκες στη «μαύρη αγορά» εργασίας είναι καλύτερες από αυτές της επισήμης που διέπεται από διαφανείς κανόνες και αρκετά κοινωνικά και οικονομικά πλεονεκτήματα; Ο χώρος της παραοικονομίας εκφράζει μάλλον τις πιέσεις από τις συνιφάσεις της κοινωνίας στα άτομα παρά μια ελεύθερη επιλογή για την κατάκτηση ενώς αυτόνομου κοινωνικού χώρου.

Η παραοικονομία έχει γενικά την ανοχή του κράτους: γιατί στη σημερινή συγκυρία είναι ένα στοιχείο που μειώνει τις πιέσεις που ασκούνται σε βάρος της λόγω της κρίσης. Με την κρίση και την περιορισμένη ικανότητα ελέγχου από τη μεριά του κράτους για τη διατήρηση της κοινωνικής γαλήνης, η κρατική ανοχή στις παράνομες δραστηριότητες αποτελεί ένα σημαντικό παράγοντα μείωσης των κοινωνικών πιέσεων που προέρχονται από τη μαζική ανεργία την οπισθοχώρηση στον τομέα της κοινωνικής πολιτικής, κ.λπ. Αυτή η ανοχή του κράτους καταλήγει, επίως αποδεικνύεται ιστορικά, στην εκ των υστέρων κωνικοποίηση, νομιμοποίηση και κανονικοποίηση δραστηριότητων που έχουν διαφύγει του ελέγχου του, γνωρίζοντες ότι η καταστολή τους θα όξυνε την οικονομική και κοινωνική κρίση.

Οι επιπτώσεις της παραοικονομίας στον κοινωνικό, ιδεολογικό και πολιτικό επίπεδο δεν έχουν μελετηθεί σε βάθος. Πάντως οι δραστηριότητες των ατόμων που κινούνται ανάμεσα στη νομιμότητα και την παρανομία δημιουργούν σχιζοφρενικές καταστάσεις και στα ίδια τα άτομα αλλά και στον περιγυρό τους. Συναντά κανείς κοινωνικά υποκείμενα που φέρονται ως άνεργοι κι όμως δεν είναι. Επίσημα θεωρούνται χωρίς εισοδήματα, στην πραγματικότητα έχουν διάφορες πηγές εισοδημάτων. Αυτή η κατάσταση οδηγεί τα άτομα σε ένα εγωιστικό ατομι-

σμό και παράλληλα σε ρήξη των δεσμών της αλληλεγγύης, της συλλογικότητας και της κοινωνικής συνοχής. Επιπλέον εμφανίζεται μια αυξανόμενη δυσπιστία για τους θεσμούς και τους κοινωνικούς φορείς, ενώ το ενδιαφέρον τους επικεντρώνεται στην παραπλάνηση των δημόσιων αρχών, με την ταυτόχρονη απεμπόληση της συλλογικής συνειδησης. Κι αν για τα άτομα είναι δύσκολος ο καθορισμός μιας κοινωνικής και επαγγελματικής ταυτότητας για τους ερευνητές τίθεται και το προβλήμα του ταξικού και ιδεολογικού τους προσδιορισμού. ■

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Από το "L'économie non officielle, του X. Greffe.
2. Βλέπε A. Gorz, "Adieux au prolétariat", Le Seuil 1981. A. Gorz, «Οι δρόμοι του παραδείσου», Κομμούνα 1986, J. Gershuny, "L'économie informelle", Futuribles 1979.
3. J.L. Beau "Socialisme et mode de production. Economie en liberté", PUF. 1980.
4. "Vers une socio-économie duale, la société française et la technologie", ed. La documentation Française, 1980.
5. "Les économies non officielles", la Découverte 1984.
6. Βλέπε B.N. Γεωργακόπουλον: 'Ατυπα μορφώματα και παραοικονομία', Επιθεώρηση κοινωνικών ερευνών 1986.
7. Mine A., "L'après-crise est commencé", Gallimard 1982. Rosanvallon P., "La crise de l'Etat-providence", Le Seul 1981.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ph. Adair, "L'économie informelle", ed. anthropos 1985.
- J. Amade et C. Stoffaes, "Vers une socio-économie duale, la société française et la technologie", La Documentation française, 1980.
- J.L. Beau, "Socialisme et mode de production", PUF 1980.
- A. Gorz, "Adieux au prolétariat", Seuil 1981.
- A. Gorz, «Οι δρόμοι του παραδείσου», Κομμούνα 1986.
- R. de Grazia, "Le travail clandestin: situation dans les pays industrialisés à économie de marché", ed. B.I.T. 1983.
- A. Heertje-Ph. Barthelemy, "L'économie souterraine", ed. economica 1984.
- I. Illich, "Le travail fantôme", Seuil 1981.
- I. Illich, "Le chômage créateur", Seuil 1972.
- R. Klatzmann, "Le travail noir", ed. PUF. 1982.
- H. Lefebvre, "De l'Etat", Collection 10/18 tome IV, 1979.
- H. Lepage, "Demain le capitalisme", Le livre de poche 1978.
- A. Minc, "L'après-crise est commençé", Gallimard 1982.
- C. Ominami, "Le tiers Monde dans la crise", La découverte 1986.
- Π. Παυλόπουλον, «Η παραοικονομία στην Ελλάδα», I.O.B.E. 1987.
- PSU, "Pour vivre, produire, travailler autrement", ed. Syros 1978.
- P. Rosanvallon, "La crise du l'état-providence", Seuil 1981.
- C. Roustang, "Le travail autrement. Travail et mode de vie", Dunod 1982.
- Συλλογικό έργο: "L'économie informelle" ed. Labor 1987.
- Συλλογικό έργο: "Les économies non officielles", ed. La Découverte 1984.
- A. Sauvy, "Le travail noir & L'économie de demain", ed. Calmann-levy 1984.
- K. Τσουκαλάς, «Κράτος, Κοινωνία και Εργασία», εκδ. Θεμέλιο 1986.
- A. Touraine, "La société post industrielle", Denoël 1969.
- ne", Problèmes politiques et sociaux, n° 400, 1980.
- B.N. Γεωργακόπουλον, «Ατυπα μορφώματα και παραοικονομία». Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών v° 63, 1986.
- G. Duchêne, "Economie parallèle et inégalité", Revue d'études comparatives Est-Ouest n° 3, 1982.
- A. Δεδουσόπουλον, «Αναδιάρθρωση του κεφαλαιού και παραγωγική διαδικασία», Ο Πολίτης, τεύχος 76, 1987.
- J. Gershuny, "L'économie informelle", Futuribles n° 24, 1979.

ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΚΑΙ ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

- J.L. Anselle, "économie souterraine, économie sans mystère", Le monde diplomatique n° 321, 1980.
- P. Barthélémy, "Travail au noir et économie souterraine: un état de la recherche", Travail et emploi, n° 1983.
- R. Boyer, "Les transformations du rapport salarial dans la crise", critiques de l'économie politique n° 15-16, 1981.
- A. Charreyron, "L'économie souterraine se développe à l'est comme à l'ouest". Futuribles, n° 29, 1979.
- A. Charreyron - R. Klatzmann, "L'économie souterraine",

Problèmes politiques et sociaux, n° 400, 1980.

B.N. Γεωργακόπουλον, «Ατυπα μορφώματα και παραοικονομία». Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών v° 63, 1986.

G. Duchêne, "Economie parallèle et inégalité", Revue d'études comparatives Est-Ouest n° 3, 1982.

A. Δεδουσόπουλον, «Αναδιάρθρωση του κεφαλαιού και παραγωγική διαδικασία», Ο Πολίτης, τεύχος 76, 1987.

J. Gershuny, "L'économie informelle", Futuribles n° 24, 1979.

X. Greffe, "L'économie non officielle", *Consommation* 1981.

J. Gandin-M. Shiray, "L'économie cachée en France: état du débat et bilan des travaux", *Revue économique* n° 4, 1984.

X. Greffe, "Le rapport entre état-providence et économie non officielle". *Revue économique* n° 4, 1984.

X. Greffe, "De l'état-providence à la société solidaire", *Dialectique* 1981.

Ph. Hucon, "Dualisme sectoriel ou soumission des formes de production au capital? Peut-on dépasser le débat n° 82, 1980.

Intersocial, "Le travail noir en Europe et aux USA, N° 61, 1980.

Italie, "Le boom de l'économie immergée", *intersocial* n° 61, 1980.

R. Klatzmann, "Le travail noir", *Futuribles* n° 26, 1979.

M. Καβουριάρης, «Η παραοικονομία εναντίον της οικονομίας», *Ο Πολίτης*, τεύχος 75, 1986.

ΚΑΠΑ, «Αφιέρωμα στην παραοικονομία», τεύχος 17, 1987.

Π. Κόρτας, «Η παραοικονομία στην Ελλάδα», *Ρήγη* τεύχος 30, 1987.

C. Lipsig-Mumme, "La renaissance du travail à domicile dans les économies développées" *Sociologie du travail* n° 3, 1983.

Σ. Λώλος, «Παραοικονομία: σκέψεις και προσεγγίσεις», *Σύγχρονα θέματα*, τεύχος 31, 1987.

B. Lautier, "Secteur informel et emploi: l'enseignement des pays sous-développé", *Critiques de l'économie politique* n° 28, 1984.

J. Meilhau, "Travail noir: la crise, connais pas.." *L'usine nouvelle* n° 8 1979.

F. Michon, "Une lecture des hypothèses dualisme du marché du travail" *Economie et sociétés* n° 3-4, 1983.

A. Minc, "Le chômage et l'économie souterraine", *Le débat* n° 2, 1980.

T. Picault, "L'emploi informel on le bon usage de la crise", *Le Monde du dimanche*, 3 Février 1980.

P. Rosanvallon, "Le développement de l'économie souterraine et l'avenir des sociétés industrielles", *Le Débat* n° 2, 1980.

ΔΙΑΓΩΝΙΣΜΟΣ ΣΥΓΓΡΑΦΗΣ ΔΟΚΙΜΙΟΥ

Η τριμηνιαία επιθεώρηση Κοινωνικών Επιστημών «ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ», προκηρύσσει πανελλήνιο διαγωνισμό συγγραφής δοκιμίου με θέμα:

«Ελλάδα: Μια χώρα που ανήκει στην Ανατολή ή στη Δύση; Στο Βορρά ή στο Νότο; Στα Βαλκάνια ή στη Μεσόγειο; Χώρα υποανάπτυκτη ή ανεπτυγμένη;

Αναζητήστε και δικαιολογήστε τις κοινωνικές συντεταγμένες της σημερινής Ελλάδας, και την κατεύθυνση που πρέπει να στραφεί στο μέλλον».

ΟΡΟΙ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗΣ: Στο διαγωνισμό μπορούν να λάβουν μέρος νέοι μέχρι 30 χρονών. Τα κείμενα πρέπει να αποσταλούν στη διεύθυνση: «ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ», Καλλιγά 5, Φιλοθέη 152 37 ΑΘΗΝΑ, σε τρία (3) δακτυλογραφημένα αντίτυπα. Θα γίνονται δεκτά μόνο κείμενα που καταλαμβάνουν το λιγότερο έξι (6) δακτυλογραφημένες σελίδες (διάστημα 1 1/2).

ΠΡΟΘΕΣΜΙΑ: Ορίζεται η 28η Φεβρουαρίου ως τελευταία ημερομηνία κατάθεσης - αποστολής των κειμένων.

ΚΡΙΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ: Για το διαγωνισμό θα λειτουργήσουν δύο κριτικές επιτροπές. Η πρωτοβάθμια επιτροπή αποτελείται από τους συντάκτες της «ΝΕΑΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ»: Σπύρο Μακρή, και Ζαχαρία Παληό. Η πρωτοβάθμια επιτροπή θα επιλέξει τα 9 καλύτερα κείμενα, τα οποία στη συνέχεια θα κρίνει η δευτεροβάθμια επιτροπή που αποτελείται από τους: Νίκο Δήμου, Θανάση Διαμαντόπουλο, Πέτρο Τατσόπουλο, η οποία θα επιλέξει τα 3 καλύτερα.

Μεταξύ των κριτηρίων επιλογής των κειμένων θα συνυπολογισθεί: η σωστή χρήση της ελληνικής γλώσσας, η δομή, η παράθεση των επιχειρημάτων και η ευστάθειά τους.

ΒΡΑΒΕΙΑ: Τα 3 καλύτερα κείμενα θα δημοσιευτούν στα επόμενα τεύχη της «ΝΕΑΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ». Ακόμα στους συγγραφείς τους θα απονεμηθούν βιβλία.

Για περισσότερες πληροφορίες οι ενδιαφερόμενοι μπορούν να επικοινωνήσουν με τη διεύθυνση της «ΝΕΑΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ», τηλ.: 6812723, 6811664 και 7754621.

Ἐν αρχή ην: ο ΛΟΓΟΣ ΠΕΡΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑΣ

(Μεταξύ Μάρξ και Αλτουσέρ)

του Σπύρου Μακρή

B' μέρος

I

Σε μια «πρώτη» συνοπτική δια-πραγμάτευση,¹ ασχολή-ήκα στοιχειωδώς περιγραφικά-ερμηνευτικά με το θεμελιακό —κατά τη γνώμη μου— πρόβλημα-ζήτημα της Ιδεολογίας στο «ολικό: μαρξικό/μαρξιστικό θεωρητικό σώμα»: κυρίως, από τον πρωτεργάτη Κ. Μάρξ στο σύγχρονο επιφανή «καινοτόμο» μαρξιστή Λ. Αλτουσέρ. Ανάμεσά τους, ολοκληρώνεται μια πλειάδα ερμηνευτικών αναλύσεων-οπτικών για την έννοια, θέση και δομή της Ιδεολογίας, η οποία σαν «συμπαγής» θεωρητική/παραγωγική διαδικασία σε σχέση με το μαρξιστικό πυρήνα περι ιδεολογίας, όπως τον ιχνηλατούμε στη Γερμανική Ιδεολογία 1845-46), έχει να κάνει με τις εξής δύο αιτίες στοιχεία διαμόρφωσής της: 1) την ενδογενή αντιφατικότητα των απόψεων — μαρξιστικών κυρίως και κατά δεύτερο λόγο φιλο-μαρξιστών, επιστημόνων, θεωρητικών, αγωνιστών κ.π.—περι ιδεολογίας σαν πρόβλημα στο εσωτερικό του θεωρητικού Μαρξισμού,² την πάλη της, συνάμα, με την αστική εν γένει Επιστημονική παραγωγή για τον «Λόγο της Ιδέας»: Κοινωνιολογία της Γνώσης, ειδικότερα το ροδόρο «κονταροχύπημά» της με τη σύγχρονη αστική ιδεολογία: μαρξιζουσας και όχι προέλευσης (σε τελική ανάνυση αντι-μαρξιστές).

Δικαιολογώ την πρώτη μου προσέγγιση ως εξής: Ισχυρίζομαι ότι η «μαρξιστική αντίληψη περι ιδεολογίας» του Λ. Αλτουσέρ, αν μη τι άλλο, όπως διαφαίνεται στην ίδια τη σειρά των εννοιών/ερμηνευτικών σχημάτων της θεωρητικής παραγωγικής του σκέψης —κυρίως στα έργα του: Θέσεις και Στοιχεία Αυτοκριτικής— αποτελεί αφενός μια κατευθείαν «επεξεργασμένη διαφορική οπτική της αρχειακής μαρξικής έννοιας της ιδεολογίας» όπως αυτή πρωτοπαρουσιάζεται χονδρικά από τον Μάρξ στο «έργο τομής» κατά τον Αλτουσέρ: τη Γερμανική Ιδεολογία, αφετέρου, οριοθετεί το θεωρητικό σύνορο μιάς ολάκερης επιστημολογικής έκρηξης —ένα κύκλο αναζητήσεων— από την I, II και III Διεθνή έως την αναλαμπή του κύκλου των αναζητήσεων στη δεκαετία του '60: επαναποθέτηση θεμελιακών μαρξιστικών προβλημάτων με βάση το νεανικό έργο του Μάρξ: αλλοτριώση/ιδεολογία, κοινωνία των πολιτών / Κράτος, ήτοι κρίση των ιδεολογιών, κρίση του Κράτους.

Πιστεύω, ότι τούτο δεν είναι τυχαίο —ακόμη κι η ενόραση είναι κάτι το τυχαίο, εφόσον τυγχάνει μη-ιστορικότητας: γέννημα θρέμμα μιας εκλεπτυσμένης νοησιακής διεργασίας, χωρίς την ιστορική επυμηγορία, παραμένει ακόμα και μετά την κοινοποίηση της, νεκρό γράμμα σαν τέτοιο είναι η φυσική συνέχεια/θεωρητική συνέπεια της «επιστημολογικής τομής» του Αλτουσέρ: με άλλα λόγια: ο λόγος περι ιδεολογίας του Γάλλου θεωρητικού του Μαρξισμού, είναι απόρροια της ίδιας της αντίληψής του, για το ρόλο της Γερμανικής Ιδεολογίας μέσα στο μη-γραμμικό εγκάρσιο ξετύλιγμα της ίδιας της σκέψης του Μάρξ μέσα στο Μαρξισμό. Επηρεασμένος, οπωδήποτε από τον GRAMSCI, απ' την άλλη διαβλέπει στην «αρχειακή μαρξιστική εννοιολόγηση της ιδεολογίας» μια θετικιστική-εμπειρικιστική προστήλωση της στην ιστορική-ανθρωπολογική κατηγορία της αλλοτριώσης: η ιδεολογική αναπαράσταση της σχέσης του ανθρώπου με τις πραγματικές συνθήκες της ύπαρξής του, άρα η ιδεολογία είναι γι αυτόν: η αλλοτριώμενη σχέση, η φανταστική αναπάρασταση της σχέσης του ανθρώπου με τις πραγματικές παραγωγικές σχέσεις/συνθήκες της ύπαρξής του. Καίτοι, όμως, δίνει μια «μαρξιστικότατη» αντίληψη για την ιδεολογία, στηριγμένος αναπόφευκτα στο «έργο τομής», προσδιδοντας στη σκέψη του Μάρξ θετικιστικές-εμπειρικιστικές σημασιολογίες ή μεθοδολογισμούς, παγιδεύεται σε μια «εξωμαρξικού αντικειμένου αντίφαση», την οποία μεταφράζει ως ρήξη της μαρξικής επιστημολογίας στην «ενδελεχειακή» θεωρητική πορεία του Μαρξισμού. Εν τέλει, επαναλαμβάνεται το ίδιο σενάριο: εφόσον η συνειδητή επιστημολογική και θεωρητική παραμέληση των νεανικών μαρξικών ανθρωπολογικών κατηγοριών είναι κατά το ήμισυ δεδομένη, η παραγωγή κάθε «μαρξιστικού ερμηνευτικού σχήματος» για θεμελιώδη προβλήματα δομής/υπερδομής θα σηματοδοτείται μόνο από το φως της ενόρασης (ενορατικός υλισμός τύπου Φωϋερμπαχ), όχι όμως και της ρίζας: του ίδιου του ανθρώπου, της ίδιας της ανθρώπινης πρακτικής σαν της μοναδικής αντικειμενικής δραστηριότητας.

Είναι λοιπόν σκόπιμο, στα πλαίσια αυτής της προσέγγισης, αναλαμβάνοντας την ευθύνη μιας συμμετρικής κατά το ελάχιστο δυνατό, στο χώρο-χρόνο θεωρητικής από-

κρισης (επεξεργασία της θεωρίας και τακτοποίηση της πρακτικής) να σταθούμε στο μεσοδιάστημα: Μάρξ και Αλτουσέρ, διαμορφώνοντας, κυρίως απ' τους κλασικούς, το «περίγραμμα της ιστορίας της θεωρίας παραγωγής της μαρξικής ιδεολογικής εννοιολογίας».

Οι Έγκελς, Λένιν, Γκράμσι, Λούκατς κι ο σύγχρονος κλασικός Ν. Πουλαντζάς διαγράφουν στο εωτερικό του θεωρητικού Μαρξισμού: ένα γραμμικό σώμα διατεταγμένων εννοιών, περι ιδεολογίας, στηριγμένο σε δύο πόλους: 1) στο διαπροσωπικό τους επηρεασμό υπό τη σκέπη του Μάρξ: καθένας επηρεάστηκε διαλεκτικά/συγκυριαστικά απ' τους προηγούμενους, συγκεκριμενοποιώντας τη θεωρητική μήτρα της ιδεολογίας για τους επόμενους (θεωρίες, απόψεις, πολεμικές κριτικές κλπ.). 2) στην ίδια την εξέλιξη των δύο κύριων μαρξιστικών κλάδων: του Ιστορικού και Διαλεκτικού Υλισμού; α) στηριζόμενοι κυρίως στην «ορθόδοξη» γενική θεωρία του Ιστορικού Υλισμού, β) δινοντας μια επιστημολογική ώθηση στον «Βαλτωμένο» Διαλεκτικό Υλισμό κυρίως μετά τη II Διεθνή, γ) τονιζόντας, ξανά, επιτακτικά μετά τον Μάρξ, τη σημασία του προλεταριάτου ως ιστορικού υποκειμένου «μεγίστης καταλυτικότητας» στην πρακτική ιστορία της πάλης των τάξεων: τάξης καθ' αυτής και δι' αυτής, συνεπώς καλούπωντας τις θεωρήσεις τους περι ιδεολογίας στο ταξικό σχήμα: της επιστημονικής-προλεταριακής ιδεολογίας, ως κατεξοχήν όπλου στα επίπεδα θεωρίας και πρακτικής για την «Έκπλήρωση» της «ιστορικο-νομοτελειακής επανάστασης», της κοινωνίας της Ελευθερίας: της α·ταξικής κοινωνίας.

II

Όπως είναι γνωστό η Γερμανική Ιδεολογία (1845-46) γράφτηκε από το Μάρξ και τον Έγκελς κατά την παραμονή τους στο Βέλγιο. Κάποια στιγμή συνειδοτοποίησαν μεγάλη ταύτιση απόψεων, θεωρίων, εν γένει αντιλήψεων μεταξύ τους, ώστε αποφάσισαν να συνοψίσουν τις μέχρι τότε προσωπικές τους εμπειρίες κι εργασίες σ' ένα κοινό-συνολικότερο έργο. Απ' αυτήν την άποψη, αλλά και με βάση όλο το «θεωρητικό εργατικό» του Φ. Έγκελς μπορεί να ειπωθεί αβίαστα ότι ο πιο αγαπητός συνεργάτης και φίλος του Μάρξ, ήταν μέχρι το τέλος της ζωής του, ένας συνεπής αγωνιστής σ' όλα τα πεδία του μαρξιστικού οικοδομήματος. Στο ευαίσθητο μαρξικό θέμα της Ιδεολογίας δε στάθηκε μόνο παρατηρητής, αλλά μαζί με τον Μάρξ, έδωσε στους νεότερους μαρξιστές στοχαστές τις βάσεις: για μια ιστορικά/αντικειμενική «εργατική ιδεολογία», εξ-ανθρωπισμένη στη ρίζα εν τέλει όχι μόνο της τάξης των προλετάριων, τουναντίον, της καθολικής ανθρώπινης κοινωνίας μέσω της εργατικής ηγεμονίας, της ταξικής συνειδησης, της ανθρώπινης χειραφέτησης. Συνεπώς, θα αναφερθώ συνοπτικά στις θέσεις του για την ιδεολογία, εφόσον μαζί με τον Μάρξ έδωσαν την «εκκίνηση» και ίσως τα «όρια» για μια επιστημονική θέωρηση της ιδεολογίας του ανθρώπινου ατόμου, όχι μόνο στο Μαρξισμό, αλλά σε οποιαδήποτε κοσμοαντίληψη/κοσμοθεωρία. «Η ιδεολογία είναι μια πραγματική υλική δύναμη» όταν δια-περνά τις μάζες των ατομικών ιστορικών Υποκειμένων (ανθρώπων): τούτη είναι μια αποφθεγματική απόδωση της σκέψης του Έγκελς για την ιδεολογία. Όπως και ο Μάρξ πίστευε ότι η εφαρμογή της διαλεκτικής μεθόδου στην ιστορία και την Κοινωνία, πρέπει να γίνεται

σύμφωνα με την αρχή της αλληλεπιδρασης ανάμεσα στο αίτιο και το αιτιατό: τούτο το διπόλο σώμα υλικό ή ιδεατό είναι στη διαλεκτική της φύσης ή αρχή κάθε κίνησης, μιας κίνησης όμως που όντας αέναη, είναι δηλωτική της ουσίας του Γίγνεσθαι: ως ενότητας των αντιθέτων, αντιθετικής αρμονίας. Η αντι-διαλεκτική ή μηχανιστική αντίληψη πολεμήθηκε από τον Έγκελς στο πρόσωπο της οικονομικής ερμηνείας του Μαρξισμού. Τουναντίον, η Έγκελσιανή θέωρηση της ιδεολογίας, συνεπής στο μαρξικό πυρήνα περί Ιδεολογίας (Γ.Ι.) άγγιζε τα κοινωνικά όρια της Ιδεολογίας ως ιστορικού παράγοντα της ανθρώπινης ζωής, όπου από τη στιγμή που θα γεννηθεί στην εκάστοτε ιστορική περίοδο, μπορεί να αντιδράσει ακόμη και στο περιβάλλον της γεννησής της (οικονομικά αίτια) αποκτώντας το νομιμοποιητικό δικαίωμα της ιστορικής δράσης. Παρόλα αυτά, η αλληλεπιδραση του ιδεολογικού εποικοδομήματος στην υλική βάση έχει σαν τέτοια κάποια αντικειμενικά όρια, τα οποία προσδιορίζονται από τους πρωταρχικούς υλικούς όρους παραγωγής και αναπαραγωγής της ανθρώπινης ζωής: δηλ. τα συστατικά αίτια/-στοιχεία της ιστορίας αυτής της ζωής. Ο νόμος ή αρχή της αντανάκλασης, που χρησιμοποιήθηκε σε πολλές φιλοσοφικές και πολιτικές «περιπτώσεις» προβληματισμού από τον Λένιν, είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα της Έγκελσιανής αντίληψης για την ιδεολογία: στο εποικοδομήματα περδομή πολλά πράγματα στήνονται με το κεφάλι κάτω. Πρώτα απ' όλα οι ίδιες οι κοινωνικές σχέσεις. Αλλοτρίωση και Ιδεολογία είναι αξεχώριστες έννοιες: η κοινωνική σχέση του κεφαλαίου είναι η μεγαλύτερη και πιο απάνθρωπη αυτο-αλλοτρίωση. Τούτη η εν λόγω αντανάκλαση ή «αναποδογύρισμα» ονομάστηκε από τον Έγκελς «ιδεολογική αντίληψη», μια απατηλή ή ψευδή συνείδηση που αντεπιδρά στην οικονομική βάση και μπορεί να τη μεταμορφώσει, χωρίς όμως ποτέ να ξεπέρασει τα ιστορικά της όρια. Γιατί για το ξεπέρασμα των ιστορικών ορίων, για την ανατροπή του κατεστημένου status quo: των υλικών όρων της οικονομικής βάσης χρειάζεται κάτι παραπάνω, κάτι περισσότερο: η ανθρώπινη πράξη: η ανθρώπινη κοινωνική πράξη.²

Η ολοκλήρωση ή συνολική πραγμάτωση αυτής της Πράξης (σκέψης και δράσης) θα λάβει χώρα όταν η μονολιθικότητα/μονομέρεια της ανθρώπινης εκδήλωσης θα «μαραθεί» και μαζί της κάθε μερική ιδεολογική αντανάκλαση για την αντίληψη των διάφορων τομέων της ανθρώπινης ζωής: θητική, θρησκεία, νομική κλπ. Ο Έγκελς στα Αντι-Ντύρινγκ και Λουδοβίτικο Φοϋερμπαχ, αποδίδει τις ιδεολογικές αντίληψεις σε «προϊστορικά περιεχόμενα» με την έννοια ότι είναι παράγωγα και φορείς συγχρόνως ενός χαμηλού και πρωτόγονου δείκτη ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, άρα και σαν τέτοιες, καθαρές ανοησίες. Καταλαβαίνει κανείς ότι οι αντιφάσεις της κοινωνικής βάσης/κοινωνικής πράξης, με άλλα λόγια της αλλοτριας καθολικής πράξης στα όρια της «φαντασιακής θέσμισης» της συνειδησης, είναι όχι μόνο το παραγόμενο αποτέλεσμα, αλλά και η αιτία των ιδεολογικών μέσων ισχύος. Ο Έγκελς πίστευε ότι η υλική εξωτερική/αλλοτρια δύναμη που παγιδεύει το ανθρώπινο άτομο σ' ένα εντελώς απόρθητο και μυστικιστικό επέκεινα (η κυριαρχία των οικονομικών σχέσεων στην αστική κοινωνία) αντανακλάται σ' αυτό που αποκαλούσε «ιδεολογική αντίληψη» συνεπώς ο μαρασμός τούτης της υ-

περφυσικής δύναμης θα σήμαινε και το τέλος κάθε ιδεο-Ιογικής αντανάκλασης, κοντολογής του ίδιου του νόμου του αναποδογυρίσματος ως αρχής γένεσης ολάκερου του αστικού εποικοδομήματος: κράτος, πολιτική, η ψευδο-δημοκρατία της αστικής Δύσης, η δικαιοσύνη των αδικών και των ανομημάτων κλπ. Εν τέλει, θα επαναλάβω ότι η μαρξική ιδεολογία των Μάρξ και Ένγκελς, όπως πρωτο-χανερώνεται συνοπτικά στη Γερμανική Ιδεολογία, είναι το σπέρμα για το «μαρασμό» κάθε ταξικής ιδεολογικής αντίληψης και η επαναστατική προοπτική για μια «κοινωνία της ελευθερίας», της «πανανθρώπινης συνειδήσης της δεολογίας», όπου ο «άνθρωπος δεν θα σκέφτεται μόνο, αλλά και θα δρα και θα κυβερνάει» (Ένγκελς).

Στα τελευταία χρόνια της ζωής του, στο δυνάμωμα των αντίστοιχων συγκυριών για το θεωρητικό και αγωνιστικό στιλιζάρισμα μιας εργατικής ιδεολογίας, διακρίνοντας άμεσα τις σφοδρές ανάγκες επανεκτίμησης του επιστημονικού σοσιαλισμού στη βάση της Διαλεκτικής, επιχείρησε έμμεσα να προδιαγράψει τα όρια δράσης και σκέψης της ΙΙ Διεθνούς (1889): κοντολογής με σαφήνεια και ιστορική οξυδέρκεια έθεσε αχνά ένα θέμα, το οποίο εκδηλώθηκε συνειδητά μόνο στην έκτη δεκαετία του 20ού αιώνα: την Κρίση του Μαρξισμού. Μέχρι τότε μόνο ο Κ. Κόρρς είχε επισημάνει αυτή την πάντα υποβόσκουσα «αχιλλεια πτέρωνα» του ιστορικού και διαλεκτικού υλισμού: ο Ένγκελς με τη Διαλεκτική της Φύσης (ένα έργο που λατρεύτηκε κι επικρίθηκε στον ίδιο βαθμό) επιχείρησε μια σταυροφορία μαρξικής διαπαίδαγωγησης βάζοντας στο κέντρο: την όλη και πιο επιτακτική «τρέχουσα επικαιρότητα» του Μαρξισμού (η μαρξιστική μέθοδος της διαλεκτικής). Οι θεωρητικοί ήγέτες της δεύτερης γενιάς μη μπορώντας να σηκώσουν το βάρος τούτης της «απούθμενης προίκας» εγκλώβισαν τον Ένγκελσιανό Μαρξισμό σ' ένα σύνδρομο μαρξιστών αριστερισμών, με αποκορύφωμα την ιστορική στιγμή της Σοσιαλδημοκρατίας ή τον Μαρξισμό της ιστοικής, κυρίως γερμανικής, Σοσιαλδημοκρατίας: θεωρητικούς, οικονομισμός και ταξικός αναγωγισμός. Σήμερα, όσο ποτέ άλλοτε, στο πλαίσιο μιας συνολικότερης εκτίμησης της ιδεολογίας ανάμεσα στο Μάρξ και τον Αλτουσέρ, θεωρώ αναγκαία την αναμόχλευση μιας συζήτησης, που εγκαλεί στην κατακλείδα της, τον Ένγκελς: ως μοναδικά υπεύθυνο «για μια σειρά εκτροπών της μαρξιστικής θεωρίας της ιδεολογίας». Πεδίο εφαρμογής τούτης της ευθύνης: ο θεωρησιακός μαρξισμός³ της ΙΙ Διεθνούς. Για πολλές δεκαετίες επικράτησε η πεποιθήση, ότι οι πρώτοι Μαρξιστές μετά τον Μάρξ επηρεάστηκαν τόσο πολύ από τον Ένγκελς, ώστε το Κεφάλαιο (DAS KAPITAL) του Μάρξ να παραμεριστεί ως ανεδαφικό/μονολιθικό· εκδήλωση μονομέρειας... αποκλειστικά, με αναφορές στην οικονομικο-κοινωνική μορφή (Μ. Άντλερ - Αυστρομαρξισμός). Δυστυχώς η κριτική «των εκτροπών» περιορίστηκε και πάλι μόνο στο εσωτερικό του Μαρξισμού. Η συγκυρία της πάλης των τάξεων, η πραγμάτωση του σοσιαλισμού, το ζήτημα της βουλησιαρχίας του ατομικού ιστορικού Υποκειμένου (Μπερνοστάιν), επικαλέσθηκαν το ημικό ιδεώδες, την Καντιανή φιλοσοφική διάκριση ανάμεσα στο Ειναι και το Δέον, για να ποδηγετήσουν την αναρχική αισθητοποίηση του ταξικού ενστίκτου! Ο νεο-Καντιανισμός παραμέρισε τον Έγελο, ο μαρξισμός θεμελιώνοταν κακήν κακώς ερήμην του μαρξικού οικοδομήματος. Αναρωτιέται, λοιπόν, πώς μπορεί να συμβιβαστεί,

το πλαίσιο συζητήσεων της ΙΙ Διεθνούς, με τη σαφή πίστη του Ένγκελς για την «ακρογωνιαία επικαιρότητα» του Μαρξισμού σε κάθε στρατηγική ή τακτική επιλογή των πρακτικών της ταξικής πάλης; Οι αφορισμοί είναι προϊόντα θεωρητικών υφέσεων: όποιος δεν κατάφερε να διακρίνει την δευτεροβιτιστική καμπή του Μαρξισμού στο χώρο αντεπίθεσης της αστικής ιδεολογίας: επιστημονισμός/ ολική ιδεολογία (κάτι που ο Ένγκελς πολεμούσε μέχρι την τελευταία στιγμή), παραμένει δέομιος των πιο αντιμαρξικών αντιλήψεων. Κι αν λάβουμε υπόψη μας τις κατηγορίες που αποδόθηκαν στον Λ. Αλτουσέρ κατά καιρούς: για θεωρητικόμ, επιστημονισμό, εύκολα σηματοδοτούμε το «επιστημολογικό σαράκι» του σύγχρονου Μαρξισμού, ο οποίος σαν τέτοιος τόσο πολύ διαφέρει απ' αυτόν της ΙΙ Διεθνούς. Η ενότητα κάθε θεωρητικής παραγωγής δεν εντοπίζεται εξ ολοκλήρου στη συνεπή επιστημολογική διάταξη των στοιχείων της δομής της: τουναντίον, σαν ιστορικό μέγεθος κοινωνικά παραγόμενο, εμπεριέχει την εκάστοτε επιστημονική της νομοτέλεια: στις υλικές αντιφάσεις της πραγματικής βάσης ολάκερου του οικονομικο-κοινωνικού σχηματισμού. Συνεπώς, ολοκληρώνεται, ήτοι αποκτά συνείδηση της σύγκρουσης των κοινωνικών σχέσεων, όταν «ιδεολογικές μορφές» και «πνευματικές παραστάσεις» αντανακλούν την καθοριστική σύγκρουση των οικονομικών όρων της παραγωγής.

Ειδικότερα, ο θεωρητικός Μαρξισμός ενίστε δεν έδωκε ιδιαίτερη προσοχή στις εκάστοτε «αντεπίθεσεις» της αστικής φίλοσοφίας της Ιστορίας: 1) της αστικής ιδεολογίας, 2) της ταξικής πολιτικής θεωρίας των κυριάρχων αστικών κοινωνικών σχέσεων. Η ΙΙ Διεθνής αποτέλεσε το φιλοσοφικό άωτο όλης αυτής της θεωρητικής ανικανότητας. Ο Ένγκελς σε καμία περίπτωση δε μπορεί να επιμισθεί τις «εκτροπές» της, εφόσον (στη χειρότερη ακόμα περίπτωση) η προσπάθειά του να «κωδικοποιήση» τη μαρξική μέθοδο (γενικοί υλιστικοί νόμοι για τη φύση και την κοινωνία/διαλεκτική), πρέπει να ειδωθεί σαν μια ιστορική συγκεκριμενοποίηση της θεωρητικής εργασίας: συγκυρία της ταξικής πάλης και όχι σαν η «υλιστική οντολογία» ή ο «μεταφυσικός υλισμός» δηλ.. το πεδίο καλλιέργειας της θεωρησιακής εκδοχής του Μαρξισμού από τους ηγέτες της ΙΙ Διεθνούς, όπως ισχυρίζεται η Μ.Ν. Αντωνοπούλου. Τέτοιους είδους συλλογιστικές αποτιμήσεις του «παραδοσιακού μαρξισμού» έχουν σαν αποτέλεσμα να μολύνουν την πρωτογενή μαρξιστική φιλολογία (Μάρξ και Ένγκελς) με τις «ιδεολογικές αποκρυπταλλώσεις» του μετα-Μαρξικού Μαρξισμού. Κι αυτό, γιατί η Κρίση του Μαρξισμού είναι κατά περιεχόμενο: οι ενδοαστικές αντιφάσεις της κεφαλαιοκρατικής κυριάρχης ιδεολογίας (Η «θεωρητική αδυναμία» παραδείγματος χάρη της ΙΙ Διεθνούς, συνίσταται στην ανικανότητα της να εγκολπωθεί μια υλιστική-μαρξιστική μεθοδολογία για την «λύση» του καπιταλιστικού αινίγματος στις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα: άρα, η θεωρησιακή εκδοχή ήρθε από τους κόλπους των αστικών ιδεολογικών μέσων ισχύος, του λεγόμενου Επιστημονισμού εν γένει, του καθαρού αντι-μαρξισμού: 1) του κοινωνικού ιδεαλισμού, 2) της ιστορικής απολυτότητας και 3) του θεωρητικού μινιμαλισμού, βρίσκοντας την εξιδανικευμένη μορφή της στον οικονομικό όρο του κοινωνικού κεφαλαίου, στον ιδεολογικό-πολιτικό όρο του Κεϋνσιανού Παρεμβατικού Κράτους). Ο Ένγκελς απ' αυτή την άποψη, είχε την τύχη του μαρξικού

οικοδομήματος: από τους διάφορους «ελέω θεού» αστικογεννημένους Μαρξισμούς: ορθόδοξους, Σταλινικούς ή Δυτικούς.

III

Ο Μαρξισμός της Ιστορικής Σοσιαλ-οδηγμοκρατίας⁴ είναι σίγουρα όχι «ο» αλλά «ένας» από τους μαρξισμούς που γνωρίσαμε! Και τούτο γιατί στο εν γένει πλαίσιο του Λενινισμού, λειτουργήσεις θεωρητικά: «ως η εξ αριστερών ιστορική αντιπολίτευση μιας πρωτόγνωρης υλιστικής φιλοσοφικής επανάστασης σε επίπεδο κοινωνικού σχηματισμού: της Μεγάλης Οκτωβριανής Επανάστασης». Ο επαναπροσδιορισμός της κοινωνικής θεωρίας, όπως τον προτείνει ο Π. Πιζάνιας, είναι εφικτός μόνο στο βαθμό που εμπεριέχει την ιστορικότητά του, πράγματι. Σαφώς, ο διάλογος με την ιστορία του Μαρξισμού είναι αναγκαία συνθήκη της οργάνωσης του μέλλοντος. Ισχυρίζομαι όμως, ότι: η ιστορικότητα όταν υποστασιοποιεί τη λογική ενός «κλειστού ιδεολογικού υποτύπου» όπως αυτό της II Διεθνούς, δεν εξασκεί κριτική, τουναντίον ενσωματώνει τη διαιώνιση αυτής της κυριαρχης νοητικής προφάνειας στους σημερινούς μηχανισμούς της μαρξιστικής θεωρητικής σκέψης. Κοντολογής, ευστερνίζεται τον ειδοποιό θετικισμό της αστικής ιστορίας και Κοινωνιολογίας: τη συσσώρευση ιστορικών συμβάντων στο στατιστικό σχήμα ενός ιστορικό-κοινωνικού χρόνου, ονομαζόντας το εν τέλει: ιστορικότητα. Ο εν λόγω «επαναπροσδιορισμός» έχει λησμονήσει εντελώς, το επιστημολογικό/μεθοδολογικό-/γνωσιοθεωρητικό STATUS της μαρξικής αντιληψης περι ιδεολογίας 1) την πρωτοκαθεδρία της πάλης των τάξεων, απέναντι σε κάθε ταξική/ιδεολογική τοποθέτηση ή ταξική ιδεολογία της ιστορικής στιγμής: απ' αυτή την άποψη, «το σύνδρομο Ένγκελς» της ιστορικής Σοσιαλ-οδηγμοκρατίας είναι όχι η αποδοχή του Ένγκελσιανού Μαρξισμού: «Από το τέλος του 19ου αιώνα το Αντι-Ντύρινγκ έγινε το θεωρητικό εγχειρίδιο όλων των μαρξιστών (Π. Πιζάνιας)» αντιθέτως είναι η συγκεκριμένη ιστορική αντεπίθεση της αστικής Κυριαρχης ιδεολογίας (επιστημονισμός/κοινωνιολογία της Γνώσης), η αδυναμία των ηγετών της II Διεθνούς να εκμεταλλευτούν το ιστορικό αντίβαρο της Ένγκελσιανής θεωρητικής υποθήκης (μαρξική διαπαίδαγγυση), ο καιροσκοπισμός μιας στιγμαίας (συγκυρίας) ιστορικής ιδεολογικής τοποθέτησης, σ' ένα χώρο/πλαίσιο όπου η πρωτοκαθεδρία της ταξικής πάλης, είχε αντικατασταθεί από τα μέσα ιδεολογικής ισχύος της εξουσιαστικής πολιτικής πληροφορίας: η εγχάραξη στα φιλοσοφικά θεμέλια του μαρξικού οικοδομήματος μιας «αντιμαρξικής αντίληψης»: της αστικής πεποιθήσης για μια ουδέτερη αμερόληπτη επιστήμη, μια επιστήμη της αυτονομίας, ήτοι της κοινωνικής μεταφυσικής, 2) ότι ο Μάρξ (σαφώς και ο Ένγκελς) «δηλώνει με έμφαση ότι ο ίδιος δεν ήταν μαρξιστής (Π. Πιζάνιας)», στο βαθμό που κάτω από το πρίσμα της δυναμικά υφιστάμενης ταξικής πάλης, συνειδητοποιούσε ότι οι ερωτοτροπίες με κάθε «προ-μαρξική» φιλοσοφία της ιστορίας (ως κατεξοχήν ιδεολογίας), δεν άλλαζαν τον κόσμο· απλώς τον ερμήνευαν: Και οι δύο είχαν ιστορικά με οξυδέρκεια επισημάνει το μελλοντικό επιστημολογικό ζήτημα του ρεβιζιονισμού, ήτοι ότι: αναθεωρητισμός σημαίνει πρώτα απ' όλα να κάνεις το μαρξισμό δόγμα (καθολικό-διοιστορικό σχήμα). Ο μαρξισμός της I-

στορικής Σοσιαλ-οδηγμοκρατίας, κατά ιδεολογικό περιεχόμενο, ήταν μια «αναδρομική επιπλοκή» προ-μαρξικού φιλοσοφικού ρεβιζιονισμού της ιστορίας. Η ιστορικότητά της σε καμία περίπτωση δεν στάθηκε στο ύψος των ιστορικών δυνατοτήτων της δοσμένης ταξικής πρακτικής. Κάθε τέτοιος «επαναπροσδιορισμός» είναι αναγκαίος, αλλά «επ' ουδενί λόγο» ικανός για θεωρητικές ορθοθετήσεις στους «μαρξισμούς που γνωρίσαμε».

Ο Β.Ι. Λένιν είναι ο τρίτος κατά σειρά θεωρητικός κι αγωνιστής του Μαρξισμού —μετά τον Κ. Μάρξ και τον Φ. Ένγκελς— ο οποίος σφραγίζει με το φιλοσοφικό και πολιτικό έργο του, όχι μόνο «την κλασική τριανδρία του επιστημονικού Σοσιαλισμού», αλλά και το ειδικό ιστορικό βάρος ενός ριζοσπαστικού φιλοσοφικού Γίγνεσθαι: «η συγκεκριμένη ανάλυση της συγκεκριμένης κατάστασης» σηματοδοτεί: 1) «το ξεπέρασμα της φιλοσοφίας μέσα απ' την πραγμάτωση της φιλοσοφίας στο χώρο της θεωρίας, στο βαθμό που αυτή ζεπερνιόταν σαν φιλοσοφία της φιλοσοφίας» υλοποιώντας την πάλη των κοινωνικών τάξεων στον πυρήνα του θεμελιακού προβλήματος της Ιστορίας της Φιλοσοφίας: το πρόβλημα του Είναι και της Νόησης είναι σε τελική ανάλυση, η ταξική πάλη στο χώρο της θεωρίας. Η Λενινιστική κληρονομιά της φιλοσοφικής Επανάστασης του '17 στη Ρωσία, απόδειξε ότι: η φιλοσοφία δεν είναι μια παράδοξη εξακολουθητική «επανάληψη του Τίποτα», οι «δρόμοι που δεν οδηγούν πουθενά» τουναντίον, η σχέση της με την πολιτική και την Επιστήμη είναι η σχέση μιας «ενότητας μέσα στη διαφορότητα». Λενινισμός σημαίνει ότι: ο μαρξισμός δεν είναι μια (νέα) φιλοσοφία της Πράξης, αλλά μια (νέα) πρακτική της Φιλοσοφίας (Λ. Αλτουσέρ).

Όποιος δεν κατάφερε να δει τη φιλοσοφική ανακάλυψη του στο πλαίσιο της θεωρητικής Επανάστασης του Μάρξ, έμεινε σ' αυτό το «κάλπικο» ερμηνευτικό σχήμα του μαρξικού οικοδομήματος, που με τόση «υπερηφάνεια» διατυπωνίζεται από τους Σταλινικούς ιδεολογικούς επιθεωρητές: ως Μαρξισμός-Λενινισμός. Όλη αυτή η υπόθεση, είναι στην ουσία της, η υπονόμευση/εκχυδαίσμός της Λενινιστικής κληρονομιάς: ένα ιστορικό σχέδιο γεννημένο στα χρόνια της II Διεθνούς, που η εμβέλειά του ξεπέρασε ακόμη και κείνο το περιόδου 20ο Συνέδριο του Κ.Κ.Σ.Ε.: το συνέδριο που επαναλάμβανε τα Σταλινικά σοσιαλιστικά Όργανα του 1936 (εκπαραθύρωση της Δικτατορίας του Προλετεαριάτου)⁵, δια στόματος Χρουστσόφ, ερήμην όμως του Ι. Στάλιν: Πατέρα της σοσιαλιστικής νομιμότητας και της ιδιας της απο-σταλινοποίησης της! Η περίπτωση του Β.Ι. Λένιν είναι η εν δυνάμει υλοποίηση του φιλοσοφικού μαρξισμού και του επιστημονικού σοσιαλισμού σε μια συγκεκριμένη-πραγματική κατάσταση: έναν ιστορικό κοινωνικό σχηματισμό. Η ιδεολογία γίνηκε γι αυτό το μέσο (εργαλείο) για την υλική πραγμάτωση μιας «αργοπορεμένης» Ιστορίας χωρίς Υποκείμενο και Τέλος (ο Επιστημονικός πυρήνας της μαρξικής φιλοσοφικής επανάστασης) στο σκοπό (αέναν διαδικασία) αυτής της ιδιας της Ανθρώπινης Ιστορίας: της ανθρώπινης χειραφέτησης του ανώτερου Κοινωνικό-πολιτικού Ζώου. «Γιατί την ιστορία δε τη φτιάχνουν οι θεωρητικοί, οι σοφοί ή οι φιλόσοφοι — αλλά οι «μάζες, δηλαδή οι τάξεις ενωμένες σε μια κοινή ταξική πάλη»⁶.

Η διαλεκτική είναι το κεντρικό πρόβλημα σ' όλη σχέδον τη μαρξιστική διανόηση. Ο «ορθολογικός πυρήνας»

του Χέγκελ και το «μυστικιστικό περίβλημα» του, με πλαίσιο αναφοράς το πολυυσητημένο έργο του Ένγκελ: η Διαλεκτική της Φύσης, γίνηκαν για τον Λένιν ο θεμέλιος άδονας της μαρξιστικής φιλοσοφίας (ιδεολογικό όπλο της προλεταριακής επανάστασης) και το «λογικό πεδίο» για την υλιστική μελέτη του συγκεκριμένου κάθε φορά πολιτικού Στοιχείου (πολιτική θεωρία / Η ανάπτυξη του Καπιταλισμού στη Ρωσία) «Ο Λένιν ήταν ο πρώτος μαρξιστής μετά τον Ένγκελς που αντιμετώπισε σε βάθος το θέμα της διαλεκτικής, στο γνωσεολογικό και λογικό πεδίο».⁷ Ασκώντας εποικοδομητική κριτική, έφερε το περιεχόμενο της διαλεκτικής στο πεδίο της ιστορίας της Επιστήμης. Η Ήρακλείτια ταυτότητα των αντιθέτων στο κέντρο του φιλοσοφικού υλισμού οριοθετεί την ουσία του Λενινισμού: Η διαλεκτική είναι η γνωσιοθεωρία του Μαρξισμού. «Η σκέψη του Λένιν συγκλίνει στα «Τετράδια» με τις θέσεις που διατύπωσε ο Ένγκελς στη «Διαλεκτική της Φύσης», αλλά σε πολλές περιπτώσεις ο Λένιν προχωρεί παραπέρα».⁸ Ο Λενινιστικός λόγος περί ιδεολογίας εμπεριέχεται στη μαρξιστική θεωρία της γνώσης: Η διαλεκτική των πραγμάτων δημιουργεί τη διαλεκτική των ιδεών, και όχι αντίστροφα (φιλοσοφικά Τετράδια). Η ιδεολογία στο βαθμό που είναι η λογιστική έκφραση της «κοινής κρίσης» αντανακλά τη διαλεκτική της πραγματικότητας. Κάθε κρίση, άρα κάθε κοινωνικό/ταξική ιδεολογία, υπερβαίνοντας τον ατομικό-κοινωνικό της φορέα, καθολικοποιείται όχι μόνο ως ταυτότητα του περάσματος της ατομικής πλευράς στο καθολικό γίγνεσθαι, αλλά και ως διαφορά/αντίθεση: η ιδεολογία δεν είναι τυπική αφαίρεση είναι αντανακλαση της διαλεκτικής πραγματικότητας, ήτοι διαλεκτική ανάλυση εννοιών, γνώσεων, κατηγοριών κλπ. και σαν τέτοια «ζωντανή/πολύπλευρη γνώση». Η Λενινιστική αντίληψη για την ιδεολογία στο πλαίσιο της μαρξικής διαλεκτικής, ξεπερνώντας τον «ασαφή» χαρακτήρα

της, όπως τον ιχνηλατούμε στη Γερμανική Ιδεολογία: ψευδή συνείδηση, αποκτά συγκεκριμένο ιστορικό χαρακτήρα: η προλεταριακή ιδεολογία δεν είναι μια «νεκρή» κι «αφηρημένη» γνώση χωρίς «κίνηση» και χωρίς «αντιφάσεις», αλλά σαν τέτοια, αποτελεί στοιχείο με υλική υπόσταση στην «αιώνια διαδικασία της λύσης των αντιφάσεων». Το γνωσιολογικό πεδίο της διαλεκτικής γίνεται για τον Λένιν το εργαστήριο όπου το αφηρημένο πραγματώνεται. Μένοντας κριτικά κοντά στον Χεγκελιανισμό (όπως άλλωστε έκανε μέχρι το τέλος της ζωής του κι ο Μάρξ) όμως, δεν αμφισβητεί ότι η σκέψη σαν ιδεολογία και κοινωνική συνείδηση εν γένει, «όταν είναι σωστή» (οι επιστημονικές αφαιρέσεις απέναντι στην κοινή γνώση) δεν απομακρύνονται, τουναντίον, προσεγγίζουν τα «βασικά στοιχεία της πραγματικότητας (Φιλοσοφικά Τετράδια). Ο Λενινισμός, είναι κατά περιεχόμενο, ο διαλεκτικός Μαρξισμός (συγκεκριμένη ανάλυση) εφαρμοσμένος σ' έναν πραγματικό ιστορικό κοινωνικό σχηματισμό (συγκεκριμένη κατάσταση). Απ' αυτή την άποψη παραθεωρώντας τις κριτικές περι «μεροληπτικότητας/αντι-επιστημονικότητας τύπου Μαξ WEBER», η προλεταριακή ιδεολογία δεν είναι ένα ταχικό γνωστικό σχήμα απλό κι αδιαφοροποιήτο: είναι η συγκεκριμενοποίηση των υλικών αντιφάσεων/αντιθέσεων στη Ρωσία του '17, με άλλο λόγια: «ένα κομμάτι» από τη θεωρία της γνώσης της διαλεκτικής πραγματικότητας.

Ο Λένιν δεν αντιμετώπισε την αστική ιδεολογία μόνο στον ιστορικό χώρο της ταξικής πρακτικής, πρώτα απ' όλα την πολέμησε με το σφοδρότερο όπλο της μαρξικής του παιδείας και κληρονομιάς: τη Διαλεκτική. Η αστική γνώση είναι παπαδισμός, ήτοι φιλοσοφικός ιδεαλισμός. Ευθύγραμμη, μονόπλευρη, σκληρή και κοκαλωμένη πάσχει από υποκειμενική τυφλότητα (Φιλοσοφικά Τετράδια). Κοντολογής, η αστική ιδεολογία είναι η ψευδής συνείδηση των κυριαρχων μεριδών της αστικής τάξης, γιατί πάνω απ' όλα είναι αντι-διαλεκτική: της λείπει το στοιχείο της μαρξικής PRAXIS όπου επάνω του (βάση) οικοδομείται η συνθετότητα της σκέψης (εποικοδόμημα). Για τον Λένιν η διαλεκτική βάσης/εποικοδομήματος είναι η πηγή γνώσης του Μαρξισμού, και κατ' επέκταση της προλεταριακής ιδεολογίας.

Όσοι επικρίτες του, καυτηριάσαν τη μεροληπτική επιστημονικότητα ή κομματικότητα της προλεταριακής επιστήμης, αν μη τι άλλο, δεν κατανόησαν ποτέ τη διαλεκτική ως κεντρικό πρόβλημα του θεωρητικού Μαρξισμού και της εργατικής επανάστασης. Η μεγάλη προσφορά του (πέρα από την ηγετική του καθοδήγηση) στην κοινωνική επανάσταση είναι ότι έδωσε στην ιδεολογία της κοινωνικής συνείδησης, με τη διαλεκτική, συγκεκριμένο ιστορικό περιεχόμενο, το περιεχόμενο ενός δικαιώματος που την νομιμοποιεί σαν ιστορικό παράγοντα στην εκάστοτε ιστορική της δράση. Η ιδεολογία δεν απόκτησε ιστορία ή αυτονομία (πράγμα που σε τελική ανάλυση είναι αφελές κι ανόντο): αντιθέτως, λειτουργώντας στο γνωσεολογικό πεδίο της μαρξιστικής διαλεκτικής, γίνηκε η ταυτότητα των αντιθέτων της κοινωνικής συνείδησης: ένα συστατικό στοιχείο της διαλεκτικής πραγματικότητας στη συγκυρία (ιστορική στιγμή) των αντιφάσεων μεταξύ παραγωγικών δυνάμεων και παραγωγικών σχέσεων: η ίδια η αβανταδόρικη αιχμή της κοινωνικής Επανάστασης.

Η διαλεκτική είναι η συνεκτική ουσία του Λενινισμού:

στη βάση της κατάφερε να ενσωματώσει τον ιστορικό παράγοντα της ιδεολογίας σ' όλη την έκταση του κοινωνικού εποικοδομήματος. Από τη δικτατορία σ' όλη την έκταση του κοινωνικού εποικοδομήματος. Από την δικτατορία του Προλετεριάτου και το πολιτικό στοιχείο του Κράτους ως την Προλέτκουλτ, η διαλεκτική των ιδεών προσεγγίζει τη διαλεκτική του Κοινωνικού Είναι. Τούτο ακριβώς εννοεί ο Α. Γκράμσι όταν λέει ότι: η Οκτωβριανή Επανάσταση ήταν ένα μεγάλο φιλοσοφικό γεγονός με πρωταγωνιστή τον Β.Ι. Λένιν. Παρόλα αυτά η ιστορία του Λενινισμού με τις «διαστρεβλώσεις και τα σοσιαλιστικά μαγειρέματα τύπου Στάλιν» είχε δραματικά αποτελέσματα. Η προλετεριακή ιδεολογία ξεπέφοντας στο φάσμα της αστικής συνείδησης μετατράπηκε ευθύνες εξαρχής μετά το θάνατο του Λένιν σε κρατική ιδεολογία: συνείδηση της σοβιετικής γραφειοκρατικής εξουσίας, στέλνοντας οριστικά το 1936 την δικτατορία του προλετεριάτου στο πυρ το εξώτερον. Ο Λενινισμός στο σταλινικό ιδεολογικό καλούπι του: Μαρξισμού-Λενινισμό, προδομένος «έπνευε τα λοισθία». Ακόμη και σήμερα —στην εποχή της Περεστρόικα και της Γκλάσνοστ του Μ. Γκορμπατόφ— η επίσημη εκδοχή του Σοβιετικού Μαρξισμού είναι, αν όχι τυπικά στη βάση της, στην περιοχική δομή της προλετεριακής ιδεολογίας, καθαρός Αντι-Λενινισμός. Ο σταλινικός εκχυδαϊσμός του Λενινισμού (άρα και του Μάρξ) το '36, μετέτρεψε τη Μεγάλη Φιλοσοφική Επανάσταση του '17, στο πιο καίριο βήμα για τη δυτική αστική ολοκλήρωση. Το πόσο διορατικά και συγκεκριμένα έβλεπε ο Λένιν όλη αυτή την εξέλιξη, δικαιολογεί απόλυτα τη μάχη που έδωσε ως το τέλος της ζωής του με το μαρξισμό της ιστορικής Σοσιαλδημοκρατίας. Στα σπλάχνα της έβλεπε, αν μη τι άλλο, τις ρίζες του Σταλινικού φαινομένου. Η ιστορία, «δυστυχώς», τον δικαίωσε...

Συνεπώς, ο Λενινισμός δεν είχε —ούτε και στη χειρότερη περίπτωση— ουδεμία σχέση με τη μετα-επαναστατική (επίσημη) εκδοχή του «σοβιετικού Μαρξισμού»: το λεγόμενο Μαρξισμό-Λενινισμό. Τούτη η ιδεολογική φόρμουλα έχει την ειδική φόρτιση μιας κρατικής ιδεολογίας, όπου οι ρίζες της βρίσκονται στην «ορθόδοξη μαρξιστική αντίληψη της ιστορικής Σοσιαλδημοκρατίας» για την «ευρεία» και «στενή» ορίζουσα εκδοχή του Κράτους. Το μετα-επαναστατικό Σταλινικό Κράτος είναι όσον αφορά το «σοσιαλιστικό του εποικοδόμημα» ένα «σύνδρομο» αστικού Κράτους Δικαίου, με τη σοσιαλιστική νομιμότητα (το αστικογενές προλετεριακό δίκαιο) να παίρνει τη θέση της αστικής νομικής παράστασης: το 1936 ο Ι. Στάλιν εκχύδιζοντας τη μαρξιστικότερη αντίληψη για τον Μάρξ: τον Λενινισμό, έβγαλε από την ημερήσια διάταξη της επαναστατικής διαθήκης: 1) την υφιστάμενη ακόμα πάλη των τάξεων, 2) την ιστορικά αναγκαία δικτατορία του προλετεριάτου, μετατρέποντας το κεντρικό ζήτημα του «Κράτους και της Επανάστασης»: σε απολογία υπέρ ενός «μοναδικού» (η θεοποίηση/μυθοποίηση της σοβιετικής κρατικής γραφειοκρατίας), κακήν κακώς, εκβιομηχανισμένου μοντέλου «δογματικού Σοσιαλισμού», ενός «απολιθωμένου Μαρξισμού». Στο όνομα της Σταλινικής αυθαίρεσίας ο καθαγιασμός της σοσιαλιστικής νομιμότητας ήταν απόλυτος. Η Λενινιστική ιδεολογία του προλετεριάτου, πηγή γνώσης και φιλοσοφικό όπλο για την πρακτική της επανάστασης, ενταφιάστηκαν στο σοβιετικό βωμό της μαρξιστικής φιλολογίας!¹⁰

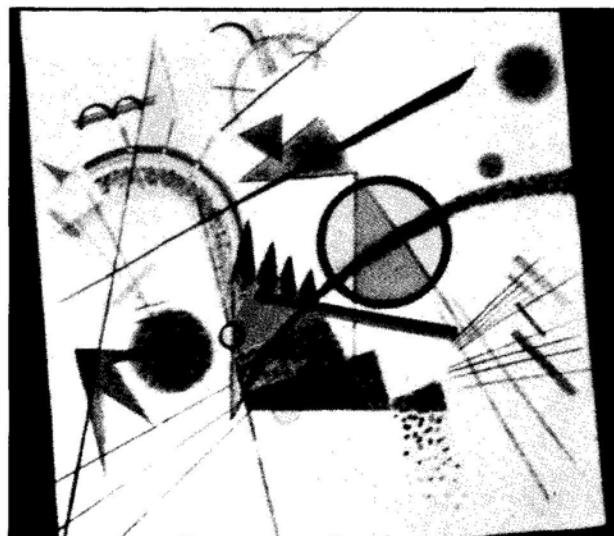
IV

Ο Α. Γκράμσι, δεν είναι μόνο αυτός που και σήμερα αποκαλείται: ως ο κυριότερος εκπρόσωπος του σύγχρονου Ιταλικού Μαρξισμού (μετά το θάνατο του κλασικού Ιταλού Μαρξιστή: Α. Λαμπριόλα). Πιστεύω ότι 1) με το επαναστατικό/θεωρητικό του έργο γίνηκε το σπουδαιότερο κεφάλαιο αμφισβήτησης του επίσημου σοβιετικού Μαρξισμού, δινοντας 2) τα φώτα για την ιστορική γένεση, εκ του συστάδην, ενός νέου Κριτικού κύματος μαρξιστικής φιλοσοφίας: του λεγόμενου Δυτικού Μαρξισμού. Γιατί, όσον αφορά το πρώτο «η αντίληψη του Γκράμσι για το μαρξισμό, το κόμμα, το σοσιαλισμό (και την ιδεολογία), είναι ριζικά αντισταλινική, αν και ο Γκράμσι, δεν συγκρούστηκε συγκεκριμένα με το σταλινισμό, τόσο γιατί αυτός ο τελευταίος άφηξε να περνάει τότε τα σύνορα της Σοβιετικής Ένωσης, όσο και γιατί ο ίδιος ο Γκράμσι, με το να είναι στη φυλακή (1926-1937 όπου τελείωσε η συντομη αλλά φλογερή ζωή του), βρισκόταν αποκομμένος από πολλές πλευρές της πρακτικο-πολιτικής ζωής» (Π. Βρανίτσκι). Η Γκραμσιανή μεθοδολογική βάση π.χ. για την κριτική ανάλυση της κουλτούρας/πολιτιστικής κληρονομιάς, διαφέρει όσο το άσπρο από το μαύρο, απ' εκείνο τον ορθόδοξο σταλινικό-ζντανοφικό δογματισμό, που παραθεωρώντας όλη την προμαρξιστική σκέψη σαν μη επιστημονική, νομιμοποιεί τη «μαρξιστική-λενινιστική ορθοδοξία στο εκχυδαϊσμένο προσωπείο του Σοβιετικού Σοσιαλιστικού μοντέλου». Όσον, αφορά, το δεύτερο, ισχυρίζομαι ότι Γκραμσιανός μαρξισμός οριοθετεί κάθε σοβαρή θεωρητική εκδοχή του ονομαζόμενου Δυτικού Μαρξισμού, ειδικότερα στο μέτρο της σκέψης του Γάλλου μαρξιστή φιλόσοφου: Λ. Αλτουσέρ.

Η ιδεολογία στον Α. Γκράμσι ως έννοια και σύστημα στο πλαίσιο του απόλυτου ιστορικισμού του, αλληλοκαθορίζεται με τις έννοιες της εκπαίδευσης, των οργανικών διανοούμενων της ηγενομίας και του ιστορικού BLOC. Ήδη στο Λένιν η ιδεολογία σαν υλικός όρος για τη συγκεκριμένη ανάλυση της συγκεκριμένης κατάστασης, αφήνει την αρνητική και ίσως ορθολογιστική έννοια της Γερμανικής Ιδεολογίας, υποδηλώνοντας την ταξική συνείδηση: συγκεκριμενοποιείται ιστορικά πραγματώνοντας τη φιλοσοφία της ιστορίας της στην πρακτική της πολιτικής. Στον Γκράμσι κριτικά, ξαναγυρίζοντας ιστορικότερα στην υλιστική πλευρά της Χεγκελιανής διαλεκτικής, προχωράει ακόμα περισσότερο, στην κλίμακα από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο/πραγματικό. Το ιδιαίτερο «νοητικό άνοιγμα» του — στο οποίο εμπεριέχεται ως κατεξοχή συστατικό και η μορφή της ιδεολογίας — είναι η Φιλοσοφία της Πράξης: «η συγκεκριμένη ιστορικοποίηση της φιλοσοφίας και η ταύτιση της με την ιστορία» (Π. Βρανίτσκι). Φιλοσοφία της Πράξης και Μαρξισμός στον Γκράμσι είναι ένα και το αυτό. Συνεπώς, στο βαθμό όπου η φιλοσοφία της πράξης γίνεται ιδεολογία με την «ανώτερη έννοια», ο μαρξισμός ήταν γι αυτόν ένα «μέσσο» για την ηθική και διανοητική μεταρύθμιση της ανθρώπινης κοινωνίας. Συγκεκριμένα, το ζήτημα της ιδεολογίας στον Γκράμσι βρίσκεται μέσα στη σχετική αυτονόμηση της γνώσης/θεωρίας (μιας θεωρίας, άρα και μιας ιδεολογίας, όμως, που πρέπει να τεθούν ιστορικά: σαν μια άποψη του πολιτικού ζητήματος της παιδείας με την ευρύτερη έν-

νοια, των διανοουμένων, εν γένει του εποικοδομήματος): ήτοι, όχι το «αφηρημένο διάλεγμα ή αστική αυτονόμηση της ιδεολογίας», τουναπίον το συγκεκριμένο «ξεχώρισμα» της θεωρητικής πλευράς του δεσμού θεωρία - πρακτική, υποκειμένου - αντικειμένου, βάσης - εποικοδομήματος. Η Γκραμσιανή ιστορικά καθορισμένη αυτονόμηση της γνώσης είναι ο τρόπος ενότητας θεωρίας και πράξης, μιας ενότητας η οποία όταν λειτουργεί ως η «διαμεσολάβηση της πολιτικής», ανεβάζει τους απλούς ανθρώπους από την κατάσταση του κοινού νου στην επαναστατική πράξη της ηθικής και διανοητικής (ιδεολογικής) μεταρρύθμισης. Εδώ ακριβώς είναι που ο Γκράμσι σηματοδοτεί τη δικιά του τομή: αποκαλύπτοντας τη βαθύτερη σημασία της «ηγεμονίας». Μαρξισμός, ιδεολογία, ηγεμονία: Ηγεμονία υπάρχει στο βαθύτερο που ο Μαρξισμός εκφράζεται πρώτα απ' όλα στο νομικό-πολιτικό αστικό εποικοδόμημα, ως η προλεταριακή πολιτική θεωρητική πλευρά της ενότητας θεωρίας και πράξης με την πνευματική και ηθική μεταρρύθμιση της κοινωνίας. Η ηγεμονία στον Γκράμσι νοείται ως προτάξεις: «η ενότητα θεωρίας και πρακτικής δεν είναι, επομένως, ένα μηχανικό γεγονός αλλά ένα ιστορικό γίγνεσθαι που η στοιχειώδης και πρωτογενής βάση του βρίσκεται στην έννοια του διαχωρισμού. (η αυτόνομη κοσμοαντιληφτή της εργατικής τάξης στο μαρξισμό), της διάστασης (το ξεχώρισμα), της σχεδόν ενστικτώδικης ανεξαρτησίας και προχωρεί ως την πραγματική και συγκεκριμένη κατάκτηση μιας ενιαίας και με λογική συνέπεια κοσμοαντιληφτης» (Λ. Γκρούπη)¹¹.

Εδώ βέβαια, είναι αξιοσημείωτο να αναφέρουμε τη λενινιστική αντιλήψη για την εξω-εργατική διείσδυση της επαναστατικής θεωρίας στην εργατική τάξη. Η εν λόγω ενότητα υποστασιοποιείται στο Κόμμα και δίνει σύμφωνα με τον Γκράμσι την υλική δύναμη της αυτονομημένης γνώσης: ιδεολογία, για την ηγεμονία της εργατικής τάξης. Σε αντίθεση με τη δικτατορία του προλεταριάτου η ηγεμονία δεν είναι μόνο πολιτική (διευθυντική: ταξική αυτονομία συν πολιτική εξουσία), αλλά κι ένα πολιτιστικό, ηθικό, ιδεολογικό, εν γένει κοσμοθεωρητικό γεγονός. Η δουλειά του κόμματος και των οργανικών διανοουμένων, οριοθετείται πια όπως καταλαβαίνει κανείς, μέσα στην Γκραμσιανή έννοια της παιδείας, της εκπαίδευσης: γιατί η γνώση/ιδεολογία, σχετικά αυτόνομη σε σχέση με τη βάση, δεν εκφράζει κάποιες ταξικές συνθήκες ζωής, αλλά μια «σχέση» ανταγωνιστική, άρα πολιτική: μέσα από την παιδεία που προσφέρει το κόμμα, βιώνεται από την εργατική τάξη η συνειδητοποίηση της ενότητας θεωρίας και πρακτικής —άρα και Επιστήμης εφόσον για αυτόν ακόμα και η επιστήμη έχει ανάγκη από μια ιδεολογική γλώσσα-κοντολόγης, βιώνεται η πραγματικότητα του ιστορικού BLOC. Εν τέλει, η ιδεολογία για τον Α. Γκράμσι είναι η συγκεκριμένη συμπύκνωση του εκάστοτε ταξικού συσχετισμού δυνάμεων σε μια σχέση πολιτικά ευνόπαρκη στο εννιαίο σύννολο του ιστορικού συγκροτήματος. Το βίωμα, όμως αυτό πρέπει να μετατραπεί για τις εργατικές μάζες σε πηγή συνειδητοποίησης και γνώσης. Και γνώση σημαίνει υλική ύπαρξη των ιδεολογιών, των εποικοδομημάτων (η σχέση της ιδεολογίας με την πρακτική). «Μ' άλλα λόγια το να εξετάζουμε τις ιδεολογίες και τα εποικοδομήματα ως γνωσιολογικά γεγονότα σημαίνει ότι δινούμε στη μαρξιστική φιλοσοφία διάσταση κριτική (της πραγματικότητας) και μακροπρόθεσμα γόνιμη (δηλαδή

μια προοπτική)» (Κ. Γκλύκσμαν).¹² Συμπερασματικά: η ιδεολογία ήταν για τον Α. Γκράμσι, όχι μια δευτερεύουσα, επουσιώδης, αλλά μια ουσιαστική ιστορική δύναμη. Σε μια εποχή (1937), όπου το αιμοσταγές έρεβος του Β' παγκόσμιου πολέμου κοντοζύγωνε, ο θεωρητικός Μαρξισμός και το Εργατικό Κίνημα —ξεχαρβαλωμένα απ' την ένταση της σταλινικής φαιδρότητας— έβρισκαν στο «φυλακισμένο μυαλό του» την πραγματικότητα της προοπτικής.

Η δεκαετία του '60, οριοθετημένη στην εμβέλεια της μαρξιστικής του διαπαιδαγώγησης, έστεκε η πιο σαφής θεωρητική νομιμοποίηση του Γκραμσιανού μαρξισμού.

V

Ο πρώτος παγκόσμιος πόλεμος (1914-18) και η ογκώδης θεωρητική - αγωνιστική μορφή του B.I. Λένιν κλείνουν την πολυκύμαντη μαρξιστική περίοδο της II Διεθνούς. Σε τούτο το ιστορικό πλαίσιο και μέσα απ' την Επαναστατική/φιλοσοφική προοπτική της Οκτωβριανής Επανάστασης, ιδρύεται το 1919 η III Διεθνής. Όσο ακόμα ζούσε ο Λένιν, η μαρξιστική συζήτηση, πέρα από τις βαθιές και ριζικές διαφορές ανάμεσα στους θεωρητικούς του Μαρξισμού, συνιστούσε την «ενότητα της διαφορότητας» τη θεμελιώτα πλευρά αντιμετώπισης της θεωρητικής και πολιτικής προβληματικής.

«Η πρώτη μετεπαναστατική δεκαετία ήταν, λοιπόν, μια περιόδος ιδιαίτερα γόνιμη και πλούσια για την ανάπτυξη της μαρξιστικής σκέψης» (Π. Βρανίτσκι). Από το 1930 και μετά, αυτή η «ελευθεριακή τάση» μαρξιστικής κριτικής διαπαιδαγώγησης, στις περισσότερες σχεδόν θεωρητικές εκδόχες της, πολεμήθηκε σκληρά —μέχρι βιολογικής εξόντωσης και αφανισμού— από την κυριαρχη (πως ένας κοινωνικός σχηματισμός μπορεί να νομιμοποιήσει μια ιδεολογία ως μαρξιστική στο εσφαλμένο κριτήριο «της πρακτικής σαν κριτήριο της αλήθειας»¹³) ετατιστική ιδεολογικοποίηση της Σοβιετικής γραφειοκρατίας: στο Σταλινισμό. Τα στελέχη του μπολσεβίκικου Κόμματος και οι σταλινικοί κομισάριοι —σε τελική ανάλυση όμως όχι μόνο αυτοί: οι αντιλήφεις του Σταλινισμού δεν ξεπήδησαν ιστορικά μόνο από το Στάλιν¹⁴— άρχισαν σι-

γά·σιγά να διαμορφώνουν το τυπικό χυδαίο κλίμα της III Διεθνούς όπου κάθε μετά·μαρξικός «ισμός» έπρεπε να βρίσκεται υπό την ποδηγέτηση και την καθοδήγηση του ηγετικού «προσωποποιημένου μηχανισμού» του Κόμματος.

Ο Γκεόργκ Λούκατς, τοποθετημένος σ' αυτό το ιστορικό πλαίσιο, έμελλε, κυρίως με το έργο του: «Ιστορία και Ταξική Συνείδηση» (1923), να ταρακουνήσει τα λιμνάζοντα ύδατα στο εσωτερικό του θεωρητικού Μαρξισμού και μαζί με τον Α. Γκράμσιν' αποτελέσει 1) όχι μόνο ένα συγκεκριμένο αντι·σταλινικό μαρξιστή διανοητή, αλλά 2) ευρύτερο όριο αναφοράς για την ιστορική συγκεκριμενοποίηση του Δυτικού Μαρξισμού: στο λόγο της Αλ·τουσεριανής Σχολής και του Έλληνα μαρξιστή Ν. Πουλ·αντζά.

Η ιδεολογία στον Λούκατς ξεπερνάει το μηχανιστικό όπτιδιο της προλεταριακής συμβολικής (σημαίες ή κάλ·υμμα γιας την επίτευξη πολιγματικών·οικονομικών σκοπών) και γίνεται αυτή η ίδια «η τοποθέτηση του σκοπού» κι ένα «όπλο ταξικής πάλης». Συγκεκριμένα, όπως ο ίδιος γράφει στο «Ιστορία και ταξική Συνείδηση»: ο προορισμός της επανάστασης (και μαζί της εκείνος της ανθρωπότητας) εξαρτάται από την ιδεολογική ωριμότητα του προλεταριάτου, από την ταξική συνείδηση. Οι έννοιες της επανάστασης, ανθρωπότητας και ωριμότητας έχουν να κάνουν μ' αυτό που ονομάζω «μερξιστικό ιδεολογικό χάσμα¹⁵» ο Λούκατς στο Βαθμό που συνειδοτοποιεί το θεωρηλιακό ρόλο της ιδεολογίας στο προτάξης της παγκόσμιας ιστορίας, πιστεύει ότι «ο ρόλος του προλεταριάτου υπό την έννοια της ιδεολογίας έπρεπε να είναι αταξικός» (Σ. Μακρής). Το ιδεολογικό χάσμα συνοπτικά: «από την ιδεολογία της απάνθρωπης ·ταξικής συνείδησης στην ανθρώπινη· αταξική συνείδηση της ιδεολογίας». Ο πυρήνας της Λουκατσιανής αντίληψης περι ιδεολογίας, εγγράφεται στις θεωρητικές τού απόψεις για τη μέθοδο της διαλεκτικής κι ειδικότερα στη φιλοσοφική σύνδεση υποκειμένου·αντικειμένου. Απ' αυτή την άποψη, ο μαρξισμός του «θεωρηθήκε» εγέλιανός, εφόσον ξαναγυρίζοντας στην διαλεκτική του Χέγκελ: έθετε με σαφήνεια το πρόβλημα της ιδεολογίας, ως το σημείο «ενοποίησης·ενότητας» ανάμεσα στη συνείδηση της ιδεολογίας, ως το σημείο «ενοποίησης·ενότητας» ανάμεσα στη συνείδηση και την πραγματικότητα. Η σημαντική της ιδεολογίας στο Λουκατσιανό θεωρητικό σύστημα εξηγείται στο μέτρο της προσπάθειάς του να περιορίσει τη διαλεκτική στο χώρο της ιστορίας και της κοινωνικής πρακτικής. Ο τονισμός του ρόλου της εργατικής τάξης: το υποκείμενο της ιστορικής ενότητας·ενοποίησης της ανθρωπότητας, βρίσκεται την υλική του δύναμη και υπόσταση στο λόγο της προλεταριακής επιστήμης: το προλεταριάτο είναι από την ουδιά των μιας τάξης καθολική, έτοι και η υποκειμενικότητά του είναι καθολική, αλλά μια καθολική υποκειμενικότητα δεν μπορεί παρά να είναι αντικειμενική, και ακόμη επιστημονική.¹⁶ Η Λουκατσιανή καθολικοποίηση της ανθρώπινης υποκειμενικότητας βρήκε το ιστορικό της συνώνυμο στον «αυθορμητισμό της εργατικής ιδεολογίας» (αναρχοσυνδικαλισμός, ρεφορμισμός κλπ.). Οι σχέσεις συνείδησης, ιδεολογίας και κοινωνικής βάσης στο πλαίσιο της «δηλωτικής συνολικότητας» του αντίστοιχου με του Γκράμσι: Λουκατσιανό Ιστορικό Συγκροτήματος (BLOC), συνδέθηκε με τη λεγόμενη Ιστορικιστική αντίληψη. Εφόσον όμως — σύμφωνα με την κριτική που ασκήθηκε στο Λούκατς —

δεν εξασφαλίζεται η διάκριση επιστήμης και ιδεολογίας, ή εξασφαλίζεται μόνο την ιστορική στιγμή (συγκυρία) όπου η ανερχόμενη τάξη εκφράζει ως καθολική·ταξική συνείδηση το σύνολο του κοινωνικού σχηματισμού, η προλεταριακή ιδεολογία: καταστάλαγμα μιας πορείας αυτοσυνείδησης της ανθρωπότητας, θα πάσχει από ταξικό ανταγωνισμό: ήτοι, ανακύκλωση του μαρξιστικού ιδεολογικού χάσματος. Παρόλα αυτά, ο Γ. Λούκατς, ήταν απ' τους πρώτους οσβαρούς εκπροσώπους της κληρονομιάς που μας άφησε ο Μάρξ: προσπαθώντας να σπάσει τα δογματικά όρια της II και III Διεθνιστικής μαρξιστικής ορθοδοξίας, έφερε στην επιφάνεια της θεωρίας και της ταξικής πρακτικής (η πάλη των τάξεων), παρα·θεωρημένα στοιχεία του πρωτογενούς Μαρξισμού κι ανάμεσά τους, το πάντα επίκαιρο πρόβλημα·ζήτημα της ιδεολογίας (στο Μαρξισμό).

VI

Τελειώνοντας, τούτο το συνοπτικό «περίγραμμα της ιστορίας της θεωρίας·παραγωγής της μαρξιστικής ιδεολογικής εννοιολογίας», με τους κατά τη γνώμη μου κλασικούς στο ζήτημα αυτό, θεωρώ απαραίτητο, στην κατακλίσιδα όλης της θεωρητικής υπόθεσης: τον Έλληνα αγωνιστή και «οργανικό διανοούμενο της Αριστεράς», Ν. Πουλ·αντζά. Ο λόγος ύπαρξής του σε τούτο το Πάνθεον εποικάζομαι ότι: γίνεται εύκολα αποδεκτός: 1) γιατί έχουμε να κάνουμε μ' ένα θεωρητικό μαρξιστικό κεφάλαιο τεράστιας «γεωγραφικής εμβέλειας»: έργα του μεταφράστηκαν σεν τοις άλλοις, ακόμη και στα κινέζικα.¹⁷ 2) γιατί στη λογική του παρόντος λόγου περι ιδεολογίας (αλλά και σε κάθε ευρύτερη λογική που δεν ξεφεύγει από το αντικείμενο της), είναι αυτός που μαζί με τον Λ. Αλτουσέρ είναι δεκαετία του '60, διαμορφώνοντας τα πλαίσια μιας νέας μετα·μαρξιστικής σχολής: η Αλτουσεριανή Σχολή, οριοθέτησαν τρόπον τινά τη μαρξιστική συζήτηση (και) γύνων από το πρόβλημα της ιδεολογίας στο Μαρξισμό.

Συνέπεια της παραπάνω παραδοχής είναι το γεγονός ότι ο Ν. Πουλ·αντζάς στις πιο γενικές θεμελιακές του αντιλήψεις·απόψεις για την ιδεολογία, εμμένει εξ ορισμού στα θεωρητικά καλούπια της Αλ·τουσεριανής σχολής. Αυτό σημαίνει ότι: οτιδήποτε «ισχύει» για τον Λ. Αλτουσέρ είναι «δυνατό» μέχρις ενός ορισμένου σημείου, να υποθηκεύει: και τη σκέψη του Ν. Πουλ·αντζά.

Εν τέλει, εκείνο που κάνει μεγαλύτερη εντύπωση στο έργο του Ν. Πουλ·αντζά, και σε τελική ανάλυση υποστησιοποιεί ολάκερη την προσφορά του στο θέμα της ιδεολογίας, είναι το εξής: επηρεασμένος δραστικά από τον Α. Γκράμσι, τονίζει τη σχετική αυτονομία της ιδεολογίας και το ρόλο της ως σχέσης είτε του ατόμου είτε των κοινωνικών ομάδων με τις πραγματικές συνθήκες της υπαρξής τους, ή ως πολιτική σχέσης μεταξύ κυριαρχών και κυριαρχούμενων τάξεων» (Α. Χριστοδούλιδη·Μαζαράκη). Η εννοιολόγηση ή συστηματική της ιδεολογίας ως (πολιτικής) σχέσης ενωματωμένης δραστικά (η σχετική της αυτονομία) στο εννιαίο σύνολο του εκάστοτε ιστορικού συγκροτήματος, είναι αν μη τι άλλο: μια αιθεντική γκραμσιάνη ορίζουσα φόρμουλα.

Ο Πουλ·αντζάς όμως, στην κοινή του προσπάθεια με τον Αλ·τουσέρ να δεμπερδέψουν μια και καλή με τον παραδοσιακό μαρξισμό II και III Διεθνούς, αποστασιοποιού-

νται απέναντι σε κάθε μηχανικιστικό περίβλημα που θέλει την ιδεολογία απλή αντανάκλαση του οικονομικού στοιχείου, αντιστρέφοντας την ίδια τη δομή της σχέσης του υποκειμένου με την πράξη του. Η ιδεολογία εγκαλεί (έγκληση) το άτομο ως έχωριστό υποκειμένο, εφόσον αυτό το ίδιο το άτομο θεωριτικοποιεί τη δράση του, γίνεται υποκειμένο μέσα στην ίδια τη θεωρία του, εφησυχασμένο για την πρωτοκαθεδρία της υποκειμενικότητάς του. Εν τέλει, στην πραγματικότητα, η δράση είναι που καθορίζει το υποκειμένο, η ύπαρξη του μέσα στις περιστάσεις που καθορίζει τη συνειδησή του. Αυτό που στην επίφαση φαίνεται ως έγκληση του υποκειμένου από την ιδεολογία, με άλλα λόγια, αναγνώριση της ύπαρξης μέσω της θεωρίας της πράξης, είναι το «φανταστικό κύκλωμα» της φανταστικής του υποκειμενικότητας. Κατά τον Πουλαντζά, η ιδεολογία δεν είναι η «παράσταση» μιας προφάνειας των ιδεών ενύπαρκτων σε κάθε αυθρώπινη πρακτική, αλλά εκείνη η «φανταστική σχέση» των ατόμων με τους πραγματικούς-υλικούς όρους της ζωής του (εξού και η ιδεολογία έχει υλική υπόσταση).

Σε καμιά περίπτωση όμως, αυτές οι ίδιες οι πραγματικές-υλικές σχέσεις (η παραμόρφωση της σχέσης της ιδεολογίας στη φαντασία του υποκειμένου). Η ιδεολογία είναι για αυτόν «επίενδυση» του πραγματικού στο φανταστικό. Άρα, σε αντίθεση πια με την κλασική ιστορικιστική αντίληψη του Γκράμσι, η ιδεολογία με τη σχετική της αυτονομία στη (μήτρα) του τρόπου παραγωγής και του κοινωνικού σχηματισμού τουναντίον, παίζει το ρόλο «αντιστροφών» και «αποκρύψεων» του πραγματικού στο βαθμό που «συναρθρώνει» τις περιοχικές δομές του τρόπου παραγωγής του κοινωνικού σχηματισμού, εξασφαλίζοντας την αναπαραγωγή του στο επίπεδο της φαντασίας. Η κυρίαρχη ιδεολογία με τον έκδηλα «μεικτό της χαρακτήρα» παίζει ακριβώς αυτό το ρόλο: ειδικότερα σαν πολιτική σχέση. Η περίπτωση των ατομικών δικαιωμάτων, της δικαιοσύνης και του Κράτους είναι στην αστική νομική φαντασία προφάνεια, χαρακτηριστικά παραδείγματα της Αλτουσεριανής—Πουλαντζιανής σκέψης περί αστικής ιδεολογίας.

Ένα ΣΗΜΕΙΩΜΑ για τον Λ. Αλτουσέρ

α. Καταρχήν ό,τι θα ειπωθεί σ' αυτό το μικρό δοκίμιο για τον Λ. Αλτουσέρ είναι μια νέα προσπάθεια να εκτιμήθει «επί τροχάδην» ό,τι ισχυρίστηκα γι' αυτόν στο Έν Αρχή ο Λόγος περι Ιδεολογίας (Από τον Κ. Μάρξ στον Λ. Αλτουσέρ)¹⁸. Κοντολογής μια κριτική της πρώτης μου κριτικής. Το δεύτερο και πιο σημαντικό, είναι η ίδια η σημείωση του για τους Ιδεολογικούς Μηχανισμούς του Κράτους (1976), η οποία σαν τέτοια λειτουργησε μέσα στους ισχυρισμούς μου ως «εργαλείο ανακατασκευής» για την πιο επιστημονική και συνάμα μαρξιστική εμπέδωση των θεωρητικών του απόψεων. Διότι, ενώ στο χώρο της ταξικής πρακτικής την πρωτοπορία αιδράχνει η εργατική τάξη, στα πεδία της διανόησης του θεωρητικού Μαρξισμού, την πρωτοκαθεδρία πρέπει ο πωαδήποτε να τη διεκδικεί «μοναδικά»: η επιστημονική μαρξιστική συζήτηση· αναγκαίο μεθοδολογικό προαπαιτούμενο κάθε συνεπούς ανάλυσης. Εννοώ πρώτα απ' όλα την εσωτερική κουβέντα, το δυναμικό διάλογο με τον ίδιο μας τον Εαυτό: Τούτο σκοπεύω να κάμω σε ό,τι θα ειπωθεί παρακάτω· μια κριτική της κριτικής. Το '76 ο Λ. Αλτουσέρ παραδίδει στη μαρξιστική και μη συζήτηση, γύρω από το προσωπικό του έργο: μια Σημείωση για τους I.M.K. Κατά τη γνώμη μου το κείμενο αυτό είναι μια οργανική συνέχεια των Στοιχείων Αυτοκριτικής του '72. Όπως είναι γνωστό, η γραφή του εν γένει για την ιδεολογία και ειδικότερα για τους I.M.K. ανοίγεται στο θρυλικό '68 δηλ. στην εποχή όπου αποκορυφώνεται - εκτονώνεται μια μεγάλη μαρξιστική συζήτηση για το εποικοδόμημα: ιδεολογία-Κράτος, αποδειλογικοποίηση-Κρίση του Κράτους. Η κουβέντα αυτή έχει την ιστορική γένεσή της αφενός στη θεωρητική πρακτική της II Διεθνούς, αφετέρου στο πρώιμο-νεανικό έργο του Μάρξ που έβλεπε το φως της δημοσιότητας στα τέλη της τρίτης δεκαετίας του αιώνα μας. Η δεκαετία λοιπόν του '60 απ' αυτή την άποψη ιδιαίτερα για τον επιφανή μαρξιστή φιλόσοφο —ήταν— η πιο γόνιμη, καινοτόμος και ολοκληρωμένη, σχεδόν για τα πιο φλέγοντα ζητήμα-

τα-προβλήματα στο εσωτερικό του Μαρξισμού. Το κυριότερο, ξαναμελετήθηκαν και δουλεύτηκαν σοβαρά και με συνέπεια, ξεχασμένες θεμελιακές αρχές του νεαρού Μάρξ. Σύμφωνα με κάπιους άλλους (Α. Σάφ) μπήκαν οι λίθοι του λεγόμενου Ανθρωπιστικού Μαρξισμού: ενός μαρξισμού με ανθρώπινο πρόσωπο. Προσοχή: ο μαρξιστικός ουμανισμός (κι εδώ συνεχίζω να διαφωνώ με τον Λ. Αλτουσέρ) δεν είναι ένας τυχαίος μετα-μαρξισμός· τουναντίον, είναι η συγκομιδή δυο σχεδόν αιώνων εργατικών αγώνων, προλεταριακών επαναστάσεων, σοσιαλιστικών μοντέλων (απ' την Κομούνα του Παρισιού το 1871 έως τα Ουγγρικά Εργατικά Συμβούλια του 1956), το «πώς» δηλ., προσπάθησε να αποκρυπτογραφήσει ο άνθρωπος την (αυτό)αλλοτριωμένη συνείδησή του, τις πραγματικές συνθήκες της ύπαρξής του, το ιστορικό πρότερό μέσα απ' την επαναστατική του ένωση με το θεωρητικό Μαρξισμό. Τελειώνοντας τούτη τη μικρή Εισαγωγή, θέλω να θυμήσω στη μαρξιστική διανόηση κυρίως, το εξής: ο Μαρξικός υλισμός είναι πάνω απ' όλα μια φιλοσοφία της Υποφίας· ένα αεικινητό (ισως η διαδικασία χωρίς Υποκειμένο και Χωρίς Τέλος στο επίπεδο της θεωρίας) αμφισβήτησεν το COGITO του Καρτέσιου στην πραγματική-ιστορική του διάσταση: την υλιστική διαλεκτική.

β. Καταλήγω στο εξής: ο Λ. Αλτουσέρ με την εισήγηση της «επιστημολογικής τομής» (Γ. Μπασελάρ), έθεσε τα όρια αλλά και τις θεωρητικές-παραγωγικές δυνατότητες της έκτοτε διαδικασίας της σκέψης ή θεωρητικής εργασίας:

1) επιστημολογικές (μέθοδοι και θεωρία της επιστήμης σαν τέτοιας, ειδικότερα της μαρξικής επιστήμης του ιστορικού Υλισμού), 2) θεωρητικές (ανοίγματα στο μαρξικό εποικοδόμημα: ιδεολογία, Κράτος), 3) εμπειρικές πρακτικές (π.χ. η ιστορική ταυτότητα του Γ.Κ.Κ. στην κρίσιμη δεκαετία του '60),¹⁹ αυτής της εκ των έσω διεύρυνσης-διερεύνησης ολάκερου του Μαρξιστικού-Κομουνιστικού

φαινομένου. Συνεπής Μαρξιστής δεν παρασύρεται από τακτικές αποφάσεις του Γ.Κ.Κ. και εν γένει της διεθνούς προλεταριακής κρίσης. Αφήνοντας κατά μέρος την πολυθορυβώδη υπόθεση των «θεωρησιακών του παρεκκλίσεων» (1972), δίνει με σαφήνεια και μεστότητα τη μαρξική θέση της πάλης των τάξεων, τη μελλοντική στρατηγική του επαναστατικού πολιτικού κόμματος, για τη μετάβαση απ' το «βασιλείο της αναγκαιότητας» στο «βασιλείο της Ελευθερίας». Οι εν λόγω παρατηρήσεις αν ειδωθούν απομονωμένες δε σημαίνουν και πολλά πράγματα: τη συγκεκριμένη περίοδο όμως, ο Λ. Αλτουσέρ μ' αυτό το μικρό του κείμενο, έθετε ένα μαρξιστικότατο τέλος σε μια μαρξιστική συζήτηση, της οποίας κρατούσε τον κορυφαίο ρόλο, έστω στο θεωρητικό επίπεδο. Γιατί, οπωσδήποτε, όσον αφορά την πρακτική πλευρά αυτής της συζήτησης, είχε διπτά συνεισφέρει η πρώτη δουλειά αποτίμησης του Σταλινικού Φαινομένου και η ύποπτη για τους δυτικούς Μαρξιστές, διαδικασία της αποσταλινοποίησης. Οι αγωνιστές της εργατικής τάξης, είχαν πέρα από κάθε «θεωρητικό ακτιβισμό» βγάλει τα υλιστικά τους συμπεράσματα. Θίγω εσκεμένα —αν και νομίζω ότι είναι περιττό— τούτη την πλευρά: ήτοι, το πρόσωπο της ιδίας της πρακτικής της πάλης των Τάξεων στις χώρες του Υπαρκτού Σοσιαλισμού, εφόσον ο Λ. Αλτουσέρ με το αυτοκριτικό αυτό Σημείωμα —ανασκευάζοντας— εγκαταλείποντας πολλές θεωρησιακές του παρεκκλίσεις, δίνει συνοπτικά μια «επιτομή» των πιο θεμελιακών μαρξικών-μαρξιστικών επιστημονικών-θεωρητικών κομβικών σημείων αυτής (της ταξικής πάλης):

1) Ιδεολογία: κυριαρχητική ιδεολογία και αναπαραγωγή

της μέσω της ενοποίησης των μερίδων της αστικής τάξης επάνω στα γενικά της συμφέροντα.

2) Η πρωτοκαθεδρία της πάλης των τάξεων πάνω στην κυριαρχητική ιδεολογία και τους I.M.K.

3) I.M.K.: πλαισίο, χώρος ταξικής πάλης στα πλαίσια της εν γένει ταξικής πρακτικής.

4) Αστική ιδεολογία και Προφάνεια: η μήτρα της κυριαρχητικής αστικής ιδεολογίας είναι η νομική ιδεολογία.

5) Σχέση Επαναστατικού πολιτικού κόμματος (Κομουνιστικού Κόμματος) και κυριαρχητικής ιδεολογίας.

6) Συνάμα δίνει και μερικά μαρξιστικά αξιώματα-κανόνες, όχι με την έννοια του αυταπόδεικτου, αλλά με τη χρηστική σημασία που εμπεριέχει μια επιστημονική πρόταση, για την αναλυτικο-συνθετική (συν) σωμάτωση των θεωρητικών κυμβικών σημείων: α) Η κυριαρχητική ιδεολογία ειδωμένη σαν τέτοια ως αναπαραγωγή της μήτρας της, β) Τούτο, έχει ως αποτέλεσμα τον αποκλεισμό για μια μηχανιστική αντίληψη των περιοχικών δομών ή βαθμίδων (οικονομικό, πολιτικό, ιδεολογικό, θεωρητικό), γ) Κανένα επαναστατικοπολιτικό κόμμα (ούτε υπό την κυριαρχία της αστικής τάξης, ούτε στη δικτατορία του Προλεταριάτου) δεν μπορεί να οριστεί ως κόμμα διακυβέρνησης: τούτο είναι ενάντιο, αντιφατικό με την ιδία τη «θέση αρχής του», δ) Το κόμμα διακυβέρνησης είναι ένα Κρατικό Κόμμα.

Σήμερα, όπου ο επιφανής Μαρξιστής φίλος ο Λ. Αλτουσέρ, βιώνει τις «ύστερες» στιγμές της ζωής του, όντας βαριά άρρωστος σε κάποιο νοσοκομείο του Παρισιού, το μεγάλο έργο του θα οδηγεί εμάς τους κατοπινούς με τον πιο σαφή και φωτεινό τρόπο. ■

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

1. Βλ.. Νέα Κοινωνιολογία, τεύχος 3.
2. Κοινωνική πράξη: είναι αυτό που ο Λ. Αλτουσέρ έκλεισε στην Κατηγορία: «Ιστορία χωρίς Υποκείμενο και χωρίς τέλος». Με άλλα λόγια, η ιστορία της πάλης των τάξεων ον διαδικασία και κινητήριος δύναμη της ίστοριας της εκάστοτε κοινωνίας. Βλ.. Απάντηση στον Τ. Λιούν, Λ. Αλτουσέρ, σελ. 97, εκδ. Θεμέλιο 1977.
3. Θεωρησιακός Μαρξισμός: κάθε τέτοια προσπάθεια καθολικοποίησης, ή έστω γενικευόμενης σε διποτροφή σχήματος της μαρξιστικής θεωρίας, Μ.Μ. Αντωνόπουλος: Η κρίση της Μαρξιστικής θεωρίας, ο Παραδοσιακός Μαρξισμός και οι απόπειρες, υπέρβασής του, Πόλιτης τεύχος, 67–68, σελ. 25, 1984.
4. Βλ.. το «ομώνυμο» βιβλίο του Π. Πιζάνια (ή ο μαρξιστικός που γνωρίσαμε) εκδ. Π.Ο.ΛΥΤΥΠΟ, Αθήνα 1987.
5. Ε. Μπόλιμπερ: Για τη δικτατορία του Προλεταριάτου. Ένα ιστορικό προηγούμενο: 1936, σελ. 26, εκδ. Οδυσσέας, 1978.
6. Λ. Αλτουσέρ: Ο Λένιν και η Φύλακοφία, σελ.. 57, εκδ. ΗΡΙΔΑΝΟΣ, στη σειρά κύκλου: Σπουδές στη Φιλοσοφία.
7. Ιστορία του Μαρξισμού Ι: Π. Βραντίσκι, σελ. 433, εκδ. Οδυσσέας, 1976.
8. Βλ.. όπ. παρ. σελ. 435.
9. Όσον αφορά τη «μη επιστημονικότητα» της ονομασίας «Σοσιαλδημοκράτη» και τη ζήτημα του έπερσματος της «Δημοκρατίας», Βλ.. Β.Ι. Λένιν: Κράτος και Επανάσταση, σελ. 158, Εκδ. Θεμέλιο, 1979.
10. Η πείρα της κοινωνικής επανάστασης έχει αποδειχθεί ότι ταξικής εχθρός δεν είναι μόνο η κυριαρχητική κοινωνική σχέση (αστική τάξη): ταξικής εχθρός είναι καθένας «θεωρητικός επιχειρηματίας διανοούμενος» που έμεσα επιδιώκει να μετατρέψει το Μαρξισμό σε κλειστό καθολικό-διαστορικό σχήμα κοινωνικής θεώρησης, ήτοι σε δογματικό μυστισμό αποίθωμα. Αυτό δεν πρέπει να το λησμονούν ποτέ, οι κατά καιρούς «οσαλιμπάγκοι» μεσίτες των σύγχρονους θεωρητικού Μαρξισμού. Στην αντίτερη επιμέμαντη ιδιαίτερα, βέβαια, την περιπτώση της «αστικής πρωτοπορίας»: τη αστικό-δεξιάς, όπου ο φιλελεύθερος ριζοσπαστισμός της είναι περισσότερη «σχίζοφρενικό ταυτόπιο» παρά ιδεολογικό κίνητρο: εφόσον δεν καταφέρουν καλά-καλά να αρθρώσουν σωστά το «μιασμένο» όνομα του Μαρξ ή του Λένιν. Ιδιαίτερα στην Ελλάδα το φαινόμενο αυτό (μέσα στον γενικότερο ανεγκεφαλισμό) έχει πάρει τις διαστάσεις: αστικού Ψυχοδράματος! Το «αντι-κομουνιστικό μένος» και η άξεστη α-

σχετοσύνη γέρω από τους κλασικούς του Μαρξισμού δεν ήταν μόνο μια συγκεκριμένη ιδεολογική προοπτική της νόθας αστικής τάξης, ώστε να παρακάμψει —εθελοντικά— την έκδρανη κεφαλαιοκρατική της ανικανότητα: λειτουργησε, ειδικότερα, στην συγκρότηση των μετεμεγκαϊκού πολιτικού συστήματος ως η συνεκτική αυταρχική σύσιμη, της οικοδόμησης των αρμόνιων μηχανισμών του ελληνικού αστικού Κράτους Δικαίου. Παρότι εις τις αντίρρηστες δυνάμεις διαφόρων μαρξιστών απέισαν.

11. Λουτσάνιο Γκράιππι: «Η έννοια της ηγεμονίας στον Γκράμσι», σελ., 87, εκδ. Θεμέλιο, 1977.

12. Κριστιν Μπονι-Γκλέκσμαν: «Ο Γκράμσι και το Κρέτος»! Για μια υλιστική θεωρία της Φύσηςσοφίας, σελ., 444, εκδ. Θεμέλιο, 1984.

13. Αυτή, η έχει επένθηση από προβληματα, θέση —δηγιάδη ή «πρακτική σαν κριτήριο της αίρησης»— είχε σαν αποτέλεσμα τη μετατροπή του μαρξισμού από επιστήμη σε ιδεολογία (στη σταλινική περίπτωση: σε νόμιμη κρατική εξουσιοδοτητή ιδεολογία) που νομιμοποιούσε τις εκάστοτε πρακτικές (σε επιπλέον κοινωνικού σχηματισμού) —ακόμα και μη μαρξιστικές (στη σταλινικός δήθεν «Μαρξισμός Λενινισμός») — των κομμουνιστών κομμάτων ή αντίθετα, μετέτρεπε τις εκτιμήσεις ή τις εμπειρίες των κομματικών στελέχων σε επιστημονικές μαρξιστικές αναλύσεις (Θ. Κονιαρίτης), Περιοδικό ANTI, τεύχος 185, 1981.

14. Ντραγκίνια Αράστης: «Κοινωνικές και Οικονομικές ρίζες του Σταλινισμού» και «Η Διαθήκη του Λένιν», εκδ. ΩΚΕΑΝΙΣ, 1975.

15. Βλ.. «Νέα Κοινωνιολογία», τεύχος 3, σελ.. 49, Φθινόπωρο 1988.

16. Αγγελική Χριστοδούλη-Μαζαράκη: «Το πρόβλημα της ιδεολογίας στο Μαρξισμό», σελ., 77, εκδ. ΠΑΠΑΖΗΣΗ, 1987.

17. «Οι Κινέζοι Μαρξιστές και οι θέσεις του Ν. Πουλαντζά για τις τάξεις», άρθρο του Φ. Οικονομίδη στο περιοδικό ANTI, σελ.. 38, 28.8.1981.

18. Βλ.. «Νέα Κοινωνιολογία», τεύχος 3, σελ.. 49, Φθινόπωρο 1988.

19. Το 1976 το Γ.Κ.Κ. στο 22ο Συνέδριο του, υπό την γ.γ. του Ζ. Μαρσάι αποκηρύχνει τη δικτατορία του προλεταριάτου. Με άλλα λόγια αφήνει έξω από το προτάσεις της ανθρώπινης πρακτικής την πάλη των τάξεων. Ένας διπλογενής σταλινισμός ιστορικούς τύπου Ι.Μ.Κ. Το ίδιο ιστορικό μένος του Ι.Μ.Κ. Ένα ξεκαθαρισμένο αντίδοτο για την πρωτοκαθεδρία της ταξικής πάλης,

Κοινωνική Κινητικότητα και Αισιόδοξος Στρουκτουραλισμός

του Ζαχαρία Παληού

Το βιβλίο «Κοινωνική Κινητικότητα» (Social Mobility) του Pitirim Sorokin που εκδόθηκε το 1927 μπορεί να χαρακτηριστεί σαν το πρώτο ώριμο και συστηματικό εγχείρημα κοινωνιολογικής μελέτης του φαινομένου της κοινωνικής κινητικότητας.

Σε αντίθεση με τα γραπτά του Pareto που περιείχαν ρομαντικούς αρχαϊσμούς και ιδιόρρυθμη ορολογία, η «κοινωνική κινητικότητα» του Sorokin, αν και εμφανίστηκε μόλις δέκα χρόνια αργότερα από το Trattato (Pareto 1916) του προηγούμενου διακρίθηκε λόγω του αυστηρά επιστημονικού περιεχομένου και της μεθοδολογίας της, γνωρίσματα που σε γενικές γραμμές συναντώνται σε κοινωνιολογικές μελέτες της δεκαετίας του '60.

Αν και ο Sorokin σαφώς επηρεάστηκε από τον Pareto, όπως φαίνεται από τις συχνές αναφορές του πρώτου στο έργο του δεύτερου και την κοινή χρήση των εξαιρετικά μακρών χρονικών περιόδων, αντιμετώπισε το φαινόμενο της μετακίνησης του πληθυσμού, στην κοινωνική ιεραρχία με ένα εντελώς ξεχωριστό τρόπο θέτοντας νέα ερωτήματα και καταφεύγοντας σε πηγές πρωτοποριακές για την εποχή του.

Ο Sorokin είχε οπωδήποτε αντιληφθεί την αποτελεσματικότητα των θεωρητικών του εργαλείων και τη σημασία των παρατηρήσεών του για το κοινωνιολογικό οικοδόμημα. Στον πρόλογο της επανέκδοσης του Βιβλίου του το 1959, ο συγγραφέας παρουσίασε την «Κοινωνική Κινητικότητα» σαν πρωτοποριακή μελέτη που επρόκειτο να χαράξει νέους δρόμους για την ανάλυση του σημαντικού αυτού φαινομένου.

Ο Sorokin γεννήθηκε το 1889 στην Πολωνία. Ο πατέρας του ήταν εργάτης και η μητέρα του αγρότισσα. Ο ίδιος έγραψε στην αυτοβιογραφία του το 1963 ότι είχε ξεκινήσει σαν αγρότης, τεχνίτης και βιομηχανικός εργάτης. Αργότερα εργάστηκε σαν υπάλληλος, δάσκαλος και διευθυντής χορωδίας. Υπήρξε επίσης συνδικαλιστής, πολιτικός κρατούμενος, φοιτήτης, δημοσιογράφος και εκδότης εφημερίδας. Διατέλεσε υπουργός της Κυβέρνησης Kerensky και αργότερα καθηγητής σε Ρωσικά, Τσεχοσλοβακίκα και Αμερικάνικα Πανεπιστήμια (Sorokin, 1963).

Παρά τη διαφορά κοινωνικής τάξης, η βιογραφία του περιέχει κοινά σημεία με εκείνη του Pareto. Όπως ο Pa-

reto απογοητεύτηκε από την ενεργό πολιτική δράση, στράφηκε στις ακαδημαϊκές μελέτες και στο τέλος μετανάστευσε. Επίσης υπήρξε και εκείνος οπαδός των élites πιστεύοντας στις θεμελιώδεις ανθρώπινες ανιαστήτες και στον ουτοπικό χαρακτήρα της κοινωνικής εξισωσης. Τέλος, συνήθιζε όπως ο Pareto να εκφράζεται σκωπτικά για τη φίλανθρωπία και την κοινωνική ελεγμοσύνη.

Όμως παρόλα αυτά, ο Sorokin δεν παρουσιάσει ποτέ τον πεισμό και το σκεπτικισμό του Pareto. Σίγουρα αυτό μπορεί να αποδοθεί στη χαμηλή κοινωνική του προέλευση και στην εμπιστοσύνη του στις δυνατότητές του, οι οποίες κατά τη γνώμη του τον βοήθησαν να σπάσει τα δεσμά της καταγωγής του και να ανέβει κοινωνικά.

Στο κέντρο της μελέτης του Sorokin βρίσκεται η θεωρία της κοινωνικής στρωματοποίησης. Υπογραμμίζεται η ύπαρξη και η σημασία των μόνιμων επαγγελματικών ανισοτήτων:

«Τουλάχιστον δύο αρχές πρέπει να θεωρηθούν θεμελιώδεις» γράφει. «Πρώτο, η αξια ενός επαγγέλματος για την ύπαρξη και τη διαιώνιση του κοινωνικού συνόλου και δεύτερο ο βαθμός νοημοσύνης που απαιτείται για την ικανοποιητική απόδοση σε κάθε επάγγελμα» (Sorokin 1927: 100). Έτσι, δέχεται ο συγγραφέας ότι ορισμένα επαγγέλματα έχουν μεγαλύτερη αξια από ορισμένα άλλα, προβάλλοντας το παράδειγμα του ανίκανου στρατιώτη και του ανίκανου στρατηγού σε σχέση με την τύχη μιας πολεμικής επιχείρησης.

Η ικανοποιητική απόδοση σε ορισμένα επαγγέλματα που συνδέονται με την κοινωνική οργάνωση και έλεγχο προϋποθέτουν/απαιτούν μεγαλύτερη νοημοσύνη από άλλα επαγγέλματα ρουτίνας, ενώ επιτρέπουν σε εκείνους του καταπιάνονται με τα πρώτα, λόγω της στρατηγικής σημασίας της θέσης τους, να μονοπωλούν για τους εαυτούς τους μέγιστη ισχύ και προνόμια.

Και ενώ η ισχύς και τα προνόμια, θεωρήθηκαν από μεταγενέστερους κοινωνικούς μελετητές σαν αναγκαία ελατήρια που σπρώχνουν και έλκουν τους κατάλληλους ανθρώπους στις ψηλότερες βαθμίδες της επαγγελματικής ιεραρχίας, αυτά κατά τον Sorokin δεν υποστήνονται εξαιρετικά στον γενικότερο πληθυσμό. Η ισχύς και τα προνόμια, μόνο από εκείνα τα άποια που ένουν, το εποπτεύεται.

κανότητες και ταλέντα.

Έτσι, αν και Στρουκτουραλιστής ο Sorokin κηρύσσει τη δυσποσία στα χαρακτηριστικά της υπερδομής και τις δομές γενικότερα.

Η κοινωνική κινητικότητα θεωρείται απόλυτα απαραίτητη/αναγκαία για την κατάλληλη τοποθέτηση των ταλέντων στην επαγγελματική κλίμακα, ενώ η αποτυχία αυτής της λειτουργίας οδηγεί σε κοινωνική αστάθεια και αποσύνθεση κατά τον Sorokin.

Η κατάλληλη κατανομή των ικανών ατόμων στην επαγγελματική κλίμακα καθορίζεται από το συγκεκριμένο χαρακτήρα και τη λειτουργία των «διαύλων» οριζόντιας αλλά κυρίως κάθετης μετακίνησης.

Συγκεκριμένα, ο Sorokin παρομοίωσε τους παραπάνω διαύλους, που διαφέρουν σε μήκος και πλάτος, με τις αρτηρίες και φλέβες που κυκλοφορούν το αίμα στους ζωντανούς οργανισμούς. (Sorokin 1927:180).

Αυτοί οι αναγκαίοι διαυλοί, τους οποίους ο Sorokin αποκαλεί επίσης μεμβράνες μεταξύ των κοινωνικών τάξεων, ή οπές ή ακόμα και κλίμακες ή ανελκυστήρες που μεταφέρουν τα άτομα πάνω ή κάτω στην κοινωνική ιεραρχία, περιλαμβάνουν τις πολιτικο-κομματικές οργανώσεις, συντεχνίες, το Στρατό, την Εκκλησία, το Σχολείο και την Οικογένεια.

Η οικογένεια εκλαμβάνεται από τον Sorokin σαν έμμεσος παράγοντας κινητικότητας που λειτουργεί μέσω της σύζευξης ατόμων από διαφορετικά κοινωνικά στρώματα ή τάξεις, η οποία σίγουρα συντελεί στην αλλαγή της κοινωνικής θέσης των συζύγων.

Οι παραπάνω διαυλοί μετακίνησης δεν λειτουργούν μόνο σαν φορείς ατόμων προς τα πάνω ή προς τα κάτω, αλλά επίσης επιτελούν και έργο κοινωνικής επιλογής. Ιδανικά, υπογραμμίζει ο Sorokin αυτή η επιλογή γίνεται ανάλογα με τα προσόντα, ταλέντα κ.λπ. των ατόμων, δηλαδή με την τοποθέτηση του κατάλληλου ανθρώπου στην κατάλληλη θέση, με σκοπό τη μεγιστοποίηση της απόδοσης και απόλαυσης κάθε ατόμου, όμως τονίζει ότι είναι πολύ δύσκολο να βρεθεί η κοινωνία που έχει εφαρμόσει ή εφαρμόζει αυτό τον κανόνα.

Ορισμένες από τις πιο σημαντικές παρατηρήσεις του Sorokin αφορούν στο ρόλο του εκπαιδευτικού συστήματος. Εδώ ο Sorokin ανάπτυξε την προβληματική που εμφανίστηκε πενήντα χρόνια αργότερα στα γραπτά ενός μεγάλου μέρους κοινωνιολόγων και οικονομολόγων ότι το σχολείο δεν επιτέλει κανένα ιδιαίτερα μορφωτικό έργο, απλά αποτελεί ένα κοινωνικό μηχανισμό που αναλαμβάνει να αναλύσει και να πιστοποιήσει τα προσόντα των ατόμων που πρόκειται να καταλάβουν τα κενά που δημιουργούνται στην επαγγελματική ιεραρχία. Ένα είδος πολύπλοκου κόσκινου, το οποίο με τη βοήθεια των εξετάσεων, προαγωγών, βαθμολογιών και ταξινομήσεων κοσκινίζει, κάτω από ορισμένα κοινωνικά κριτήρια τους «καλούς» από τους «ανίκανους» και εκείνους που προορίζονται για τα υψηλά αξιώματα από τους μη-εξελιξμένους.

Επιπλέον ο Sorokin τονίζει μια από τις σημαντικές δυσλειτουργίες του εκπαιδευτικού συστήματος που ευθύνεται για ορισμένα κοινωνικά φαινόμενα αταξίας και τριβής. Συγκεκριμένα, ισχυρίζεται ότι η υπέρμετρη αύξηση των πτυχιούχων των πανεπιστημίων ή άλλων ιδρυμάτων, οδηγεί στην εμφάνιση των απογοητευμένων και οργισμένων πολιτών που υποστηρίζουν ή γίνονται ηγέτες των ε-

παναστατικών κινημάτων. Αυτό κατά τον Sorokin αποδίδεται στη χρονική υστέρηση που χαρακτηρίζει τις περισσότερες φορές τα εκπαιδευτικά συστήματα που δεν ανταποκρίνονται έγκαιρα στις αλλαγές και απαιτήσεις του επαγγελματικού «γίγνεσθαι» με αποτέλεσμα την υπερπαραγωγή πτυχιούχων που δεν είναι δυνατό να απορροφηθούν.

Από τα παραπάνω φαίνεται ότι ο Sorokin αν και Στρουκτουραλιστής δέχεται την αμφιμονοσήμαντη διαλεκτική σχέση μεταξύ δομών και προσωπικοτήτων. Έτσι διατυπώνει καθαρά την προτίμησή του στην ανοιχτή ευκίνητη κοινωνική δομή, στην οποία τα άτομα κινούνται, ανακατατάσσονται ανάλογα με τα προσόντα τους και τις δυνατότητές τους, ανεξάρτητα από την καταγωγή και το επάγγελμα των γονέων τους. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα την απροκάλυψτη και καυστική κριτική του Sorokin προς τους συγχρόνους του, που δυσπιστούν όσο αφορά τις δυνατότητες και αξίες ατόμων χαμηλότερων τάξεων.

Ο Sorokin συνεχίζοντας παραθέτει τα θετικά και τα αρνητικά στοιχεία της κοινωνικής κινητικότητας. Ένα από τα κυριότερα θετικά στοιχεία είναι (η οπωσδήποτε ατελής) κατανομή των ταλέντων στην επαγγελματική δομή, των οποίων οι ικανότητες συντελούν στην καλυτερεύση των συνθηκών της ζωής και στην οικονομική και κοινωνική πρόοδο.

Έτοι, δίνεται η δυνατότητα στα ικανά άτομα των χαμηλότερων τάξεων να ανέβουν στην κοινωνική ιεραρχία και να γίνουν οι κύριοι προστάτες της:

«Τα άτομα αυτά δεν χαρακτηρίζονται από τη μαλθακότητα και οκνηρία που συχνά συναντάται στους γονείς των élites... κατά συνέπεια είναι σκληροί στις αποφάσεις τους και αδιστακτοί στις ενέργειές τους... όταν υπάρχει ανάγκη είναι πρόθυμοι να χρησιμοποιήσουν βία στην κατάπινη μιας απεργιακής κινητοποίησης ή ενός κόμματος...» (Sorokin 1927:534). Οι διασυνδέσεις του κοινωνικά κινητικού ατόμου πολλαπλασιάζονται και γίνονται ελαστικότερες και πολυπλοκότερες. Οι ανθρώπινες σχέσεις απο-εντατικοποιούνται με αποτέλεσμα την άμβλυνση της κοινωνικής αλληλεγγύης αλλά και των κοινωνικών τριβών και συγκρούσεων. Τέλος, η απουσία των οικογε-

νειακών παραγόντων και άλλων παρομοίων περιπτώσεων νεποτισμού στην κοινωνική άνοδο, ελαχιστοποιεί την βαρύτητα και την αποτελεσματικότητα των επιχειρημάτων των διαφωνούντων και απογοητευμένων. Αντί να ηρωοποιούνται οι τελευταίοι, θεωρούνται αποτυχίες.

Όμως ο Sorokin υπογραμμίζει τα αρνητικά στοιχεία επίσης. Η ανάγκη για κοινωνική άνοδο επιφέρει δυσβάσταχτες πιέσεις που προσβάλλουν την κοινωνικοποίηση του ατόμου και διαταράσσουν την ψυχική του ισορροπία. Η απεριόριστη, άκρατη επιθυμία για κινητικότητα (οριζόντια και κάθετη) οδηγεί σε χαλάρωση των ηθών, απύθμενο εντονότερο και ατομικού. Μια ρευστή κοινωνική δομή ενισχύει τη δυσαρέσκεια του ατόμου, όσο αφορά την κοινωνική του θέση και πολλές φορές δημιουργεί πλασματική κοινωνική τοποθέτηση. Σε γενικές γραμμές επισημαίνεται η μεγιστοποίηση των κεντρόφυγων τάσεων του κοινωνικού σχηματισμού με αποτέλεσμα τη δημιουργία συναισθημάτων αποξένωσης και αναγκών ένταξης σε ομάδες. Δημιουργείται δηλαδή η επιθυμία επιστροφής σε κάποιο κοινωνικό σχηματισμό διαφορετικό από τον προηγούμενο.

Έτσι ο Sorokin υπονοεί την εμφάνιση κάποιου φάγλου κύκλου: Το κοινωνικό σύνολο, ξεκινά από ένα σταθερό-κλειστό σχηματισμό, στη συνέχεια επιδιώκει και συντελεί στη ρευστοποίησή του και επανέρχεται σε κάποιο άλλο σταθερό και κλειστό κ.ο.κ.

Έχοντας καταλήξει στα παραπάνω ο Sorokin δεν διακινδυνεύει τη διατύπωση μιας συγκεκριμένης πρόβλεψης όπως θα υπαγορευετούν από τις Στρουκτουραλιστικές του βάσεις. Περιορίζεται στο να τονίσει ότι: «... από ό,τι μπορεί να εξαχθεί από το αντίστοιχο ιστορικό και άλλο υλικό, είναι δύσκολο να καθοριστεί μια συγκεκριμένη κατεύθυνση του κοινωνικού σχηματισμού που να ευνοεί την εγκαθίδρυση ενός συγκεκριμένου ανοιχτού (ρευστού) ή κλειστού (σταθερού) κοινωνικού τύπου». (Sorokin 1927:152).

Ο Pitirim Sorokin επιχείρησε να αναλύσει την κοινωνία της εποχής του αποφεύγοντας την επαγγελία μιας αύγανσης αρνητικής κοινωνικής παλινδρόμησης, όπως σε γενικές γραμμές διατύπωσε ο Pareto. Όπως φαίνεται ο Sorokin δεν πίστευε σε απαράβατους-σιδηρούς ιστορικούς ή οικονομικούς νόμους που προκαθορίζουν την πορεία της ανθρωπότητας, όπως πολλοί από τους συγχρόνους του και μεταγενέστερους κοινωνικούς επιστήμονες και οικονομολόγους.

Περιορίστηκε στη διατύπωση συγκεκριμένων παρατηρήσεων, ενώ παράλληλα διαφήμισε την (ισως ανεξήγητη) εμπιστοσύνη του σε ένα προοδευτικά εξελιξιμό σύστημα κοινωνικής κινητικότητας που θα είχε τη δυνατότητα δικαιότερης και πιο ορθολογικής κοινωνικής επιλογής και κατανομής των ατόμων στην κοινωνική ιεραρχία.

Βιβλιογραφία

- Pareto V. (1909): *Manuel d' Economie Politique*, Paris, Giard et Brière.
Pareto V. (1916): *Trattato di Sociologia Generale*, Florence, Barbera.
Sorokin, P.A. (1927): *Social Mobility*, New York, Harper and Brothers.

- Sorokin, P.A. (1959): *Social and Cultural Mobility*, New York, The Free Press.
Sorokin, P.A. (1963): *Sociology of my Mental Life*, in Allen, P.J.(ed) Pitirim Sorokin in Review, Durham, N.C., Duke University Press.

ΠΟΙΗΣΗ: ΑΓΩΝΑΣ ΚΙ ΑΓΩΝΙΑ

ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

*Μια απόπειρα ανάγνωσης
της κοινωνικής λειτουργίας της ποίησης¹*

του Γιάννη Σ. Σακιώτη

Ξεκινώντας να γράψω για τον κόσμο τον υπέρτατο που φτιάχνει ο ποιητής για να ζήσει εκεί ο ίδιος κι από εκεί να καλεί κοντά του συνανθρώπους, να φτιάχνουν μαζί σκοπούς, να τρέφονται με ουτοπία και όραμα εξαίσιο, να αποζητούν το μεγάλο μονάχα — ακόμα και στο μικρό να διακρίνουν τη μεγαλοσύνη — η σκέψη μου καλύπτεται από το φως που αναβλύζουν τα αριστουργήματα αυτά της λογο-τεχνίας, που όχι σπάνια μετατράπηκε σε πράξης-τέχνη και συνάμα νιώθω δέος μπροστά στα με τόση μαστοριά κατασκευασμένα περάσματα που ανοίγουν οι ποιητές στις χιλιετίες, περάσματα που καλούμαστε να διαβούμε για να αγγίξουμε τον αγέρα, το μηδέν και το σύμπαν, να εξοικειωθούμε με το είναι και το θάνατο.

«Ένας και μόνος αθάνατος άνθρωπος
θα ήταν αρκετός πάνω στη γη
για να εμπνεύσει σε όλα όσα θα
θα έμεναν γύρω του μια τέτοια αηδία
ώστε να απλωνόταν παντού πραγματική
επιδημία αυτοκτονίας»

Φρ. Νίτσε «Αυγή»

Είναι ο φόβος που μας αποστρέφει απ' τον άλλο, που μας ρίχνει στην άβυσσο του λυσσαλέου όχλου με τα γιαταγάνια, που κυνηγά το θάνατο με απίθανο μίσος, γαντζωμένος, όσο πιο γερά μπορεί, σε μόρια ύλης: ο ποιητής μας υπομένει ξέροντας και προνοώντας για μας, φτιάχνει ένα κόσμο ανθισμένο όχι από λουλούδια, αλλά από ευχές και θριαμβολογίες τονωτικές.

Μόλις ο Νίκος Εγγονόπουλος
απέθανε
Ο θάνατος του πρόσφερε τσιγάρο
· Sans filtre! Sans filtre!

είπεν ο Νίκος
κι επροχώρησε

Γιάννης Βαρβέρης
«Ο Θάνατος το στρώνει»

Η κοινωνία όμως έχει τα όρια της. Έχει κέντρο, γωνίες, περιθώριο, undergound: όσο κι αν της καταλογίζουμε ακαμψία είναι αντίθετα ζωντανή, αεικινητή, πολυεπίπεδη: όλους τους αναγνωρίζει, τους αγκαλιάζει, πονηρά και εκβιαστικά τους βάζει να υπογράφουν το συμβόλαιο.

Πανάρχαιο, σκοτεινό παιχνίδι, όπου ο ποιητής
ξέρει να χάνει με μιαν απρόβλεπτη κίνηση
Τάσος Λειβαδίτης. «Σκοτεινή Πράξη»

Αυτή η κίνηση, που τελικά δεν είναι τόσο απρόβλεπτη, καταρρίπτει τους εξορκισμούς και όλους μας φέρνει αντιμέτωπους και μόνους μπροστά σ' έναν Καιάδα πνευματικό: τα λάθη απαγορεύονται: η οίηση δεν εξευμενίζει: η εξουσία κομματιάζεται κι ακολουθεί ένας χορός αυτοκτονικός χωρίς τελειωμό: μοιάζει σαν δρομολόγιο που πλησιάζει στο πέρας του — τελευταίος επιβάτης μένει η γνώση.

Το βλέμμα αντιστόλι τ' ουρανού
κιονόκρανο της ματιάς ο ήλιος
Και περιμένουμε τη νέα δοκιμασία
Τίτος Πατρίκιος — «Αναμονή»

Επιβεβαίωση. Αυτό αποζητά ο ποιητής. Και το εισπράττει. Είτε ως περιφρόνηση και χλευασμό, είτε ως χειροκρότημα άνοο, είτε ως εκστασιασμό και αλληλεγγύητα. Ο ποιητής χωρίς την τέχνη του δεν θα μπορούσε να

ζήσει. Από τη νεότητα θα προκαλούσε το θάνατο και ως άλλος Διγενής θα αρχινούσε τον προτετέλεσμένο αγώνα. Η μάζα, η ύλη και ο όγκος, για τον ποιητή είναι γεγονότα² κι όχι καταστάσεις.

Η θάλασσα κι η σάρκα είναι η θρησκεία που ευλαβικά καταθέτει τα όπλα του κάθε ποιητής. Ο κόσμος του αρχίζει και τελειώνει εκεί που απλώνεται η τελευταία παλάμη προς το άπειρο, εκεί που όλα είναι σκληρά κι αληθινά, εκεί που βιώνει την αγωνία για ακόμη περισσότερο.

*Πανωραία στον ύπνο την άπλωσε και η θάλασσα
γάζες αιθέρος τις αλεύκαντες
κάτω απ' τις χαρουπιές και τους μεγάλους*

Ιόρθιους φοίνικες

*Εκεί μόνος αντίκρυνα
τον κόσμο
κλαίγοντας γοερά*

Οδυσσέας Ελύτης «Αξιον Εστί»

Το ξέσπασμα έρχεται ως απάντηση στη συκοφάντηση: κανείς να μην κατηγορήσει για σοφούς τους ποιητές. Αυτοί αποζητούν την ένταση, τη δύναμη, πάντα το ακραίο, το υψηλότατο ή το χαμηλότατο: οι υπόλοιποι, απλά, δεν είχαν τη στόφα.

*Τη ΓΛΩΣΣΑ μου έδωσαν ελληνική
το σπίτι φτωχικό στις αμμουδιές του Ομήρου
Οδυσσέας Ελύτης «Αξιον Εστί»*

Η επικοινωνία είναι το αιώνιο άγχος του ποιητή. 'Ετσι, ενώ τα φώτα της καθολικής μετριότητας που συναντά γύρω του απεχθάνεται, τα δώρα που του δόθηκαν αναγνωρίζει, και τη γλώσσα του, την γι' αυτόν ανεπανάληπτη, τροχιζει και ξοδεύει πάντα από λίγη, σαν να επρόκειτο κάποτε να τελειώσει. Πόσο μάλλον, ο 'Έλληνας ποιητής που νιώθει ο ίδιος κομμάτι της γλώσσας του κι είναι πλούσιος μες στη φτώχεια των άλλων πάντων. Πλούσιος και πολεμιστής στην πρώτη γραμμή με τη φαρέτρα του διαρκώς γεμάτη.

*Οι διαδιφιζόμενοι χαιρετούν τον Καισαρ
Αιφνής ένας τρυπά τον πέπλο της νυκτός
και η ημέρα πηδά στην άμμο
'Όλοι την παρακολουθούν
'Όλοι την ικετεύουν
'Όλοι την ονομάζουν Σήμερα
'Ημερα κοπάδια την ακολουθούν
Και τα μάτια της είναι γαλάζια*

Ανδρέας Εμπειρίκος «Υπερκείμενη»

Βγάζει τα βέλη ένα-ένα και σημαδεύει κατευθείαν στην καρδιά. Το αίμα που αναβλύζει βάφει τα λόγια και την ημέρα. Ο Καισαρ — ο κάθε Καισαρ — σαστισμένος δεν είναι παρά ο τράγος που τα πλήθη εκφορτώνουν στο μπαλόνι να τον βλέπουν και να αισθάνονται ασφαλείς στην μετριότητά τους — χωρίς Καισαρες εξάλλου πώς να υπήρχαν ποιητές³:

Ο ποιητής συχνά αισθάνεται τον εαυτό του έξω από τα παιχνίδια της εύνοιας. Τον βλέπουμε ενίστε να αποδίδει τη δική του εύνοια σε ένα πουλάκι ή ένα έντομο ακόμη. Απομονωτισμός; Ηρωικότητα;

*Απ' την κάμαρή μου
ακούω την κρήνη
Μια μπούκλα κληματιαρίας
και μια ηλιαχτίδα
Σημαδεύουντε το μέρος
της καρδιάς μου*

Φ. Γκ. Λόρκα «Γρανάδα και 1850»

Ο ποιητής δεν είναι παρά ένας χορευτής του αλλόκοτου. Χορεύει πάνω στα παγωμένα φεγγάρια, στους ρυθμούς αιματηρών καταγιδών. Συνεπαίρνεται από την ανθοφορία του βιολιού και ποτέ όταν οι άλλοι γελούν δεν παραλείπει να θρηνεί.

*Μουσική μονάχη κυβερνά
τα τυφλά χαμένα βήματά μου
της δεκάρας ο σκοπός στ' αδειανό
κουτί μπροστά μου*

Λουκάς Κούσουλας — «Σχηματοποίηση»

Γιατί ποτέ ο ποιητής δεν μένει άδειος: περιγελά την αδειοσύνη των άλλων, τους προκαλεί, χλευάζει, μα μόνο το αύριο υψώνει παντίερα και κάνει σινιάλο σ' όλους μας, ανατρεπτικός και παρελκυστικός καλεί σε ξεσηκωμό ενάντια στο μοναχικό, εντέλει, είναι μας.
Που πάω:

Γιατί:

*Τρέχω προς όλα τα σημεία
ανάμεσα στ' ανθρώπινο σμήνος
που βομβίζει*

*Τα μάτια μου διατρέχουν τα παράθυρα - κυψέλες
επίπονος τους είναι ο Ιούλιος
ξένος*

απεχθής

*Η πολιτεία σβήνει τις βιτρίνες της
και τα παράθυρά της*

Βή.. Μαγιακόφσκι. «Ο Μαγιακόφσκι στους αιώνες»

Η παιδότητην ακατέτηση του φωτός, ενός φωτός δυνα-

τού και συνεχούς, φέρνει τον ποιητή αντιμέτωπο με το τρίλημμα της αθανασίας, της αυστηρότητας ή της Αχερουσίας⁴. Και εκεί, πιστεύω, διαλέγουν να βρίσκονται ως συνεπίκουροι του Χάροντα, οι ποιητές. Εξήγηση; Μήπως η ανάγκη τους να μας απαλύνουν τον πόνο, την ηδονή;

Θέλετε

Θάμαι ακέριος όλο κρέας, λυσσασμένος
κι άλλάζοντας απόχρωση σαν ουρανός

Θέλετε

Θάμαι η ἀχραντή ευγένεια
— όχι ἀντρας πα, μα σύγνεφο με παντελόνια

Βλ. Μαγιακόφσκι. «Σύγνεφο με παντελόνια»

Ο ποιητής είναι το αλεξικέραυνο της κοινωνίας. Τραβάει μόνος τις κατάρες και μας απαλλάσσει από δυσάρεστες ηλεκτρικές εκκενώσεις. Μας αφήνει να λειτουργήσουμε, τραβώντας ίσα πάνω στη γραμμή των ευκαιριών μας, αλλά συνάμα στρώνει αυτός δρόμους, που αν και αμέσως τους απορρίπτουμε για την δυσχρηστία τους, μια μέρα θα τους περπατήσουμε γεράτοι ευγνωμοσύνη για τον — ἄγνωστο πάντα — ευεργέτη μας. Γιατί, ο ἄνθρωπος στέκει μαγεμένος μπροστά σ' αυτά που ισως κάποτε συλλογίστηκε, ονειρεύτηκε και που ανακαλύπτει πως τούτα κι άλλοι αγάπησαν και τα τραγούδησαν μ' ἔνα τρόπο μοναδικό, που μετέφερε την αιωνιότητα στο πάθος, στο τώρα, στην αγωνία του μετά.

Η σάρκα μου

πάντα πονάει στα χτυπήματα
πάντοτε χαίρεται στα χάδια.

Ακόμα τίποτα δεν έμαθε.

Τίτος Πατρίκιος. «Η σάρκα»

Βέβαια δεν θα έπρεπε να υπάρχει ποιητής δυστυχής. Με τόσα εφόδια που έχει έναντι της Απελπισίας, ο δρόμος μένει γι αυτόν ανοιχτός, με τις αποάλογες του, που επιζητούν την επέμβαση του ποιητή, να υποκλίνονται και να υποχωρούν στη δεξιοτεχνία του. Η ευτυχία όμως είναι κάτι που πάντα μπαίνει σε τρύπεις τούπες: κατρακυλά και χάνεται μέρι να τη βρει, ο επόμενος περαστικός.

Πολλοί θα υποστήριζαν πως η ποίηση είναι ένα καταφύγιο. Κουρασμένοι και μη αποζητούμε τη μελωδία σ' όλες, μας τις δράσεις. Δεν θα μπορούσαμε όμως να λειτουργήσουμε στη λογική του καταφυγίου. Καταφύγιο είναι ο χώρος που κρύβεται κανείς για να πεθάνει γεροντότερος. Κάποτε όμως το εγκαταλείπει, συναισθανόμενος το καθημερινό του γκρεμοτσάκισμα, συνειδητοποιώντας πως ξεδύνει την ορμόνη του σε μια απλή, προγραμματισμένη πορεία προς την ανυπαρξία.

Το γήρασμα του σώματος και της μορφής μου
είναι πληγή από φρικτό μαχαίρι
Δεν έχω εγκαρτέρησι καμιά
Εις σε προστρέχω τέχνη της ποιήσεως
που κάπως ζέρεις από φάρμακα
νάρκης του ἀλγούς δοκιμές, εν Φαντασία και Λόγω
Κ.Π. Καβάφης. «Μελαγχολία του Ιάσωνος Κλεάνδρου -
ποιητού εν Κομμαγηνῇ 595 μ.Χ.»

Ο ποιητικός συγκινησιογράφος, καθώς πάλλεται συναντά σημεία οριακά: κανείς δεν θέλει να ζήσει δούλος — προς τούτο το γέλιο, το κλάμα, το πετάρισμα κι η κυ-

ταβύθιση, η φωτολατρία και το έρεβος. Οι ποιητές έχουν το προνόμιο να κυλούν πάνω σε τροχούς ονειρικούς και να συμπαρασύρουν τους πάντες μακριά από την απεραντότητα της απελπισίας. Ίσως τα πάντα γύρω μας να μην είναι ποιηση: μπορεί όμως να ανακαλύπτει κανείς το μήτο της, έστω και προσωρινά.

Αν θυμούμαι, δεν είναι που νικήθηκα

Δεν είναι που επιδίωξα μιαν αγοραία λύση

Μαν. Αναγνωστάκης «Αν Θυμούμαι»

Ο ποιητής, πλημμυρώδης και καταιγιστικός δίνει τη μάχη για όλη την κοινωνία. Οι αντίπαλοι είναι γίγαντες. Καθώς όμως κυλά ο χρόνος έχουν μεγάλες απώλειες. Τα κάστρα τους πέφτουν στη σειρά: φθόνηση, απδία, υστεροβούλια, σειρηνική θαλπωρή. Πρόκειται για ένας διαχρονικό κόντρα σε μια Λερναία Υδρα που ανανεώνεται από την καθιστική εφησύχαση, που τροφοδοτείται από την καταρρακώδη απάθεια. Ήθικό — λέξη κλειδί για τους αμφιβάλλοντες: ερινύα για τα πελάγη των αναστολών μας. Πόρτα που οδηγεί στην Υπαρξη.

Γιατί γράφω

για να κρατιέμαι στη ζωή

για τον αναπόδραστον αγώνα

να μην τρελαθώ

για να επισημαίνω

στιγμή τη στιγμή

πως η αλήθεια κινδυνεύει

πως το φως λιγοστεύει

πως το νερό θολώνει

πως η μεγάλη συνάντηση

Βρίσκεται έξω απ' το κατώφλι μου

Ματθαίος Μουντές «Αντίποινα»

Η πρόκληση στον αντίπαλο είναι διαρκής. Καταθέσεις κι αποταμιεύσεις οδηγούν στην εθελοτυφλία.

Αυτό που βοήθησε και βοηθάει την κοινωνία να κάνει βήματα μπροστά είναι η μη-ικανοποίηση μερικών μελών της με την υπάρχουσα, κάθε φορά, κατάσταση. Είναι η διαφορετική αντίληψη, η υψηλή αίτηση, το διαφορετικό συναίσθημα ότι κάτι δεν πάει καλά. Οι ποιητές, δίχως την πλήρη αυτογνωσία του πράγματος, διαθέτοντες όμως μια πρόδηλη δυναμικότητα, έδωσαν ό,τι μπορούσαν για να κοινωνήσουν μια κοινωνία ακοινώνητη, βάναυση, ευτράπελη, κακοσυνάτη, ηττοπαθή. Έδωσαν, και δίνουν, ό,τι πιο «ευ» στον κόσμο μας. Βοήθησαν την ιστορία να κυλήσει απέκλεισαν τη νομοτέλεια. Δώσανε το σκαρί και στάθηκαν τοποτηρητές: οι πρώτοι που κάθε φορά έβλεπαν στεριά. ■

1. Γράφοντας το κείμενο αυτό δεν έχω σκοπό να επιχειρήσω έστω και μια «εν τάχει» συνολική κρίση της ποίησης. Αντίθετα θα προσπαθήσω να δείξω τη βαρύνουσα ανάγκη του ποιητή για επικοινωνία, την αγωνία του για μια κοινωνία ουτοπική μια κοινωνία του θαυμαστού κι όχι της μαζικής κουλτούρας.
2. Γεγονότα απέραντης μοναδικότητας και ομορφιάς που μόνο όταν τα συλλαμβάνει κανείς στη δυναμική τους διάστασή, μπορεί να ανακαλύψει και να κρατά την ουσία τους.
3. Η εύνοια ή δυσμένεια του Καίσαρα περισσότεροι το λόγο του ποιητή, από «αρχαιοτάπων χρόνων».
4. Η Αχερούσια είναι το ενδιάμεσο στάδιο ανάμεσα στη ζωή και το οριστικό γεγονός του θανάτου.

ΑΦΙΕΡΩΜΑ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

Η ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ Ο ΧΑΡΙΣΜΑΤΙΚΟΣ ΗΓΕΤΗΣ

Η «Νέα Κοινωνιολογία» παρουσιάζει σ' αυτό το τεύχος της μια πνευματική μορφή του νεότερου Ελληνισμού: τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο. Το έργο του μεγάλου φιλοσόφου παρουσιάζει εξ άλλου ειδικό ενδιαφέρον για μια κοινωνιολογική επιθεώρηση, γιατί ο Κανελλόπουλος υπήρξε ο πρώτος Δάσκαλος της Κοινωνιολογίας στην Ελλάδα. Στις επόμενες σελίδες επιχειρείται μια συνολική ανάλυση του έργου του. Το αφιέρωμα έγραψε ο Μελέτης Μελετόπουλος.

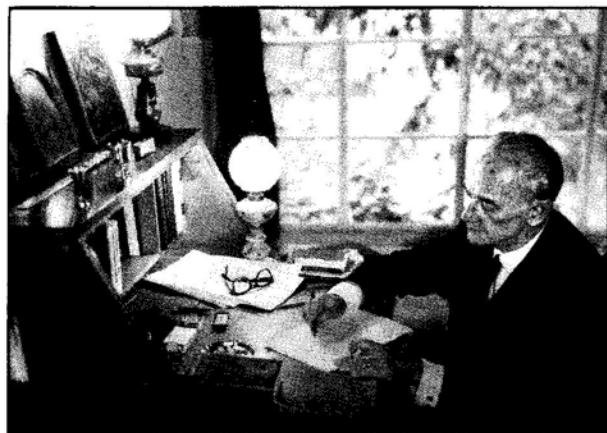
Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος (1902-1986), πολιτικός, φιλόσοφος, κοινωνιολόγος και ιστορικός του πνεύματος, αποτελεί κεντρικό σταθμό της πνευματικής πορείας του Ελληνισμού στον 20ό αιώνα. Πνευματικός πατέρας, με τη στενή ή την ευρεία έννοια, των περισσοτέρων από τους σημερινούς παράγοντες της φιλοσοφικής και κοινωνικής δημιουργίας, αποτελεί το συνταγματικό νομοθέτη του σκέπτεσθαι στη νεότερη Ελλάδα. Είναι όμως συγχρόνως ένας από τους τελευταίους εκπροσώπους της μεγάλης γενιάς των Ευρωπαίων στοχαστών του πρώτου μισού του 20ού αιώνα και για να εννοηθεί καλύτερα, θα πρέπει να εκληφθεί ως ένας απ' αυτούς.

Πλατωνικός, έγινε μεγάλος φιλόσοφος, η φιλοδοξία του παρ' όλα αυτά ήταν να γίνει ο βασιλεὺς-φιλόσοφος του Πλάτωνος και να αναμορφώσει, σύμφωνα με τις ενωτικές του θεωρίες, την ελληνική πραγματικότητα. Είναι δύσκολο να διαχωρίσουμε, στο πρόσωπο του Παναγιώτη Κανελλόπουλου, το φιλόσοφο από τον πολιτικό: δεν μπορούμε να βεβαιωθούμε αν υπήρξε ένας πολιτικός που έκανε φιλοσοφία ή ένας φιλόσοφος που έκανε πολιτική, γιατί το ένα υπάρχει με το άλλο, υπάρχει για το άλλο, στη ζωή και στο έργο του. Το κεντρικό σημείο της ζωής του, τουλάχιστον της εσωτερικής και της πνευματικής, ήταν η προσπάθειά του να συνθέσει την πνευματική του δημιουργία με την πολιτική του δράση, προσπάθεια που κατέληγε συχνά σε αδιέξοδα τυραννικά για τον άντρα, που υπήρξε Μεγάλος, χωρίς να αφήσει το μεγάλο πολιτικό έργο που ορματίζοταν.

Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος ήταν πάντοτε, σε όλη τη διάρκεια της μακρόχρονης σταδιοδρομίας του, ένας φιλόσοφος που οι Έλληνες δεν κατάλαβαν όσο αυτοί θα ήθελαν κι ένας πολιτικός που δεν κατάλαβαν όσο αυτός θα ήθελε. Υπήρξε πάντως ένας άντρας έντιμος, που η προσωπική του αξιοπρέπεια και η απόσταση που ένοιωθε από τον περίγυρό του τον απότρεψαν από το να διυλισθεί στην πραγματικότητα που τον περιέβαλε και που προσπάθησε να αλλάξει σύμφωνα με την προσωπική του φιλοσοφία και σκέψη.

Στις υψηλότερες στιγμές της ζωής του έκανε το σωκρατικό «επέκεινα» πολιτική πράξη, προσπαθώντας να υπερκεράσει το διχασμό και την εθνοφόρα διαμάχη μεταξύ του Βενιζελισμού και του Αντιβενιζελισμού: διακήρυξε το 1935 «κάτω τα κοράκια του διχασμού», πρότεινε το 1940 ένα τρίτο πολιτικό σύστημα, ελληνοπρεπές και πνευματικό, διαφορετικό τόσο από τον Καπιταλισμό όσο και από τον Κομουνισμό, αποστασιοποιήθηκε, στην τελευταία περίοδο της ζωής του, μετά το 1974, τόσο ουσιαστικά από τις δύο παρατάξεις, ώστε η μεν Δεξιά να τον εκλέγει βουλευτή Επικρατείας (1977, 1981), η δε Κεντροαριστερά να του προτείνει δύο φορές (1975, 1985) την Προεδρία της Δημοκρατίας.

Ιδεαλιστής, ελληνικός, τάχθηκε με την Κεντροδεξιά κατά τη διάρκεια του Εμφύλιου, αφού η συμφιλιωτική του απόπειρα το 1944 στην Τρίπολη δεν απέδωσε καρπούς. Η μοναχική πολιτική του στάση εξανεμίστηκε μπροστά στην τρομακτική δίκη των κοσμογονικών γεγονότων του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου και αναγκάστηκε να υπερασπιστεί την κεντροδεξιά παράταξη, ιδεολογικά, ξιφουλκώντας με το Γληνό, τον Κορδάτο και κάθε θεωρητική της εαμικής Ελλάδας και συμμετέχοντας ηγετικά στην

κεντροδεξιά εξουσία, όπως συγκροτήθηκε μεταπολεμικά υπό τον Άλ. Παπάγο.

Αυτή η διάσταση μεταξύ των πραγματικών πολιτικών του προθέσεων —που εάν υλοποιούνταν θα του έδιδαν τη θέση του αρχηγού ενός νέου ελληνικού, πνευματικού και ιδιότυπα κοινωνικού πολιτικού κινήματος— και μεταξύ των τελικών του επιλογών σφράγισε την πολιτική του παρουσία.

Ανήκοντας σε ιστορική αντιβενιζελική οικογένεια, άλλοτε σκληρός πολέμιος της Δεξιάς και άλλοτε ηγέτης της, κατ' ουσίαν Ευρωπαίος στη σκέψη και στη δράση, προσπάθησε να επενδύσει ιδεολογικά τη μεταπολεμική κρατική πρακτική με τις ελληνοχριστιανικές του θεωρίες, χωρίς όμως να το καταφέρει, αφού η απόσταση από τη δεξιά μάζα, με το παρακράτος της, τις μεθόδους της, τις επιδιώξεις της ήταν αγεφύρωτη. Δεν κατόρθωσε ποτέ να συνεννοηθεί με το μέσο δεξιό φηφοφόρο, τον οποίο θεωρούσε χυδαίο προϊόν του μαυραγορίτισμού και του εργολαβισμού και ο οποίος —αντίστροφα— θεωρούσε τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο έναν αριστοκράτη του πνεύματος εντελώς ακατάλληλο για τη διεκπεραίωση της τρέχουσας πολιτικής, όπως αυτός την αντιλαμβανόταν.

Η γενναία του στάση κατά την διάρκεια της Δικτατορίας έσωσε όμως την τιμή των όπλων της παράταξης της οποίας ηγήθηκε, όπως κανείς άλλος ηγέτης της δεν το είχε ποτέ κατορθώσει. Πολιτικός ηγέτης της αντίστασης εναντίον της Δικτατορίας των Συνταγματαρχών, έζησε την πικρή εμπειρία της επιστροφής του Κ. Καραμανή το 1974, που αν και εσιώπησε τα επτά χρόνια της πολιτικής δουλειάς, καρπώθηκε την πτώση της.

Ηγέτης του νεοελληνικού φιλοσοφικού ρεύματος (Κ. Τσάτος, Κ. Δεσποτόπουλος κ.α.), δημιουργός μιας θεωρητικής σύνθεσης μεταξύ του Ελληνισμού και του Χριστιανισμού, αυθεντικός και αισθαντικός διανοούμενος, ιστορικός του πνεύματος και συγγραφέας της μοναδικής «Ιστορίας του Ευρωπαϊκού Πνεύματος» που έχει γραφεί στα ελληνικά, θεμελιωτής της Κοινωνιολογίας στην Ελλάδα και βασικός εκπρόσωπος του ελληνισμού στον διεθνή πνευματικό στίβο, ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος έμεινε κατ' ουσίαν πολιτικά ανέκφραστος και σήμερα, μετά το θάνατό του, ο ιστορικός θα καταγράφει το κενό της απουσίας του από την εξέλιξη των πραγμάτων σε μια παρακμάζουσα πνευματικά και κοινωνικά χώρα.

Χρονογραφία του Παναγιώτη Κανελλό πουλου

1902: Γεννήθηκε στην Πάτρα στις 13 Δεκεμβρίου (30 Νοεμβρίου — εορτή του Αγίου Ανδρέου, πολιούχου της Πάτρας — με το Ιουλιανό ημερολόγιο). Πατέρας του ο Κανέλλος Κανελλόπουλος, φαρμακοποιός, μητέρα του η Αμαλία, αδελφή του Δημητρίου Γούναρη. Ο πρεσβύτερος αδελφός του Αναστάσιος Κανελλόπουλος είχε γεννηθεί στις αρχές του 1900. (Η κόρη του Αναστάσιου Αμαλία, παντρεύτηκε, το 1952, τον Κωνσταντίνο Καραμανή, και σε δεύτερο γάμο, το 1973, το iατρό Επαμεινώνδα Μεγαπάνιο).

1908: Γεννήθηκε η αδελφή του Μαρία. (Παντρεύτηκε το 1928, στην Αθήνα, το δικηγόρο Αλέξανδρο Ζήση. Κόρη τους η Εύη Μελά, συγγραφέας πολλών γερμανικών βιβλίων, που αναφέρονται κυρίως στην ελληνική αρχαιότητα, στο Βυζάντιο και στην νεοελληνική ζωή).

1918: Δημοσιεύεται το ποίημά του στο «Νουμά», πρωτοποριακό τότε περιοδικό του δημοτικισμού.

1919: Περνά τον Ιούνιο με επιτυχία τις τμηματικές εξετάσεις του πρώτου έτους. Αρχές Σεπτεμβρίου αναχωρεί για την Ιταλία. Παραμένει εκεί ένα μήνα μαζί με το θείο του Δημήτριο Γούναρη, που είχε δραπετεύσει από την Κορσική, όπου ήταν εξόριστος, από το 1917. Τέλη Σεπτεμβρίου αναχωρεί από την Ιταλία και εγγράφεται στη Νομική Σχολή της Χαϊδελβέργης ως φοιτητής του τρίτου εξαμήνου, παρακολουθώντας και μαθήματα της Φιλοσοφικής Σχολής.

— «Ρυθμοί στα Κύματα» (ποίημα).

1923: Αναγορεύεται τον Φεβρουάριο διδάκτωρ του Δικαίου του Πανεπιστημίου της Χαϊδελβέργης. Συνεχίζει τις σπουδές του στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου του Μονάχου. Επιστρέφει τον Οκτώβριο στην Αθήνα.

— «Η λυτρωμένη από το σύ ιου χάθηκε» (μυθιστόρημα που τυπώθηκε ελληνικά στο Μόναχο).

1923-24: Εκπληρώνει στην Πάτρα (στο 12ο Σύνταγμα και ύστερα στο Στρατοδικείο Πατρών) τις στρατιωτικές του υποχρεώσεις. Απολύτεται με την ένδειξη «τυφεκιόφρος».

1926: Τον Οκτώβριο διορίζεται Γενικός Γραμματέας του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας στην οικουμενική κυβέρνηση του Αλέξανδρου Ζαΐμη.

— «Η Κοινωνία των Εθνών».

1927: Τον Αύγουστο, μετά τον ανασχηματισμό της κυβέρνησης, παρασιτείται από τη Γενική Γραμματεία τος υπουργείου της Εθνικής Οικονομίας.

— «Κοινωνιολογία των ιμπεριαλιστικών φαινομένων».

«Soziologisches Denken und soziologische Wissenschaft. (Kölner Viertljahrshefte für Soziologie, I. Jahrgang, Heft 3).

1929: Υφηγητής της Κοινωνιολογίας στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Εγκαινιάζει το διδακτικό έργο του. Εκδίδεται το «Αρχείο Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών» (Συνταγματική επιτροπή: Ιωάννης Θεοδωρακόπουλος, Κωνσταντίνος Τσάτσος, Παναγιώτης Κανελλόπουλος, Μιχαήλ Τσαμαδός). Από το 1929, στο διάστημα του ενδεκάχρονου βίου του «Αρχείου Φιλοσοφίας», δημοσιεύθηκαν πολλές πραγματείες του και βιβλιοκρισίες του.

— «Ιστορία και κριτική των Κοινωνιολογικών θεωριών» (Μέρος Α, «Auguste Compte και Herbert Spencer»).

1930: Μέλος της Ελληνικής Αντιπροσωπείας στο Διεθνές Συνέδριο Εργασίας στη Γενεύη (κυβερνητικοί αντιπρόσωποι: Ανδρέας Ζάκκας και Παναγιώτης Κανελλόπουλος).

1931: «Κάρολος Μαρξ, Συμβολή εις την Ιστορίαν των Οικονομικών και Κοινωνικών Θεωριών».

«Das Individuum, als Grenze des Sozialen und der Erkenntnis: Soziologie contra Soziologismus» (Archiv für angewandte Soziologie, Band III, Heft 2).

1932: Τους τελευταίους μήνες του έτους Γενικός Γραμματέας του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων. Παρασιτείται, όταν υπέβαλε υποψηφιότητα για την έδρα της Κοινωνιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

— «Η Κοινωνιολογία της Εποχής μας».

— «Die Grundrichtungen der Gesellschaftslehre Loenz von Steins».

(Archiv für Geschichte der Philosophie und Soziologie, Band 39, Heft 3-4).

1933: Τον Ιανουάριο εκλέγεται μόνιμος καθηγητής της εκτάκτου αυτοτελούς έδρας της Κοινωνιολογίας, που ιδρύθηκε για πρώτη φορά στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (Νομική Σχολή).

— Ιστορία και Πρόσδος. Εισαγωγή εις την Κοινωνιολογίαν της Ιστορίας».

1934: Εκλέγεται από τα μέλη του πρώτου Διοικητικού Συμβουλίου του νεοσύστατου, τότε, Ιδρύματος των Κοινωνικών Ασφαλίσεων, πρόεδρος του (στο διάστημα της εποδρίας του καταρτίσθηκαν οι κανονισμοί των συντάξεων και του κλάδου ασφάλισης της υγείας με Γενικό Διευθυντή του Ιδρύματος το Χρήστο Αγαλλόπουλο).

— «Ο Ανθρωπος και αι κοινωνικαι αντιθέσεις».

— «Observations historiques sur l'idée de la société» (Rivista di Sociologia, Gennaio-Marzo 1934, Paris).

1935: Με την έκρηξη του κινήματος της Ιης Μαρτίου τελιματίζεται η πανεπιστημιακή του δραστηριότητα. Νυφείται τη Νίκαια (Θεανύ) Πουλικάκου.

Με άρθρα του στην εφημερίδα «Ακρόπολις» εκδηλώνεται υπέρ της αιβασίλευτης Δημοκρατίας και κατά της επιτροφής του Βασιλέως. Απομαρτύνεται από την πανεπιστημιακή έδρα του και από τη θέση του Προέδρου του Ι.Κ.Α. Στις 15 Δεκεμβρίου ιδρύει το «Εθνικό Ενωτικόν Κόμμα».

— «Η Νεοελληνική Κοινωνία» (Σειρά μαθημάτων του πανεπιστημιακού έτους 1934-1935. Δημοσιεύθηκαν συνοπτικά στο τόμο «Ελλάς» της Μεγάλης Ελληνικής Εγκυκλοπαιδείας με τον τίτλο αυτό, και ολόκληρο το τέταρτο από τα πέντε μέρη. «Η πνευματική νεοελληνική κοινωνία» στο «Αρχείο της Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών», έτος έκτο, τεύχος α').

1936: Στις εκλογές του Ιανουαρίου, στις οποίες έλαβε μέρος με τη σύμπραξη προσωπικοτήτων, όπως ο αντιστράτηγος και ακαδημαϊκός Αλέξανδρος Μαζαράκης-Αινιάν, ο Φίλιππος Δραγούμης και ο τέως αντιπρόεδρος του Συμβουλίου Επικρατείας Νικόλαος Καλυβάς, το σύνθημά του για την υπερνίκηση του διχασμού μεταξύ βενι-

ζελισμού και αντιβενιζελισμού δεν υιοθετείται από το λαό. Μετά την αποτυχία του στις εκλογές συνεχίζει τον αγώνα με την εβδομαδιαία εφημερίδα του «Ελληνική Φωνή» και με περιοδείες και ομιλίες του στη Θράκη, στην Κρήτη και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας. Μετά την εγκαθίδρυση της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου απενθύνει μιακρότατο υπόμνημα στον βασιλέα Γεώργιο Β. καταγγέλλοντας τη δικτατορία. Στο τέλος του έτους, αφού δεν είχε λάβει καμιά απάντηση από τον βασιλέα, διανέμει με τη βοήθεια φίλων του το υπόμνημα σε χιλιάδες πολιγραφημένα αντίτυπα στην Αθήνα και στις επαρχίες.

— «Προβλήματα Φιλοσοφίας και Κοινωνιολογίας της Ιστορίας».

— «Die Einsamkeit in ihrer gemeinschaftlichen und gesellschaftlichen Problematic» (Reine und angewandte Soziologie. Eine Festgade für Ferdinand Tonnies zu seinem achtzigsten Geburtstag).

1937: Στις 7 Φεβρουαρίου συλλαμβάνεται, μένει ένα μήνα έγκλειστος στη Γενική Ασφάλεια Αθηνών και εκτοπίζεται στην Κύθο.

1938: Το Σεπτέμβριο, μετά το κίνημα της Κρήτης, μεταφέρεται, μαζί με τη γυναίκα του, στην Καλή Ράχη της Θάσου.

1939: Το Μάιο μεταφέρεται στην Κάρυστο, που ορίζεται τρίτος τόπος εκτοπισμού του. Τον Ιούλιο στέλνει στον Ιωάννη Μεταξά μιακρότατο υπόμνημα, προλέγοντας με βεβαιότητα τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, την εμπλοκή της Ελλάδος, την ευδεχόμενη κατάληψη ολόκληρης της ηπειρωτικής Ευρώπης από τον Άξονα, καθώς και την τελική συντριβή του. (Βλ. το υπόμνημα αυτό στο βιβλίο του «Τα χρόνια του Μεγάλου Πολέμου», 1964).

— «Απλοί φθόγγοι» (συλλογή ποιημάτων με το ψευδώνυμο Αίμος Αυρήλιος).

1940: Τον Αύγουστο, μετά την καταβύθιση της «Ελληνικής», απευθύνει νέο υπόμνημα στον Ιωάννη Μεταξά, λέγοντας ότι επίκειται η επίθεση της Ιταλίας και τονίζοντας: «Αποκλείονται άραγε και εξελίξεις ευνοϊκότεραι εις αυτό τούτο το άμεσον αποτέλεσμα μιας ενόπλου αντιστάσεώς μας προς την Ιταλίαν; Όχι μόνον δεν αποκλειώ τας τοιαύτας εξελίξεις, αλλά και δεν τας θεωρώ καν απιθάνων». Στις 28 Οκτωβρίου τηλεγραφεί στον Ιωάννη Μεταξά και ζητεί να του επιτραπεί να επανέθει στην Αθήνα. Στις 4 Νοεμβρίου επιστρέφει στην Αθήνα. Όταν, στα μέσα Νοεμβρίου, είχε ολοκληρωθεί η επιστράτευση και επιτράπηκε η προσέλευση εθνελιτών, παρουσιάσθηκε σε ίσια συνθήκη στο Γούδι (η κάθηση των δεν την αποκατεβάνει) και εμάτια ότι δεν ήταν στη σειρά της επιστράτευσης, πώς ανέμενες στην είσοδο του στρατοπέδου, ήταν ο Γιώργος Θεοτοκάκης. Στα τέλη Νοεμβρίου εντάχθηκε σε ένα οπλισμένο τμήμα χιλίων περίπου ανδρών που στάλθηκαν να πληρώσουν κενά σε μεραρχίες που είχαν υποστεί μεγάλες απώλειες. Υπηρέτησε ως απλός στρατιώτης στην 13η Μεραρχία (τος Αρχιπελάγους), στο Βόρειο Μέτωπο, στην περιοχή του Πόγραδετς (στις δυτικές όχθες της Αχρίδας), και, με την έγκριση του διοικητή της μεραρχίας εποπτευτή των Σωτηρίους Μουτούση, κατέβασε δύο μέρες το μήνα στην Κορυτσά για την εκτέλεση της δεκαπενθήμερης εφημερίδας της μεραρχίας «Αχρίδα», που διανεμόταν σε όλες τις μονάδες.

1941: Στις αρχές Φεβρουαρίου, ύστερα από εντολή του Γενικού Στρατηγείου, που την προκάλεσε το υπουρ-

γείο Ασφαλείας, απομακρύνεται από τη γραμμή του πρόσω και τοποθετείται στο Β' Επιτελικό Γραφείο του Τμήματος Στρατιάς Βορείου Μετώπου στην Κορυτσά. Στις 11 Απριλίου, πέντε ημέρες μετά την επίθεση των Γερμανών, όταν συμπληρώνοταν η εκκένωση του Βορείου Μετώπου, που το απειλούσαν άμεσα από το γιουγκοσλαβικό έδαφος οι γερμανικές φάλαγγες, συμμερισθήκε ως απλός στρατιώτης, επάνω σε ένα καμιόνι, τη σύμπτυξη, μέσω δυτικής Μακεδονίας, των μεραρχιών του τμήματος Στρατιάς και έφτασε στις 13 Απριλίου, Μεγάλη Τετάρτη, όταν και οι τελευταίες μονάδες των μεραρχιών της Στρατιάς έφευγαν προς τα Τρίκαλα και τη Θεσσαλική πεδιάδα, κατευθύνεται με ένα αυτοκίνητο, που πέρασε τυχαία από την Καλαμπάκα, προς το Μέτσοβο και τα Ιωάννινα. Στα Ιωάννινα τον κράτησε κοντά του ο στρατηγός Πίτσικας, διοικητής της Στρατιάς που εξακολουθούσε να συγκρατεί τους Ιταλούς στο κεντρικό και στο δυτικό μέτωπο. Όταν, στις 20 Απριλίου, ημέρα του Πάσχα, συνθηκολόγησαν, χωρίς την έγκριση του Γενικού Στρατηγείου και του Πίτσικα, ο στρατηγός Τσολάκογλου και οι άλλες διοικητές Σωμάτων Στρατού, ακολούθησε (στις πρωινές ώρες της 21ης Απριλίου) το στρατηγό Πίτσικα που αναχώρησε, μέσω Αρτας, Αγρινίου, Ναυπάκτου και Αιγίου, για την Αθήνα. Ο στρατηγός καταπονημένος έμεινε στο Βραχάτι. Παρουσιάστηκε τα μεσάνυχτα στο βασιλέα Γεώργιο και τον πρωθυπουργό Τσουδερό. Μετά την είσοδο των Γερμανών, στις 27 Απριλίου, στην Αθήνα, υιοθέτησε τον Ιούνιο την πρόταση του συνεργάτη του Κωνσταντίνου Περρίκου, που εκτέλεστηκε στις αρχές του 1943, για την ιδρυση της πρώτης αντιστασιακής οργάνωσης που ονομάστηκε από τέρα ΠΕΑΝ.

Το Δεκάμερο εκδόθηκε από τον «Αετό» ο πρώτος τόμος της «Ιστορίας του Ευρωπαϊκού Πνεύματος» (στην οποία μορφή του έγονου»).

1942: Στις αρχές Φεβρουαρίου αναγκάστηκε, καταζητούμενος από τις αρχές Κατοχής, να κρυφτεί, και στις 31 Μαρτίου κατορθώνει να διαφύγει, μαζί με τη σύζυγό του, με μικρή φαρόβαρκα, από τη Ραφήνα, και — ύστερα από πολλές περιπέτειες — φτάνει στις ακτές της Μικράς Ασίας, στη χερσόνησο της Ερυθραίας, στις 3 Απριλίου. Καταδικάζεται ερήμην στο εχθρικό στρατιόδικείο στην ποινή του θνατάτου. Το Μάιο ορκίζεται στο Κάιρο αντιπρόεδρος της κυβερνήσεως Τσουδερού και υπουργός Εθνικής Αμύνης. Κατά την περίοδο της υπουργίας του στην Αίγυπτο, όταν ο Βασιλιάς και πρωθυπουργός είχαν έδρα τους το Λαοδίνο, ιδρύθηκε ο «Ιερός Λόχος» και η Α' Ελληνική Τάξιδιμη ομάδα μέρος στη μεγάλη μάχη του Αιγαίου.

1943: Τον Μάρτιο παραιτείται ύστερα από την πρώτη ανταρσία στις ελληνικές ταξιαρχίες.

— «Θα σας πω την αλήθεια» και «Επιστολής προς τους φίλους μας» (τετρώνονται ως μυστικά φυλλάδια από τους φίλους του στην Αθήνα).

1944: Σεμμετέχει στο συνέδριο του Λιβάνου (17-20 Μαΐου). Τον Ιούνιο εισέρχεται στην Κυβερνήσεως Εθνικής Ενότητας (πρωθυπουργός Γεώργιος Παπανδρέου) ως υπουργός Ανασυγκροτήσεως και προσωρινώς, ως τα τέλη Αυγούστου, των Οικονομικών (τον διαδέχτηκε στο υπουργείο Οικονομικών ο Αλέξανδρος Σβώλαος). Αρχές Σεπτεμβρίου η έδρα της Κυβερνήσεως μεταφέρεται από το Κάιρο στην Ιταλία (Cava dei Tirienni). Στις 27 Σεπτεμβρίου

ΑΦΙΕΡΩΜΑ

Σπιγμές από την εξορία

βρίον φτάνει, ως γενικός πληρεξούσιος της κυβερνήσεως, στην Καλαμάτα. Σταματούν οι συγκρούσεις μεταξύ ΕΛΑΣ και Ταγμάτων Ασφαλείας και η αιματοχυσία. Από τις 28 ως τις 30 Σεπτεμβρίου στο στρατηγείο του Αρη Βενιζέλου χώρι έξω από την πολιορκημένη Τρίπολη. Το βελάδον της 30ης Σεπτεμβρίου εισέρχεται στην Τρίπολη με την κανονική και αυτίμακτη παράδοση και ασφαλή εναγκάριμη του Τάγματος Ασφαλείας. Στις 5 Οκτωβρίου εισέρχεται στην Πάτρα. Άλγες όμοις μετά την απελευθέρωση της από τους Γερμανούς. Στις 17 Οκτωβρίου φτάνει στην απέλευθερωμένη Αθήνα, όπου την επομένη φτάνουν από την Ιταλία ο πρωθυπουργός Παπανδρέου και τα άλλα μέλη της κυβέρνησης. Στις 24 Οκτωβρίου ορκίζεται υπουργός των Ναυτικών και προσωρινώς της Παιδείας. Στις 2 Δεκεμβρίου, μετά την παραίτηση του Σβάλου, αναλαμβάνει και το υπουργείο των Οικονομικών.

— «Les causes et les buts de cette guerre» (L'Egypte contemporaine, Revue de la Société Fouad Ier d'Economie politique, de Statistique et de Legislation, Tome XXXIV).

1945: Παρατείται στις 4 Ιανουαρίου μαζί με οι.όκληρη την κυβέρνηση Γεωργίου Παπανδρέου. Πρωθυπουργός από την πρώτη ως την 22η Νοεμβρίου.

- «1934-1945. Ένας απολογισμός».
- «Θα σας πω την αλήθεια» (επανέκδοση στην ελεύθερη Αθήνα).
- «Ο κύκλος των Σονέττων».

1946: Κατέρχεται στις εκλογές του Μαρτίου ως αρχηγός του Εθνικού Ενωτικού Κόμματος σε συνασπισμό με τα κόμματα Γεωργίου Παπανδρέου και Σοφοκλή Βενιζέλου (Ε.Π.Ε.). Εκλέγεται βουλευτής Αθηνών, Θεσσαλονίκης και Αχαΐας. Κρατάει τη βουλευτική έδρα της Αχαΐας. Από τις 4 ως τις 18 Απριλίου υπουργός άνευ χαρτοφύλακιού στην Κυβέρνηση Π. Πουλίτσα.

1947: Τον Ιανουάριο παρατείται η κυβέρνηση Διομήδη. Κατέρχεται στις εκλογές του Μαρτίου ως αρχηγός του Εθνικού Ενωτικού Κόμματος (σε συνεργασία με τον ναύαρχο Αλ. Σακελλαρίου και τον στρατηγό Νικ. Παπαδόπουλο) και εκλέγεται στην Αθήνα και στην Αχαΐα. Κρατάει τη βουλευτική έδρα της Αθήνας. Από 23 Μαρτίου ως τις 3 Απριλίου αντιπρόεδρος της υπό τον Σοφοκλή Βενιζέλο κυβερνήσεως και υπουργός της Εθνικής Αμύνης. Από το Σεπτέμβριο ως το Δεκέμβριο αρχηγός της Ελληνικής Αντιπροσωπείας στη Γενική Συνέλευση του Ο.Η.Ε. (Νέα Υόρκη).

1951: Συναρχηγός (με τον Στέφανο Στεφανόπουλο) του Λαϊκού Ενωτικού Κόμματος. Το Κόμμα προσχωρεί στον υπό τον στρατάρχη Αλέξανδρο Παπάγο Ελληνικό Συναγερμό. Στις εκλογές του Σεπτεμβρίου εκλέγεται στην Αθήνα και στην Πάτρα. Κρατά την έδρα των Αθηνών.

— «Ο Εικοστός Αιώνας. Η πάλη μεταξύ ανθρωπισμού και απανθρωπίας».

1952: Στις εκλογές του Νοεμβρίου εκλέγεται στην Πάτρα. Ορκίζεται υπουργός Εθνικής Αμύνης στην κυβέρνηση Παπάγου.

— «Ο Χριστιανισμός και η Εποχή μας».

1954: Λαβαίνει μέρος, στο Παρίσι, σε όλες τις συνόδους των υπουργών Εξωτερικών και Αμύνης του ΝΑΤΟ. Επισκέπτεται τις Η.Π.Α. προσκεκλημένος από τον Αμερικανό υπουργό Αμύνης. Το Δεκέμβριο του 1954 ορκίζεται αντιπρόεδρος της Κυβερνήσεως Παπάγου, διατηρώντας το υπουργείο της Εθνικής Αμύνης.

1955: Τον Οκτώβριο παρατείται μαζί με ολόκληρη την κυβέρνηση μετά τον θάνατο του Αλέξανδρου Παπάγου.

— «Μεταφυσικής Προλεγόμενα»

— «Πικροδάφνες» (ποιήματα).

1956: Στις εκλογές του Φεβρουαρίου εκλέγεται στο νομό Αχαΐας ως ανεξάρτητος στο συνδυασμό της υπό τον Κωνσταντίνο Καραμαγλή Εθνικής Ριζοσπαστικής Ενώσεως (Ε.Ρ.Ε.).

— «Πέντε Αθηναϊκοί Διάλογοι, 51 έως 529 μετά Χριστόν «Γερμανική ΕΚΔΟΣΗ».

— «Funf Athener Dialog (Walter Varlag, Olten und Freiburg imm Breisgau, 1961). Ιταλική έκδοση «Cinque dialoghi ateniesi» (Cappelli Editore, Roma 1964).

— «Το τέλος των Ζαρατούστρα».

1957: «Γεννήθηκα το 1402». (Το έργο αυτό τιμήθηκε με το Αριστείον Γραμμάτων της Ακαδημίας Αθηνών το 1985).

Δεύτερη έκδοση 1967. Τρίτη έκδοση 1981.

1958: Κατέρχεται στις εκλογές του Μαρτίου και εκλέγεται στο Νομό Αχαΐας.

1959: Αρχές Ιανουαρίου προσχωρεί στην Ε.Ρ.Ε. και ορκίζεται αντιπρόεδρος στην υπό τον Κ. Καραμανή κυβέρνηση. Μετέχει στη σύνοδο των υπουργών του ΝΑΤΟ στην Ουάσινγκτον. Εκλέγεται τακτικό μέλος της Ακαδημίας Αθηνών.

Επίσημη επίσκεψη στη Γιουγκοσλαβία.

«Hyperion und der neugriechishes Geist» (Siebengerg Verlag, Frankenau).

1960: Επίσημη επίσκεψη στη Βόνη.

1961: Υπογράφει, τον Ιούλιο, τη συμφωνία σύνδεσης της Ελλάδος με την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα. Στις εκλογές του Οκτωβρίου εκλέγεται στο νομό Αχαΐας και αναλαμβάνει πάλι τα καθήκοντα του αντιπροέδρου της Κυβερνήσεως.

1962: «Mistra. Das byzantinische Pompeji» (Knorr und Hirth Verlag, Munchen-Ahrbeck Hanover). Το βιβλίο αυτό εκδόθηκε ταυτόχρονα στην αγγλική γλώσσα.

1963: Παρατείται τον Ιούλιο, μαζί με ολόκληρη την κυβέρνηση Καραμανή. Στις εκλογές του Νοεμβρίου εκλέγεται στο νομό Αχαΐας. Διαδέχεται τον Κ. Καραμανή στην ηγεσία της Ε.Ρ.Ε.

— «Από το Μαραθώνα στην Πύδνα και ως την καταστροφή της Κορινθίου 490-416 π.Χ.», τρείς τόμοι. (Δεύτερη έκδοση με τον τίτλο «Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδος» 1982).

1964: Στις εκλογές του Φεβρουαρίου εκλέγεται στο νομό Αχαΐας. Αρχηγός της αξιωματικής αντιπολίτευσης στη Βούλη.

— «Athen» (Knorr und Hirth Verlag). Το βιβλίο αυτό εκδόθηκε ταυτόχρονα στη γαλλική και την αγγλική γλώσσα.

— «Τα χρόνια του Μεγάλου Πολέμου, 1939-1945».

1966: Επισκέπτεται το Σεπτέμβριο την Κύπρο προσκεκλημένος από τον πρόεδρο Μακάριο.

— «Ιστορία του Ευρωπαϊκού Πνεύματος» (στη νέα μορφή του έργου): Πρώτο Μέρος (δύο τόμοι): «Από τον Αύγουστο στο Μιχαήλ Αγγελό».

— «Ascent to Faith» (Exposition Press, New York).

1967: Στις 3 Απριλίου ορκίζεται πρωθυπουργός. Στις 21 Απριλίου συλλαμβάνεται από ένοπλη ομάδα πραξικό-

πηματιών. Στις 27 Σεπτεμβρίου προβαίνει σε δριμύτατες δηλώσεις κατά του δικτατορικού καθεστώτος, που μεταδίδονται από τους ξένους ραδιοφωνικούς σταθμούς. Δύο μέρες αργότερα τίθεται υπό κατ' οίκον κράτηση, που αίρεται μετά την αμνηστεία του Δεκεμβρίου.

«*Reflection sur la Grèce et l'Europe*», στον τόμο «*L'heritage vivant de l'Antiquité grecque*», Mouton and Co. La Haye, Paris).

1968: Συνεχίζει τον αγώνα κατά της δικτατορίας. Από τον Απρίλιο ως τα τέλη Σεπτεμβρίου υπό αυστηρότατο κατ' οίκο περιορισμό.

— «*Ιστορία του Ευρωπαϊκού Πνεύματος*» Τρίτο Μέρος (τόμοι τρεις) «*Από τον Βολταίρο στον Γκάιτε*».

1971: Συνεχίζει τον αγώνα κατά της δικτατορίας.

«*Five Men-Five Centuries* (Solon, Sophocles, Dion, Cydia an Diaiow)» (Weidenfeld and Nicolson, London).

1972-1973: Συνεχίζει τον αγώνα του κατά της δικτατορίας. Μετά τα γεγονότα του Πολυτεχνείου τίθεται πάλι υπό κατ' οίκο κράτηση, που αίρεται μετά το νέο πραξικό πηματιών της 25ης Νοεμβρίου.

1974: Μετά το πραξικόπημα κατά του Μακαρίου στην Κύπρο, και μετά την εισβολή των Τούρκων στη Μεγαλόνησο, λαβαίνει μέρος στη δραματική σύσκεψη της 23ης Ιουλίου, που κράτησε από το μεσημέρι της ημέρας αυτής μέχρι την άφιξη του Κ. Καραμανλή στις πρωινές ώρες της 24ης Ιουλίου. Δεν λαβαίνει μέρος στις εκλογές του Νοεμβρίου και αρνείται την Προεδρία της Δημοκρατίας.

— «*Ιστορία του Ευρωπαϊκού Πνεύματος*, Τέταρτο Μέρος» (τόμοι δύο): «*Από τον Μπετόβεν στον Κήτσ*». (Και οι εννέα τόμοι του έργου στη νέα του μορφή επανεκδόθηκαν το 1977).

1975: «*Ιστορικά Δοκίμια*» (Δεύτερη έκδοση 1979).

1976: Τον Φεβρουάριο επισκέπτεται το Λονδίνο προσκεκλημένος από την «*Byron Society*» και ύστερα από προσφώνηση του Earl of Lytton (απογόνου του Byron) μιλάει με θέμα «*Byron. His Political beliefs and the Greek Revolution*» στη μεγάλη αίθουσα τελετών της Βουλής των

Λόρδων. Προσφωνεί στη Λευκωσία, στις 20 Ιουλίου, μαζί με τον Πρόεδρο Μακάριο, το Παγκύπριο Συνέδριο. Επισκέπτεται το Σεπτέμβριο τη Σόφια προσκεκλημένος από τη Βουλγαρική Ακαδημία των Επιστημών. Θέμα της ομιλίας του: «*Pessimisme et optimisme sur l'avenir du genre humain*», που δημοσιεύθηκε γαλλικά και βουλγαρικά στα πρακτικά της Ακαδημίας.

1977: Στις εκλογές του Νοεμβρίου εκλέγεται ως ανεξάρτητος στο φηφοδέλτιο της Επικρατείας της Νέας Δημοκρατίας.

— «*Ημερολόγιο, 31 Μαρτίου 1942-4 Ιανουαρίου 1945*».

1978: «*Η Πάτρα της Μπέλ Επόκ. Δοκίμιο ιστορικό και αυτοβιογραφικό*» (στον εικονογραφημένο μεγάλο τόμο «*Πάτρα 1900*» του Αλέκου Μαρασλή).

1979: Εκλέγεται ξένος εταίρος της Βουλγαρικής Ακαδημίας των Επιστημών.

1980: «*Δοκίμια και άλλα κείμενα σαρανταπέντε ετών (1935-1989)*».

«*Hedelberg, ο χρυσός κρίκος του πνευματικού δεσμού μας*» (Αφίέρωμα στον Κωνσταντίνο Τσάτσο).

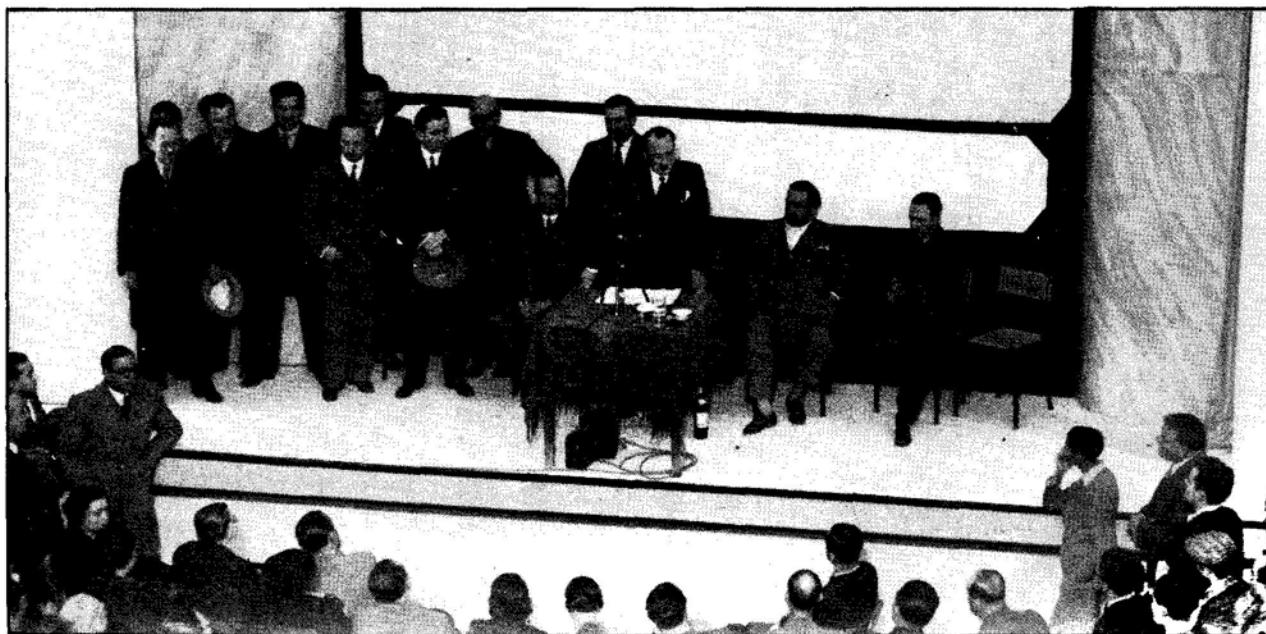
1981: Στις εκλογές του Οκτωβρίου εκλέγεται ως ανεξάρτητος στο φηφοδέλτιο Επικρατείας της Νέας Δημοκρατίας.

1982: Τον Μάρτιο του απονέμεται το «*Μετάλλιο Γκαιτέ*» (Goethe Medaille), που το επιδίδει, εξ ονόματος του Κεντρικού Συμβουλίου των Ινστιτούτων Goethe, ο πρέσβυς της Ουοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας στην Αθήνα.

— «*Έλληνες και Βούλγαροι*» (Ιστορική Εισαγωγή στο βιβλίο του Νικολάι Τόντορωφ «*Η βαλκανική διάσταση της Επανάστασης του 1821*»).

1985: Το Μάρτιο η Κυβέρνηση Παπανδρέου του προτείνει υποψήφιότητα για την Προεδρία της Δημοκρατίας. Για δεύτερη φορά αρνείται.

1986: (Σεπτεμβρίου) Θάνατος του Παναγιώτη Κανελλόπουλου.

Στο Ενωτικό κόμμα

Η ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ: Ο ΦΙΛΟΣΟΦΟΣ

Από την πρώτη του κιόλας εφηβεία ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος επέδειξε πνευματικές ανησυχίες και ψυχική ευαισθησία. Ζώντας στην Πάτρα, πόλη με αρκετά ανεπτυγμένη πνευματική κίνηση και πατριδιά επιφανών πολιτικών της περιόδου του Μεσοπολέμου, ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος δεν παιζει στο δρόμο με τ' ἄλλα παιδιά, αλλά μένει κλεισμένος, από δική του προτίμηση, στο σπίτι του, όπου καταβροχθίζει πιοστήτες βιβλίων, λογοτεχνικών, αλλά και φιλοσοφικών. Σε ηλικία δεκαετοσάρων ετών διαβάζει Nietzsche και γράφει ποιήματα. Έχει γερμανίδα γκουνθερνάντα και μαθαίνει καλά γερμανικά, αλλά και γαλλικά, καθώς και πάνω. Σε ηλικία δεκαοχτώ ετών δημοσιεύει ένα ποίημά του σε πρωτοποριακό λογοτεχνικό περιοδικό, τον «Νοῦμά» και συγκροτεί μαζί με άλλους νέους ομάδα φιλοσοφικών συζητήσεων.

Μετά από ένα έτος νομικών στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, όπου διαπιστώνει μεγάλη κλίση στο Ρωμαϊκό Δίκαιο, συνεχίζει τις σπουδές του στην Χαϊδελβέργη, λόγω των πολιτικών γεγονότων. Παράλληλα με το Δίκαιο παρακολουθεί μαθήματα φιλοσοφίας και κοινωνιολογίας. Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος κινείται σε έναν κύκλο Ελλήνων φοιτητών (Θεοδωρακόπουλος, Τσάπος κ.ά.) που επέστρεψαν στην Ελλάδα γεμάτοι με γερμανικές ιδέες και κουλτούρα. Έχει δάσκαλό τον Rickert, ο οποίος του μετέδωσε τον καντιανό τρόπο να βλέπει τον εξωτερικό κόσμο – ενεργητικά, μέσω του λόγου – σε αντίθεση προς τον αγγλικό εμπειρισμό του Locke και του Hume. Μαθητής του Jaspers, θα μεταφέρει αργότερα στην Ελλάδα μεταφράζοντας το δάσκαλό του ο ίδιος, τον θεοκρατούμενο existentialisme του Kierkegaard, που διδάσκει ο Jaspers.

Ακροατής του Alfred Weber (αδελφού του Max Weber), ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, από την βεμπεριανή σκέψη —που αποτελεί τον καταστατικό χάρτη της μη μαρξιστικής κοινωνικής επιστήμης— υιοθέτησε την πολυδιάστατη σύλληψη των κοινωνικών φαινομένων, (εξελίσσοντάς τη όμως και εισάγοντας —και εδώ έγκειται η πρωτοτυπία του— το στοιχείο της μεταφυσικής στην καρτεσιανή βεμπεριανή λογική, που διαφέρει από το μαρξισμό κατά τον αριθμό των κοινωνικών παραγόντων που λαμβάνονται υπόψη και όχι σε ποιοτικές μεθοδολογικές διαφορές) την Verstehen Sociologie και τους ιδεατούς τύπους από τους οποίους προσκολλάται στον Leader charismatique, στον χαρισματικό ηγέτη.

Εντυπωσάστηκε από τον Karl Manheim, του οποίου χρησιμοποίησε τον τρόπο υπερκεράσεως του μαρξισμού, από μαρξιστικές θέσεις, αλλά του οποίου τον Sociologismus καταπολεμεί.

Ο προσωπικός του σύνδεσμος με τον Ferdinand Tönnies,¹⁰ έθεσε τον Κανελλόπουλο στην όχθη της Gemeinschaft,¹¹ έναντι της Gesellschaft,¹² της οποίας καταπολεμεί τον κατανάλωτισμό. Αργότερα, ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος υποστήριξε τη θεωρία του δεσμού (Bund), που ο Smallenbach, καθηγητής στη Βασιλεία της Ελβετίας ανέπτυξε, κατά την οποία υπάρχει μια Gemeinschaft πιο ισχυρή από την κοινότητα αίματος ή καταγγής της Ge-

meinschaft του F. Tönnies: είναι ο Bund, που σημαίνει σύμπτωση πνευμάτων, ψυχικών ροπών και διαθέσεων, που παρατηρούνται μόνον στο ανδρικό φύλο. Ήδη βλέπουμε την πνευματική πορεία του Κανελλόπουλου προς μεταφυσικότερες θέσεις.

Βαθύς γνώσης της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας, ο Κανελλόπουλος είναι ηγετικός και πιστεύει ακράδιντα στην «κυβέρνηση των φιλοσόφων».

Υιοθετώντας μάλλον το στύλο και λιγότερο την νοστροπία της Belle époque και της ωραιοπάθειας και της μελαγχολίας που συνεπάγεται, ο Κανελλόπουλος δίνει εξίσου σημαντική σημασία στην μορφή όσο και στο περιεχόμενο του λόγου του. Υφίσταται αισθητικά ευτονότερη επίδραση από τον ποιητή Stefan George (υμνητή του Σπαρτιατικού ιδεώδους, που ζει στη Γενεύη, και λαμβάνει επιστολές από τον Goebels να αναλάβει τη θεωρητική καθοδήγηση του ναζιστικού κόμματος, αλλά αρνείται, διότι θεωρεί τον Χίτλερ ασήμαντο ελαποχρωματιστή).

Οι επιδράσεις του γαλλικού συμβολισμού είναι επίσης έντονες στον Κανελλόπουλο, ο οποίος διάβαζε αχόρταγα Beaudelaire, Rimbeau και Valery.

Το Φεβρουάριο του 1923 ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος ανακηρύσσεται Διδάκτωρ του Πανεπιστημίου της Χαϊδελβέργης και τον Οκτώβριο επιστρέφει στην Αθήνα, αφού προηγουμένως τυπώνει στα ελληνικά ένα μυθιστόρημά του στο Μόναχο.

Το 1925 δημοσιεύει την πρώτη κοινωνιολογική πραγματεία του στο «Αρχείον των Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών» του Δ. Καλλιτσουνάκη, και γίνεται μέλος της «Έταιρείας των Κοινωνικών Επιστημών», με πρόταση του Αλεξανδρού Παπαναστασίου, του Δ. Καλλιτσουνάκη και του Αρ. Σιδέρη. Στο Αρχείο Φιλοσοφίας και θεωρίας των Επιστημών (1929) μεταφράζει τον Jaspers ο ίδιος για να μην αλλοιώσει η μετάφραση το περιεχόμενο της κοινωνιολογίας του μεγάλου δασκάλου του.

Το 1926 δημοσιεύει την «Κοινωνία των Εθνών» και το 1927 την «Κοινωνιολογία των Ιμπεριαλιστικών Φαινομένων», όπου ευφανίζεται ως αντίπαλος των πάσης μορφής ιμπεριαλισμών και δημιουργεί το ερώτημα αν είναι σοσιαλιστής ή όχι.

Το 1929 εκδέγεται Υφηγητής της Κοινωνιολογίας στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών και αρχίζει το διδακτικό του έργο. Συμμετέχει στην έκδοση του «Αρχείου Φιλοσοφίας και θεωρίας των Επιστημών» μαζί με το Θεοδωρακόπουλο, τον Τσάπο, τον Τσαμαδό και άλλους συγγραφείς ως το 1940.

Στον «Karl Marx» (1931) αντικρούει τη θεωρία του ιστορικού υλισμού και του εφεδρικού επαναστατικού στρατού, αργότερα όμως θα απαρνηθεί, ως ακραίες, τις θεωρίες που ανέπτυξε στο βιβλίο του. Στο «Das Individuum als Grenze der Sozialen und der Erkennnis: Soziologie Contra Soziologismus» (1931) εισάγει τον υπαρξισμό στα κοινωνικά φαινόμενα.

Το 1932 γίνεται για λίγους μήνες Γενικός Γραμματέας του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων. Παραιτεί-

ται για να υποβάλει υποψηφιότητα στην Έδρα της Κοινωνιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Στην «Κοινωνία της εποχής μας» (1923) χτυπά την ανωνυμία της βιομηχανικής κοινωνίας.

Τον Ιανουάριο του 1923 εκλέγεται μόνιμος καθηγητής της έκτακτης αυτοτελούς έδρας της Κοινωνιολογίας, που ιδρύθηκε πρώτη φορά στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Οι παραδόσεις του προκαλούν πραγματικό ενθουσιασμό και προσελκύουν πλήθος ακροατών. Δημοσιεύει την εργασία του «Ιστορία και Πρόδοσ (Εισαγωγή εις την Κοινωνιολογίαν της Ιστορίας)» (1932) και τον επόμενο χρόνο τη μελέτη «Ο Ανθρωπος και αι κοινωνικαι αντιθεσεις» (1933), όπου κάνει διάκριση μεταξύ κοινωνικών τάξεων, στρωμάτων και καταστάσεων, από την μια και προσώπων από την άλλη και προσπαθεί να αποδειξεί ότι οι κοινωνικές τάξεις δεν προσδιορίζονται από την θέση που κατέχει ο άνθρωπος, στην παραγωγή. Γι' αυτό υμνεί τον ταξικό αποστάτη μεταξύ των οποίων καταστάσεις και ο ίδιος, Marx, ως διαφεύσας τη θεωρία του.

Το 1935 χάνει την έδρα του, εξαιτίας της αντιβασιλικής αρθρογραφίας του, και δημοσιεύει στον «Πυρσό» τη σειρά των πανεπιστημιακών του παραδόσεων, υπό τον τίτλο «Η Νεοελληνική Κοινωνία», όπου τίθεται υπέρ της πεφωτισμένης άσκησης της εξουσίας και θεωρεί ως ιστορικό λάθος το γεγονός ότι η Ελλάδα δεν πέρασε από εξελιγμένο στάδιο των δυτικοευρωπαϊκών δημοκρατιών. Έχοντας υπόψη τις ιδέες του Δανιηλήδη, χτυπάει τον κοτσαμπασισμό, προδίδοντας έτσι τον θαυμασμό του στον Καποδιστρία και αγαλάει την ελληνική πραγματικότητα ως οθωμανική, απόδειξη της δικής του αποστασιοποίησης και ευρωπαϊκότητας, αλλά και της συναίσθησης της εφήής του αποστόλη.

Στη «Θρησκευτική Κοινωνία» (1935) ασχολείται με το θρησκευτικό ουναϊσμήμα των Ελλήνων. Αρνείται την θρησκευτικότητά τους και θεωρεί επι τεκτός του περιβόλου της εκκλησίας, εξιφανίζεται κάθε μεταφυσικό ουναϊσθημά τους, αφού δεν έχουν κοινή στάση στα μεγάλα προβλήματα της Φιλοσοφίας και της ζωής. Εμφανίζονται εδώ στοιχεία προτίθεσεως αναδόμησης της ελληνικής ζωής εκ βάθρων.

Στα «Προβλήματα Φιλοσοφίας και Κοινωνιολογίας της Ιστορίας» (1936) υμνεί διακριτικά τον καρδιαγκό ήρωα που, με την χαρισματική του προσωπικότητα, κινεί την Ιστορία.

Στο «Die Einsamkeit in ihrer gemeinschaft - lichen gesellschaftlichen Problematik» (1936) εισάγει τις υπαρξικές θεωρίες στην κοινωνιολογία, κατά τρόπο καθαρά αντιμαρξιστικό.

Το Δεκέμβριο του 1942 εκδίδει τον πρώτο τόμο της «Ιστορίας του Ευρωπαϊκού Πνεύματος», στην πρώτη μορφή του έργου. Είναι ένα έργο χειμαρρώδες, για την αξία του οποίου ο ίδιος ο συγγραφέας λέει ότι βασίζεται στην απόλυτη αντικειμενικότητα έναντι όλων των ιστορικών πνευματικών ρευμάτων και μορφών. Είναι το σημαντικότερο ίσως έργο του, από επιστημονικής άποψης, το οποίο δεν έχει πολιτικές ούτε άμεσες αναμορφωτικές προεκτάσεις. Στο έργο αυτό, που γράφει έως τις τελευταίες του στιγμές (1986), ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος γίνεται η φωνή της Δύσης στην Ελλάδα και μεταφέρει την δυτικοευρωπαϊκή παράδοση στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό.

Είναι μια πνευματική και πολιτική ιστορία, που περιέχει όλους τους λαούς της Ευρώπης, σε όλες τις πνευματικές εκδηλώσεις, συνδυασμένες με τα μείζονα γεγονότα της πολιτικής τους ζωής. Το έργο αυτό είναι ένα πανόραμα δύο χιλιάδων ετών ευρωπαϊκού πολιτισμού, γραμμένη από έναν homo universalis, όπως είναι ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος.

Το «Θα σας πω την αλήθεια» (1940) τυπώνεται από τους φίλους του στην Αθήνα σε μυστικά φυλλάδια και διεκδικεί με επιτυχία τις δάφνες του πνευματικού ηγέτη του αντιμαρξιστικού πνεύματος στην Ελλάδα. Εξηγεί πώς ο πατερναλισμός της ενωτικής ιδεολογίας δεν θέλει να ράψει με τις κόκκινες κλωστές του κομιουνισμού τις τρύπες του αστικού καθεστώτος ούτε με τις απροσδιορίστου χρώματος κλωστές του φιλελευθερισμού τις τρύπες του κομιουνιστικού καθεστώτος. Επιτίθεται κατά των δύο μεγάλων συστημάτων, στα οποία χωρίζεται, για πρώτη φορά τόσο σαφώς, ο κόσμος, γιατί έχει ο ίδιος εφεύρει το τρίτο σύστημα, το οποίο φέρει την ανεξίτηλη σφραγίδα της προσωπικότητός τους. Είναι η ενωτική, η καθαρά κανελλοπουλική ιδεολογία, για την οποία ο ίδιος ο φιλόσοφος διακηρύσσει πως «για πρώτη φορά το πνεύμα επαναστατεί στην Ιστορία».

Είναι θαυμαστή η ικανότητα περισυλλογής και αποστασιοποίησης του Παναγιώτη Κανελλόπουλου μέσα στη φοβερή δίνη των πολιτικών γεγονότων της δεκαετίας 1940-1950. Ο ίδιος αφηγείται ότι εργάζόταν κάθε χαράματα από τις 4 έως τις 7, όπου άρχιζε η πολιτική του εργασία.

Το 1947 δημοσιεύει το «Ολιβερ Κρόμβελ», που είναι ένα βιογραφικό χρονικό σε πέντε πράξεις. Στο έργο αυτό εκθειάζει το μεγαλείο του Μεγάλου Αντρα που, διαπιστώνοντας ότι το Κοινοβούλιο του δημιουργεί προβλήματα, δεν διστάζει να το κλείσει και να κρεμάσει έξω από την πόρτα την ταμπέλα «ενοικιάζεται». Είναι ο ίδιος ο Ήρωας που αρνείται το Στέμμα της Αγγλίας και αντί αυτού προτιμά να αναγορευθεί σε «Λόρδο Προτέκτορα του Ηνωμένου Βασιλείου».

Στον «Εικοστό Αιώνα» (1951), η έκδοση του οποίου συμπίπτει με την πολιτική του ενεργοποίηση στον Ελληνικό Συναγερμό, θεμελώνει την επίσημη ιδεολογία του νέου καθεστώτος που σχηματίζεται πάνω στις στάχτες του εμφύλιου, τον ελληνοχριστιανισμό. Το ίδιο εγχείρημα αναλαμβάνει στο έργο του «Ο Χριστιανισμός και η εποχή μας» (1952), που αποτελεί όμως ευρύτατη ιστορική, κοινωνική και πνευματική αναδρομή στο Χριστιανικό Πνεύμα, με μακρές φιλοσοφικές προεκτάσεις.

Τα «Μεταφυσικής προλεγόμενα» αποτελούν το απόγειο της μεταφυσικής σκέψης του Παναγιώτη Κανελλόπουλου. Προβληματίζεται υποστασιακά στο θέμα της υπάρξεως του Θεού και οι σκέψεις του συχνά τον οδηγούν σε δραματικούς φιλοσοφικούς δαιδάλους.

Οι «Πέντε Αθηναϊκοί Διάλογοι» (1956), που εκδίδονται επίσης στα γερμανικά (1961) και στα ιταλικά (1964) αναλύουν, πάντα στο πλαίσιο της θεμελιώσης του Ελληνοχριστιανισμού στη διαλεκτική μεταξύ Ελλάδος και Χριστιανισμού, τη δραματική προσωπικότητα και ιστορία πέντε μεγάλων προσωπικοτήτων, του Ιουλιανού του Παραβάτη, του Παύλου, του Αδριανού, του Αλάριχου και του Ιουστινιανού.

«Το τέλος του Ζαρατούστρα» (1965) είναι ένα είδος νεο-νιτσεΐσμού, όπου ο συγγραφέας προσπαθεί να αποδείξει ότι το γίγνεσθαι του Nietzsche είναι και χριστιανικό. Η θεωρία αυτή, που κατασκευάζεται και θεμελιώνεται με ισχυρό τρόπο, προσθέτει στο Χριστιανισμό το νιτσεϊσμό.

Το «Γεννήθηκα στα 1402» είναι μια ιστορία του ελληνικού πνεύματος στην εποχή της άλωσης της Κωνσταντινούπολεως, όπου κυριαρχεί η μορφή του Πλήθωνα και ο πρωτο-αναγεννησιακός Μυστράς, απ' όπου μεταφέρθηκε ο νεοπλατωνισμός στην Ιταλία, για να συντελέσει σαν καταλύτης στην έναρξη της Renaissance.

«Hyperion und der neuere grecisch Geist» (1959) είναι μια ομιλία — απάντηση στον «Hyperion» του Heiderlin, ο οποίος στέλνει τον ήρωα του στην Ελλάδα του 1900 στα ίχνη του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού. Ο Κανελλόπουλος αντίθετα, οδηγεί το δικό του Υπερίωνα να συναντήσει την πνευματική γενεά των συγχρόνων του, στη γενιά του 30. Είναι μια προσπέλαση του συγγραφέα στο χώρο της σύγχρονης λογοτεχνίας.

«Mistra Das Byzantinische Pompeji» (1962) είναι ένας ύμνος στο νεοπλατωνιστή Πλάτωνα, που άνοιξε μια φιλοσοφική προοπτική διαφορετική απ' αυτήν του Αριστοτέλη, που κυριαρχούσε στη Δύση.

Στην «Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδος» (1963), προσπαθεί να δώσει την αρχαία ιστορία με επιστημονικό, αντικειμενικό αλλά και λογοτεχνικό τρόπο, εμφανιζόμενος ως ο κύριος μη μαρξιστής ιστορικός.

«Τα χρόνια του Μεγάλου Πολέμου, 1939-1945» (1964) και τα «Ιστορικά Δοκίμια» (1975) είναι δύο αυτοβιογραφικά κείμενα όπου εκθέτει τα γεγονότα πιο πολύ με το αποστασιοποιημένο βλέμμα ενός ιστορικού παρατηρητή, παρά με την υποκειμενικότητα ενός πολιτικού που προσπαθεί να δικαιολογήσει τον εαυτό του. Κατά τη διάρκεια της δικτατορίας συγγράφει την «Ιστορία του Ευρωπαϊκού Πνεύματος» την οποία συνεχίζει και μετά τη Μεταπολιτευση. Το 1977 εκδίδει το ημερολόγιο του, του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου (Ημερολόγιο 32 Μαρτίου 1942-4 Ιανουαρίου 1945) και το 1978, στον τόμο «Πάτρα 1900» του Α. Μαρασλή το ιστορικό και αυτοβιογραφικό δοκίμιο «Η Πάτρα της Μπελ Επόκ». Το 1980 εκδίδει το «Δοκίμια και άλλα κείμενα σαράντα πέντε ετών (1935-1980)» και ένα αφιέρωμα στον Κωνσταντίνο Τσάτσο, με τον οποίο τον συνδέει ο «Χρυσός κρίκος του πνευματικού τους θεσμού», η Χαϊδελβέργη. Το 1982 γράφει, κάνοντας μια χειρονομία καλής γειτονίας και φίλιας προς τη Βουλγαρία, την ιστορική εισαγωγή του έργου του Νικολάϊ Τόντορωφ «Η Βαλκανική διάσταση της Επαναστάσεως του 1821». Την ίδια χρονιά εκδίδεται από τα «Τετράδια ευθύνης ο τιμητικός τόμος για τα ογδόντα του χρόνια, όπου ο ίδιος ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος γράφει ένα κείμενο με τίτλο «Η μνήμη μου», κείμενο αυτοβιογραφικό, αλλά και ποιητικό, χρονογραφικό αλλά και φιλοσοφικό. Το 1985 εκδίδει το αυτοβιογραφικό επίσης κείμενο «Η ζωή μου».

Είναι φανερό πως ο φιλόσοφος εξακολουθεί μέχρι το θάνατό του (1980) ακατάπαυστα να παράγει έργο. Αν και ακολουθεί αυτοβιογραφικές κατευθύνσεις, η έννοια της πνευματικής τους παραγωγής ακολουθεί το ρεύμα της εποχής. Απόδειξη η σχετικά πρόσφατη ομιλία του στην Ακαδημία Αθηνών για την πυρηνική ενέργεια (1986), όπου τίθεται κατά της στρατιωτικής χρήσης.

Η Πνευματική Δημιουργία του Παναγιώτη Κανελλόπουλου. Γενικές Γραμμές

Κατ' αρχήν, η πνευματική δημιουργία του Παναγιώτη Κανελλόπουλου, δεν υφίσταται στην γένεσή της και την προέλευσή της, καθορισμό του ελληνικού χώρου. Είναι οικουμενική, βρίσκεται σε πανευρωπαϊκό επίπεδο. Αυτό αποδεικνύεται από το γεγονός ότι διατήρησε συγγενικές σχέσεις με τη γερμανική φιλοσοφία και κοινωνιολογία, καθώς και από το γεγονός ότι δημοσιεύσε τα έργα του σε πολλές χώρες, από την Αίγυπτο ως τη Βουλγαρία και από την Αγγλία ως τη Γερμανία και την Ιταλία.

Το έργο όμως του Παναγιώτη Κανελλόπουλου, στην πιο βαθιά του συνειδηση, αφορά και κατευθύνεται προς τον ελληνισμό. Τη σύνδεση της οικουμενικότητας του πνεύματος του Κανελλόπουλου με τον ελληνοκεντρισμό του αποτελεί η κεντρική του ιδέα ότι ο Ελληνισμός είναι πνευματικά ηγετικός και οικουμενικός. Αναφερόμενος στους «Έλληνες ως «τους ημετέρας Παιδείας μετέχοντας» ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος προορίζει για το ελληνικό πνεύμα μια «ομφάλεια» θέση στην παγκόσμια σκέψη. Η πολιτική του ισχύς θα προέλθει κατ' ανάγκη από την επιβολή του ελληνικού πνεύματος.

Οι γενικές αρχές της πνευματικής του δημιουργίας είναι σημαντικότατες και εξαιρετικά πρωτότυπες, εφ' όσον: — αντετέθη στο σχολαστικόμ και στο φορμαλισμό των παλαιοτέρων γενεών, με τρόπο πνευματικά ριζοσπαστικό.

— έφυγε από το φορμαλισμό και το τεχνητό δίλημμα δημοτικισμός-καθαρευουσιανισμός, θεωρώντας ότι η επιλογή του συγκεκριμένου γλωσσικού τύπου είναι δευτερεύον ζήτημα, εφ' όσον η χρησιμοποιούμενη γλώσσα είναι γεωμετρική και ορθή. Ο ίδιος χρησιμοποιεί εξίσου άνετα και τη δημοτική και την καθαρεύουσα. «Το γλωσσικό πρόβλημα δεν λύεται με λέξεις αλλά με ιδέες. Ούτε μπορεί να γίνεις Σολωμός χρησιμοποιώντας τις λέξεις του Σολωμού, ούτε Πλάτων με τις λέξεις του Πλάτωνος».

— εισήγαγε την Κοινωνιολογία στην Ελλάδα κατά τρόπο ζανανεωτικό και τελείως διαφορετικά από τον Ελευθερότουλο, εναντίον του οποίου επιτίθεται, στη μόνη επιστημονική επίθεση της ζωής του.

— προσπαθεί να εισάγει το νεοκαντιανισμό με μια καθολικότερη σύλληψη του κόσμου.

— είναι μεταφυσικός, αλλά δεν έχει καταλήξει αν είναι υπέρ μιας κοινωνιολογίας τυπολογικής ή μιας κοινωνιολογίας του ιστορικού γίγνεσθαι.

— την κοινωνιολογία ο Κανελλόπουλος ορίζει ως «η επιστήμη η ερευνώσα τα ιστορικά ή κοινωνικά φαινόμενα ουχί χρονολογικώς και ειδικευτικώς, αλλά συστηματικώς και γενικευτικώς» (Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια του Πυρσού, Αθήνα, 1930, τόμος ΙΔ). Κατά τον ορισμό του Κανελλόπουλου η κοινωνιολογία είναι γενικευμένη και συστηματική εν αντιθέσει με την Ιστορία που ασχολείται με τα «καθ' έκαστα». Κάνει επίσης τη διάκριση μεταξύ της Κοινωνιολογίας αφ' ενός και της κοινωνικής φιλοσοφίας και της φιλοσοφίας της ιστορίας αφ' ετέρου. Αυτή η πρόθεση αξιολογικής ουδετερότητας μεταποιείται αργότερα σε διάθεση κριτικής της κοινωνικής κατάστασης: έτοι αργότερα η Κοινωνιολογία του γίνεται δεοντολογική και απολογητική.

Με τον Άρη Βελουχιώτη στην Τρίπολη. Μοναδική και ανέκδοτη φωτογραφία

— τον άνθρωπο θεωρεί ο Π. Κανελλόπουλος εν πολλοίς, δημιουργό της μοίρας του, επέκεινα κάθε οικονομικού ή κοινωνικού καταναγκασμού. Η ανθρώπινη συνείδηση μπορεί να καθορίζεται από ίδια κριτήρια, από εσωτερικές παραρμήσεις και από ανεξάρτητη ηθική, χωρίς την ενσυνείδητη ή υποσυνείδητη διάβρωση της πνευματικής του ανεξαρτησίας από τον υλικό του περίγυρο. Η ελευθερη συνείδηση είναι; κατά τον Κανελλόπουλο, το γνώρισμα του ανθρώπου που κινεί την Ιστορία προς τα εμπρός.

ΤΟ ΙΔΑΝΙΚΟ

Τα βιβλία του Παναγιώτη Κανελλόπουλου αποτελούν ύμνο προς τον χαρισματικό άνθρωπο. Είναι θαυμαστής του Μεγάλου Αλεξάνδρου, του Ναπολέοντος, του Γκαίτε και γενικά όλων των μεγάλων μορφών της Ιστορίας, πνευματικών ή πολιτικών. Πίστεύει από μεγάλο άντρα ως κινητήρια δύναμη της Ιστορίας και δημιουργό των μεγάλων γεγονότων.

Ακόλουθει, ενσυνείδητα ή αυσυναίσθητα, το πρότυπο του Καποδιστρία, του οποίου η πατερναλιστική πολιτική υπήρξε ριζοσπαστική, και ο οποίος κυβέρνησε χωρίς κόμμα, χωρίς αυλή, χωρίς ευνοούμενους, δολοφονήθηκε όμως από τον συντηρητικό κοτσαμπασισμό, τον πρόγονο του παλαιοκομματισμού, που αντιμετώπισε, σε μια ιδιότυπη διαλεκτική σχέση, σ' όλη του τη ζωή, ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος.

Ο καρλαϊκός μεγαλοανδρισμός του Παναγιώτη Κανελλόπουλου είναι όμως βαθιά επηρεασμένος από τον πλατωνισμό του: ο μη εστεμμένος βασιλιάς πρέπει να εί-

ναι φιλόσοφος, ειδάλλως δεν θα είναι παρά ένας τύραννος.

Μεταξύ του Μεγάλου του Πνεύματος και του Μεγάλου της Ιστορίας, μεταξύ του Πλάτωνος και του Μεγάλου Αλεξάνδρου, ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος προτιμά, αντί να επιλέξει, να συνθέσει. Η σύνθεσή των δύο συστατικών είναι υποχρεωτική για κάποιον πιστό προς το «Θείο Πλάτωνα». Ο μεγαλοανδρισμός όμως του Κανελλόπουλου είναι πάνω από όλα προφητικός.

«Ποιος βρέθηκε, ώστερα από τους προφήτες του Ισραήλ να παιδέψει την ψυχή του λαού;» ρωτά στο φιλοσοφικό του έργο «Ο Χριστιανισμός και η εποχή μας». Και απαντά: «Κανένας. Μόνον οι προφήτες είχαν αυτή την τρυφερή σκληρότητα. Όλοι οι άλλοι ηγέτες κολακεύουν την ψυχή του λαού τους ή την αγνοούν. Όσοι την αγνοούν (αλλά και κάμποσοι απ' αυτούς την κολακεύουν) συμβιάνει και να την ποδοπατούν. Στις δημοκρατίες την κολακεύουν. Οι προφήτες δεν ήταν δημοκρατικοί. Δεν ήταν όμως ούτε τύραννοι, ούτε πολυταρχικοί. Τυραννούσαν και τιμωρούσαν προπάντων —και πριν απ' όλους τους άλλους— τον εαυτό τους. Όποιος θεωρεί πρώτον ένοχο τον εαυτό του δεν είναι τύραννος». Και παρακάτω: «Μονάχα όποιος πιστεύει ότι του μιλάει ο Θεός μπορεί να μιλήσει ή να θρηνήσει, όπως μίλησαν, οργίσθηκαν και θρήνησαν οι προφήτες».

«Οι προφήτες του Ισραήλ, παιδεύοντας την ψυχή του λαού τους, θεωρούσαν ίσως ότι τον προετοίμαζαν για να αντιμετωπίσει δοκιμασίες που θα κρατούσαν μόνο δέκα ή εκατό ή διακόσια χρόνια. Κι όμως, οι δοκιμασίες κράτησαν επίσημα από δύο χιλιάδες χρόνια. Και το ένοι των

προφήτων εκράτησε άλλα τόσα... Οι προφήτες δεν προφήτευσαν, άλλα έδρασαν κι η δράση τους φθάνει ως τις μέρες μας». Έτσι βλέπει ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος το χαρισματικό ηγέτη και τη χαρισματική ηγεσία. Έτσι βλέπει και τον εαυτό του.

Στην ουσία ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος θέλει να εφαρμόσει αυτό το ιδανικό της μεγάλο ανδρικής πλατωνικής και προφητικής πολιτικής, προβαλλόμενος ο ίδιος ως νέος Καποδίστριας. Και όλες του οι προσπάθειες, ακόμη και η άρνησή του να συνταχθεί το 1935, με τα υπάρχοντα κόμιμα, είναι ενδεικτικές περί της ιδέας για την ξεχωριστή θέση που επεφύλασσε για τον εαυτό του.

Η βασική αρχή που διέπει τη φιλοσοφία καθώς και όλο το έργο του Παναγιώτη Κανελλόπουλου είναι η πίστη του στην υπερλογική λειτουργία του ανθρώπου και της ζωής του. Είναι η πίστη ότι η εξήγηση και επίσης η άσκηση της πολιτικής δεν περιορίζονται στα στενά πλαίσια της καρτεσιανής λογικής, παρά έχουν ανάγκη να τροφοδοτούνται από το «πάθος», στην αρχαιοελληνική του έννοια, που αποτελεί τη συνισταμένη όλων των ψυχικών δυνάμεων του ανθρώπου. Η μεταφυσική στην πολιτική, όπως και στην επιστημονική μεθοδολογία, προέρχεται από την κατανόηση ότι στην Ελλάδα τα εκλογικευμένα πλαίσια έχουν ένα λόγο παραπάνω να είναι ασφυκτικά: Η Ελλάδα είναι η χώρα όπου το «υπέρλογον» εισχωρεί όσο ποι βαθιά γίνεται στην κοινωνία, στην πολιτική, στην καθημερινή ακόμη ζωή και σκέψη. Αυτή την χώρα όμως κυβέρνησαν πολιτικοί και προσπάθησαν να αποδείξουν το μέγεθος της επιτυχίας τους μετρώντας την αύξηση του εθνικού εισοδήματος. Σ' αυτή την χώρα όπου η πολιτική είναι συναισθημα, είναι τέχνη, είναι πάθος και φιλοσοφία, αλλά δεν είναι κατ' ουδένα τρόπο αριθμητική.

Στην πραγματικότητα, ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος έχει κατασκευάσει στα ενδότερα της σκέψης του την ιδεατή Ελλάδα που αποτελεί προϊόν συγκερασμού της βαθιάς του γνώσης της Ιστορίας της, αλλά κυρίως της Ιστορίας της Φιλοσοφίας της και γενικότερα του πνεύματός της. Αυτή η ιδεατή Ελλάδα, που αποτελεί τον πνευματικό οδηγό και τον πυρήνα της πολιτικής δεσμοτολογίας του Κανελλόπουλου, απέχει από την ελληνική πολιτική υπανάπτυξη τόσο όσο ο ίδιος ο Κανελλόπουλος από τους συναδέλφους του πολιτικού, της περιόδου 1950-1975.

Η ενωτική ιδεολογία, που θέλει να δημιουργήσει αυτή την ιδεατή Ελλάδα, διακηρύσσει, από το 1935, την αποσύνδεσή της από κάθε τυποποιημένη ιδεολογία, κάθε «ισμό» και προσπαθεί να βρεί, στο θεωρητικό πρώτα επίπεδο, τη χρυσή τομή μεταξύ όλων των μεταφυσικών στοιχείων που συνιστούν την ελληνική πολιτική σκέψη και των πρακτικών μεθόδων που απαιτούνται για την άσκηση μιας ορθολογισμένης εξουσίας. Απέναντι σ' ένα νεοπνευματικό καραμανλισμό του μεταπολέμου και σε έναν απαίδευτο νεοπαλαιοκομματισμό της δικτατορίας, υψώνεται σαν πνευματική εξαίρεση στη θεσμοποίηση της εθνικής παρακμής.

Η ενωτική ιδεολογία αντλεί από τον απύθμενο και διαχρονικό ελληνικό ψυχισμό, του οποίου κατανοεί την δυνάμει παγκοσμιότητα, την πραγματοποίηση οικουμενικότητα. Και πιστεύει σ' έναν Ελληνισμό πνευματικά ηγετικό και οικουμενικό, για τον οποίο η Αρχαία Ελλάδα είναι ο πνευματικός φάρος και το Βυζάντιο ο ηθικός. Η βούληση του Παναγιώτη Κανελλόπουλου είναι να συνθέσει τα διαχρονικά αυτά συστατικά στοιχεία του Ελληνισμού και να τα προβάλει, ως πολιτικό πρόγραμμα, στην νεότερη Ελλάδα.

Η ΣΧΟΛΗ ΤΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, Η ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ Ο ΧΑΡΙΣΜΑΤΙΚΟΣ ΗΓΕΤΗΣ.

Ο Π. Κανελλόπουλος έλεγε πάντα ότι δεν θέλει μαθητές που επαναλαμβάνουν αυτό που ο δάσκαλος τους διδάσκει: θέλει να είναι ελεύθερες προσωπικότητες, που να χρησιμοποιούν τη διδασκαλία του δασκάλου τους για να κάνουν τη δική τους σύνθεση.

Η σχολή του Π. Κανελλόπουλου άσκησε επίδραση από την άκρα Δεξιά έως την άκρα Αριστερά. Άλλα, πράγματι, οι φορείς της σχολής του αποτελούσαν ένα σύνολο ξεχωριστών προσωπικότητών, με ιδιοτυπίες, οι οποίοι έκαναν προσωπικές διασυνδέσεις των αξιών, και δεν θεωρούνταν κανελλόπουλικοί στην κοινή συνείδηση. Η δομή όμως της σκέψης τους είναι επηρεασμένη βαθιά, ανεξάρτητα του πού τους οδήγησε τελικά η πνευματική τους περιπλάνηση.

Υπό στενή έννοια, είχε μαθητές τον Δ. Καπετανάκη, ένα μεταφυσικό της ωραιοπάθειας, τον Π. Παπαληγούσα, προοδευτικό και σχεδόν οσσιαλιστή πολιτικό της Δεξιάς, που έγραψε μια βιογραφία του Μ. Αλεξάνδρου και έγινε Υπουργός και στις δύο κυβερνήσεις του Π. Κανελλόπουλου και κατόπιν ισχυρός Υπουργός Συντονισμού του Κ. Καραμανή, τον Γ. Σαραντάρη, τον Κ. Δεσποπόπουλο, καθηγητή της Φιλοσοφίας, τον Ν. Μπουρόπουλο, τον Ν. Καράμπελα, τον Κ. Χοϊδά, τον Γ.Δ. Δασκαλάκη, τον Γ. Πεπματζόγλου κ.ά.

Εν ευρειαία έννοια, οι μαθητές ή οι ενοισκόμενοι υπό την πνευματική επίδραση του Κανελλόπουλου είναι ο Κ. Καστοριάδης, κοινωνιολόγος, φίλος οδοφος και ψυχαναλιστής στο Πανεπι., ο καθηγητής Γ. Κουμάντος, που έχει γράψει την «Απόλογια ενός Αστικολόγου» και που υπερισπει στηκε τη Δημοκρατία εναντίον της Βασιλείας του 1974. ο καθηγητής Δ. Τσάκωνας, βασικός κοινωνιολόγος του νεοελληνισμού, και τέλος ο Τ. Τζαματίκος που φαίνεται να είναι η σημαντικότερη επίδραση του Π. Κανελλόπουλου στη γενιά του Πολυτεχνείου και που εποστηρίζει τη θεομοποίηση της πολιτικής αριστοκρατίας στο σύγχρονο κράτος.

Τα κοινά στοιχεία, που συνθέτουν την κανελλόπουλική πνευματική σχολή είναι τα εξής:

1. Η εξήγηση των κοινωνικών και πνευματικών φαινομένων δεν εξαντλείται με τη λογική. Εκεί έγκειται και η βασική διαφορά του Π. Κανελλόπουλου με τον μαρξισμό, ο οποίος ερμηνεύει όχι μόνο στα στενά καρτεσιανά πλαίσια την Ιστορία και την κοινωνική εξέλιξη αλλά και μονοδιάστατα, ανάγοντας όλα τα φαινόμενα στις οικονομικές σχέσεις των ανθρώπων. Είναι επηρεασμένος από τον MAX WEBER, που διδασκει την πολυδιάστατη σύλληψη των κοινωνικών φαινομένων και εισήγαγε παράγοντες ερμηνείας διάφορους από την οικονομία, δημιουργώντας έτσι το μεγάλο βεμπεριανό επιστημονικό ρεύμα, που είναι ο βασικός πυρήνας της αντιμαρξιστικής σκέψης. Η επιστημονική όμως συνεισφορά του Π. Κανελλόπουλου είναι ότι, με βάση την αφαιρετική βεμπεριανή ερμηνεία του κόσμου, δημιούργησε ένα νέο τρόπο σύλληψης των φαινομένων ανοίγοντας ένα δρόμο στην επιστήμη, πιο ποιοτικό, πιο δύσκολο και λιγότερο μαθηματικό από αυτόν του M. WEBER ο οποίος επεξέτεινε ποσοτικά τη μαρξιστική μέθοδο, χωρίς να την αλλοιώνει και να τη μεταβάλλει ποιοτικά.

Η μέθοδος του Π. Κανελλόπουλου είναι μεταφυσική. Ο Κ. Καστοριάδης την περιγράφει στο βιβλίο του «Μπροστά στον Πόλεμο», ως τη σύλληψη της ενωτικής

ουσίας των φαινομένων. Είναι δηλαδή μια μέθοδος, που βασίζεται περισσότερο στην επιστημονική διαίσθηση του αντικειμενικού παρατηρητή. Η επιστημονικότητα της διαίσθησης βασίζεται στην αποστασιοποίηση του παρατηρητή από την πραγματικότητα, έστω και εάν βρίσκεται μέσα σ' αυτήν, έστω ακόμα και εάν διαδραματίζει πρωταγωνιστικό ρόλο. Η διαίσθηση είναι καθαρά θέμα χαρισμάτος. Η ικανότητα λοιπόν του παρατηρητή να συλλάβει την ενωτική αιτία των φαινομένων οφείλεται αποκλειστικά στην χαρισματική του προσωπικότητα.

Και η επιστήμη, λοιπόν του Π. Κανελλόπουλου, όπως και η πολιτική του, ενώνονται και αυτές στο χάρισμα του άντρα που θα γιγείται πολιτικά ή πνευματικά, πολιτικά και πνευματικά.

Ο Π. Κανελλόπουλος και οι μαθητές του συλλαμβάνουν τα φαινόμενα διαισθητικά και είναι τόσο βέβαιο ότι δεν πέφτουν έξω, τόσο πιο πολύ βέβαιο απ' ότι εάν χρησιμοποιούσαν οιανδήποτε «αλάνθαστη» εμπειρική μέθοδο, ώστε να γίνονται συχνά δογματικοί. Η δογματικότητα αυτή είναι ένα φυσικό επακόλουθο της δομής της σκέψης όλων των συγγραφέων της Κανελλόπουλικής σχολής.

Φυσικό επίσης επακόλουθο είναι ότι κάθε μαθητής του Κανελλόπουλου έκανε τη δική του διάγνωση της κοινωνικής ή πνευματικής πραγματικότητας, με αποτέλεσμα, με τις διασυνδέσεις που έκανε ο καθένας, να οδηγηθεί στη Δεξιά ή την Αριστερά ή και στα άκρα. Το Sui Generis στοιχείο της σκέψης του Κανελλόπουλου μεταφέρεται στους πνευματικούς απογόνους του.

2. Το ενδιαφέρον στρέφεται περισσότερο στην κοινωνική πολιτική από την κοινωνική πολιτική ανάπτυξη. Η τελευταία θεωρείται εφικτή ως αυτόματο αποτέλεσμα της πρώτης και, αντίθετα, χωρίς την πρώτη, την πνευματική ανάπτυξη, η δεύτερη δεν είναι καθόλου δυνατή. Ίσως αυτή η πεποιθήση να καθόρισε το μέγεθος της επαφής του Π. Κανελλόπουλου με το Λαό.

3. Η Σχολή του Π. Κανελλόπουλου συνεπάγεται αυτομάτως ριζοσπαστισμό, οξεία αντίθεση προς τον παλαιοκομματισμό και τον οθωμανικό τρόπο του σκέπτεσθαι, συνεπάγεται επίσης αδυναμία προσαρμογής στο υπάρχον πολιτικό σύστημα και αποκλεισμό κάθε πιθανού συμβιβασμού με αυτόν.

Έναντι του πολιτικού φαινομένου που ο WEBER ονόμασε «σουλτανισμό» και που χαρακτηρίζει ανατολικές πολιτειακές δομές και ανατολικό τρόπο του πολιτικού σκέπτεσθαι, ορθώνεται η κεμαλική σύλληψη της ριζοσπαστικής πολιτικής και ο Π. Κανελλόπουλος υιοθετεί, αφού, κατά τον Αλ. Παπαναστασίου «ο Μουσταφά Κεμάλ πήρε την Τουρκία από τα μαλλιά και την τράβηξε μερικούς αιώνες μπροστά».

4. Η μετάγγιση των ευρωπαϊκών ρευμάτων και η ανάπτυξη συμβολιστικών στοιχείων γίνονται σε βάρος της ηθογραφίας και οιασδήποτε ρεαλιστικής αντιμετώπισης της ζωής που θεωρείται πεζή, χωρίς ηρωισμό και λυρικότητα.

5. Η υιοθέτηση της Gemeinschaft, της κοινωνικής συγκρότησης της κοινωνίας συμβαδίζει με την βίαιη επίθεση εναντίον του καπιταλισμού, που εξαφανίζει το άτομοκαι θέτει ως ύστατο κριτήριο και σκοπό των πάντων το χρήμα, περιθωριοποιώντας τις θητικές και πνευματικές αξίες.

Ο Κανελλόπουλος στοχεύει στην πνευματική και ηθική εξήφωση ενός κοινοτικά διαβιούντος λαού. Πρόκειται περί του πώση χαρισματικότητα θα περιέχει η *Gemeinschaft*, το κοινωνικό σύστημα. Αυτό το εγχείρημα πρέπει να πραγματοποιηθεί από έναν ηγέτη που θα έχει την απαραί-

τητη φαντασία, για να βρει την κατάλληλη δοσολογία χαρισματικότητας και κοινοτισμού: είναι αυτό ακριβώς που ένας από τους μαθητές του Κανελλόπουλου, ο Κορνήλιος Καστοριάδης, σχηματοποίησε το Μάιο του 1968, στο διάσημο σύνθημα «Η φαντασία στην Εξουσία».

Η ΖΩΗ ΚΑΙ Η ΔΡΑΣΗ ΤΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ

ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ: Ο ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ

Παιδί μελαγχολικό, με την ποιητική φλέβα να εκδηλώνεται από την πρώτη του κιόλας εφηβεία, ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος έδειξε από πολύ νωρίς σημείο πνευματικής δίψας αλλά και ωριμότητα, που θα αναλυθούν περισσότερο στο κεφάλαιο για την πνευματική του πορεία. Η νεανική του ήλικια συνέπεσε με τις δραματικές παγκόσμιες και ελληνικές εξελίξεις, που τον επηρέασαν βαθιά. «Ο πατριωτισμός» γράφει, «γεννήθηκε μέσα μου σαν τον έρωτα».¹ Η Μυθολογία της ωριμότητας «που αποτελεί την νεότητα και η προσωπικότητα του νέου, και που είναι «ο γεννήτωρ της προσωπικότητας του ενήλικα», είναι καθοριστική για την μετέπειτα πολιτική αλλά και πνευματική και ψυχολογική εξέλιξη του Παναγιώτη Κανελλόπουλου. Γεγονός είναι ότι έζησε από κοντά όλα τα τρομακτικά και βίαια γεγονότα της περιόδου 1914-1923, γεγονότα που διπλασιάσαν την Ελλάδα κι ύστερα την χώρισαν σε δύο αλληλοσπαρασσόμενες μεριδες. Ο βασικός αρχηγός της μιας μεριδας υπήρξε ο αδελφός της μητέρας του, ο Δημήτριος Γούναρης. Αυτός είναι το καθοριστικότερο πρόσωπο της εφηβείας του, η σημασία του οποίου επαυξάνεται από την επιδραση που ο θείος του ασκούσε επί του ανηψιού.

Κάτω από τη σκιά του πολιτικού αυτού μεγάλωσε και, πριν πάει για σπουδές στη Γερμανία, παρακολούθησε ασφαλώς, επηρεαστηκε και θαύμασε το θείο του και πιθανόν να προσανατολισθηκε απ' αυτόν στη συντηρητική και ιδεαλιστική τοποθέτησή του, που ωστόσο δεν τον έκανε να ξεχνάει το δίκαιο των φτωχών.²

Πάντως, η οικογένεια του Παναγιώτη Κανελλόπουλου, λόγω του θείου, καταδιώχτηκε, όταν η αντίπαλη παράταξη κατέλαβε την εδουσία το 1917, ο πατέρας του (Κανέλλος Κανελλόπουλος, φαρμακοποιός) φυλακίστηκε, με καταδίκη σε επτά χρόνια ειρκτή, το φαρμακείο που έτρεφε την οικογένεια έκλεισε και ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, πρωτοετής φοιτητής της Νομικής, έφυγε για την Κορσική, να συναντήσει τον θείο του, που βρισκόταν εκεί εξόριστος. Όταν ο Δ. Γούναρης δραπετεύει στην Ιταλία, ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος τον ακολουθεί. Υστερά οι Βασιλικοί κερδίζουν τις εκλογές (Νοέμβριος 1920) κι ο Γούναρης γυρίζει στην Αθήνα, για να γίνει, μετά από λίγο, Πρωθυπουργός. Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος συνεχίζει τις σπουδές του στη Γερμανία, στη Χαϊλδερέργη, απ' όπου θα γυρίσει Διδάκτωρ του Δικαίου το 1923.

Αυτό που έχει σημασία για τη μετέπειτα πολιτική εξέλιξη του Παναγιώτη Κανελλόπουλου σε αυτή την περίοδο είναι το γεγονός ότι βρέθηκε να ανήκει στη μια από τις δύο μεγάλες αντιμαχόμενες παρατάξεις στις οποίες χωρίστηκε η Ελλάδα τότε (και που εν πολλοίς, υπό άλλα προσωπεία, χωρίζεται και σήμερα), βρέθηκε λοιπόν να ανήκει

στην παράταξη εκείνη που ονομάστηκε αργότερα «Δεξιά». Η παράταξη αυτή, η βενιζελική παράταξη, τον περιμενε με ανοιχτές αγκάλες να γίνει αρχηγός της, στο τέλος του Μεσοπολέμου: ήταν ανηψιός του Γούναρη, αλλά ήταν ο ίδιος, πολύ περισσότερο από ανηψιός του Γούναρη.

Δεν κόπιασε να μπει στην πολιτική, ο Κανελλόπουλος βρέθηκε, θα μπορούσε να ειπωθεί, από μικρό παιδί, μέσα σ' αυτή, «κατελήφθη» από αυτή, σαν ανηψιός του αρχηγού του συντηρητικού Κόμματος Δ. Γούναρη, που κατά γενική αναγνώριση άδικα τουφεκίστηκε με τους άλλους πέντε το 1922.³ Θα προσθέταμε ότι για τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο το να μπει στην πολιτική ήταν κάτι το φυσιολογικό, κάτι το σύμφωνο με τους προσωπικούς του οραματισμούς και φίλοδοξίες.

Αντι-αυτού, ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, το 1935, ιδρύει το «Εθνικό Ενωτικόν Κόμμα», κατά την αριστερά ουσιαστικά δεξιά και κατά την δεξιά αιρετικό, κόμμα που τίθεται μεταξύ των δύο γιγάντων του βενιζελισμού και του αντιβενιζελισμού, και που διαδηλώνει στο λαό την θέλησή του όχι να συμφιλώσει τις δύο αντιμέτωπες παρατάξεις, αλλά να τις ξεπεράσει. Στη δίνη των γεγονότων, ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος αποτελεί όμως μια φωτεινή ποιοτικά αλλά ελάχιστη ποσοτικά εξαιρεση. Στις εκλογές του 1936 το νέο κόμμα του παίρνει ένα ελάχιστο ποσοστό, αλλά ο ιδρυτής του συνεχίζει με επιμονή τον αγώνα του. Έχει όμως τεθεί έξω από την οδό για την ηγεσία της Δεξιάς, τουλάχιστον στην επομένη φάση-ηγεσία που θα διεκδικήσουν και θα πάρουν άνδρες που την αξιζούν ίσως λιγότερο.

Αυτή η πολιτική αυτοπεριθωριοποίηση του Παναγιώτη Κανελλόπουλου το 1935 παίρνει μια δραματική αξια, αν λάβει κανείς υπόψη του το γεγονός που το 1922, δώδεκα χρόνια πριν, συγκλόνισε την ψυχή του ανθρώπου: η εκτέλεση του Γούναρη. Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος έχει γράψει ένα άρθρο για τον θείο του, όπου εξηγεί πως ο σοσιαλιστής αυτός πολιτικός, έγινε ηγέτης της αντιδραστικής προς τη Μ. Ιδέα του Βενιζέλου παρατάξεως, δηλαδή ηγέτης της αντιδρασης προς την βενιζελική δράση.

Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος όμως ξεπερνά με τραγική γενναιότητα το προσωπικό του τραύμα και αντι να ζητήσει εκδίκηση, ηγούμενος της παράταξης των έξι θυμάτων, κατορθώνει να σταθεί αποστασιοποιημένος σε ιση απόσταση, δραματικά μόνος, ανάμεσα στους δύο γιγάντες, αντιμετωπίζοντας τους σχεδόν με αδιαφορία.

Το 1935, αποτελεί το πιο αυθεντικό πολιτικά έτος για τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο,⁴ που επιτίθεται εναντίον της βασιλικής παλινόρθωσης, σκεπτόμενος ίσως πως έχουν δικαίωμα να κυβερνήσουν οι πιο άξιοι και όχι οι πιο γαλαζοαίματοι.⁵ Η αρθρογραφία του εναντίον του Γεωρ-

γίου Β' είναι το δεύτερο γεγονός που αποδεικνύει πως ο άνθρωπος αυτός, θέλησε να αποδείξει την αντικειμενικότητά του έναντι της ιστορικής εξέλιξης, αρνούμενος να επηρεαστεί από το γεγονός πως η οικογένειά του βασανίστηκε, φυλακίστηκε, εξορίστηκε και τελικά εξοντώθηκε στην τραγική μορφή του Δ. Γούναρη για χάρη του Βασιλιά.

Για την αντιβασιλική του αυτή αρθρογραφία ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος χάνει τη θέση του Καθηγητή της Κοινωνιολογίας καθώς και τη θέση του στο Ίδρυμα Κοινωνικών Ασφαλίσεων, που είχε από το 1934. Και η Δικτατορία, όταν ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος στέλνει ένα υπόμνημα στο βασιλιά Γεώργιο, το οποίο πολυγραφεί και μοιράζει σε όλη τη χώρα, τον εξορίζει σε μακρινά και άγονα νησιά, παρ' όλες τις προσωπικές φίλικές σχέσεις του με το Δικτάτορα.

Το 1940 ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος εγκαταλείπει, με αίτησή του, την εξορία, για να καταταγεί εθελοντής σαν απλός στρατιώτης, στον Πόλεμο της Αλβανίας.⁶ Αναλαμβάνει την έκδοση της εφημερίδας της 13ης Μεραρχίας του Μετώπου, που προσπαθεί να εμψυχώσει τους στρατιώτες που πολεμούν το Μουσολίνι, ζει την μεγάλη νίκη κατά του ιταλικού φασισμού και φεύγει, μετά την γερμανική εισβολή στην Μέση Ανατολή, όπου μεταφέρεται η Ελληνική Κυβέρνηση, αφού έχει καταδικαστεί από τα εχθρικά στρατοδικεία σε θάνατο. Η απόδρασή του είναι περιπετειώδης, διασχίζει το Αιγαίο μαζί με την γυναίκα του με βάρκα και φτάνει στη Μικρά Ασία, απ' όπου ταξιδεύει για το Κάιρο, για να γίνει, ο πολυσύνθετος αυτός πολιτικός, Αντιπρόεδρος και Υπουργός Εθνικής Αμύνης της εξόριστης Ελληνικής Κυβερνήσεως.

Στην Αίγυπτο, ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος παίζει σημαντικό ρόλο στις πολεμικές εξέλιξεις, σε ότι αφορά τα ελληνικά στρατεύματα της Β. Αφρικής.⁷ Το Μάιο του 1942 ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος παραιτείται, ύστερα από ένα κίνημα στις Ελλ. Ταξιαρχίες. Το 1944 γυρίζει στην Ελλάδα, που σπαράζεται κιόλας από τον Εμφύλιο σπαραγμό και προσπαθεί να επιτελέσει ρόλο συμφιλιωτικό. Ο άνθρωπος που τα 1935 προσπάθησε να συμφιλιώσει τους βασιλικούς με τους βενιζελικούς, δέκα χρόνια αργότερα επιχειρεί, πάλι χωρίς επιτυχία, να τεθεί αντίθετα στη ροή των πραγμάτων και να συμφιλιώσει τις δύο σκληρά αντιμαχόμενες πλευρές.

Μετά τις αρχικές του προσωπικές συμφιλιωτικές και ενωτικές περιπλανήσεις, ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος ακολουθεί την επιταγή του Σόλωνος σύμφωνα με την οποία ο μη λαμβάνων θέση σε εμφύλια διαμάχη είναι άτιμος. Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος προτίμησε να ταχθεί υπέρ της πολυκομματικής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, έστω και ελαττωματικής, συμμετέχοντας στις διάφορες εθνικές Κυβερνήσεις, που αντιμετώπισαν τους κομονιστές.⁸ Κυρίως όμως ανέλαβε το δύσκολο έργο της θεωρητικής υπεράσπισης, στο εσωτερικό και στο εξωτερικό, της εθνικοφροσύνης, σηκώνοντας όλο το βάρος της δημιουργίας νομιμοποιητικών επιχειρήμάτων αλλά και ολόκληρης της θεωρίας που θα στηρίζει έπειτα την πλευρά των νικητών του εμφυλίου.

Έτσι στην σημαντικότατη αυτή καμπή της ζωής του, ο Φιλόσοφος αφήνει κατά μέρος την αντικειμενικότητά

του και θέτει τη φιλοσοφία του στην υπηρεσία της πολιτικής —απ' αυτή την περιπέτεια θα βγει βαριά τραυματισμένος.

Το Νοέμβριο του 1945 ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος γίνεται Πρωθυπουργός της Ελλάδος. Ο Γεώργιος Βλάχος έγραψε για εκείνη την κυβέρνηση ότι «εάν η Κυβέρνησης της Ελλάδος είναι γενικώς δύσκολον δώρον, αυτήν την εποχή δεν είναι καν δώρον». Η πρώτη Κυβέρνηση Κανελλόπουλου χαρακτηρίσθηκε «ιντερμέτζο» γιατί στην ουσία αποτέλεσε μια παρένθεση στις κυβερνήσεις των βενιζελοβασιλογενών πολιτικών δυνάμεων, που τελικώς προκάλεσαν την πτώση του, μετά από 21 μέρες. Η Κυβέρνηση Κανελλόπουλου που ανεπιτράπη — απαίτηση της Αγγλίας δεν πρόλαβε να αφήσει κυβερνητικό έργο, αλλά έδωσε στον Πρόεδρο της το τίτλο του πρώην Πρωθυπουργού.⁹

Μέλος των περισσοτέρων μετέπειτα Κυβερνήσεων που αντιμετώπισαν και τελικώς ενίκησαν την καμουνιστική πλευρά, ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος δείχνει ένα αξιοσημείωτο ζήλο στις κυβερνητικές του δραστηριότητες, που θα του δώσει το πολιτικό πρόκριμα για τη μετέπειτα εξέχουσα θέση του στο αντικομουνιστικό και αστυνομικό κράτος της περιόδου 1949-1967.

Μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου, ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος γίνεται ηγετικό στέλεχος του Ελληνικού Συναγερμού, που ίδρυσε ο Στρατάρχης Παπάγος, κατά τα γκωλικά πρότυπα. Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος ανήκει στην τετράδα που ουσιαστικά διοικούσε το Συναγερμό (Κανελλόπουλος, Τσουδερός, Στεφανόπουλος, Μαρκεζίνης), αφού ο Στρατάρχης δεν ήταν σε θέση να λάβει μόνος του πολιτικές αποφάσεις.

Πανίσχυρος Αντιπρόεδρος και Υπουργός των Στρατιωτικών της Κυβερνήσεως του ηγέτη που ο ίδιος δημιούργησε, δίνοντάς του τη στραταρχική ράβδο, τρία χρόνια νωρίτερα, ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος συμμετέχει (και εκεί εντοπίζονται οι περισσότερες από τις κατηγορίες των επικριτών του) στη συγκρότηση του ισχυρού «Κράτους» («Συναγερμικόν Κράτος» το αποκαλεί ο Γ. Παπανδρέου, βουλευτής μολαταύτα στην αρχή του Συναγερμού), που θα διαρκέσει κατά βάση μέχρι το 1967, στο πολιτικό του δε πρόσωπο έως το 1981.

Αυτή είναι κατά κάποιο τρόπο η μαύρη περίοδος για το φιλόσοφο. Θεωρητικός του αντικομουνισμού κατά τον εμφυλίο, πρέπει τώρα να επαναλάβει τις αντικομουνιστικές του θεωρίες σε περίοδο ειρήνης, όταν μάλιστα ο κόσμος ζητάει «ειρήνευση» και εθνική συμφιλίωση.

Αυτή είναι ίσως η στιγμή όπου η πολιτική δύναμη του Παναγιώτη Κανελλόπουλου εξελίσσεται ραγδαία: έχοντας διατηρήσει πολλά στοιχεία αιρετικότητας, ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος προχωρεί παρ' όλα αυτά και «επιτέλους» στην Ορθοδοξία της Δεξιάς, βαδίζοντας στην τελική ευθεία για την ηγεσία της.

Ούτε αυτός ούτε ο επίσης πολιτικά ιδιόρρυθμος και εξίσου αιρετικός με τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο «δελφίνιος» του Παπάγου, ο Σπύρος Μαρκεζίνης, ούτε ο πανίσχυρος «πρωθυπουργεύων» τις τελευταίες ημέρες του Στ. Στεφανόπουλος, θα διαδεχτούν το Στρατάρχη στην Ηγεσία του Κόμματος, της Κυβερνήσεως και της Δεξιάς.

Ένας «αουτοσάιντερ» που διαθέτει ένα πεζό δυναμισμό και ένα αναπτυγμένο πολιτικό αισθητήριο, ο Κ. Κα-

ραμανλής, θα εμφανιστεί στην κηδεία του Παπάγου ευτολοδόχος Πρωθυπουργός, προκαλώντας αμφισβητήσεις νομιμότητος και τη βίαιη αποχώρηση των δύο Αντιπροέδρων, Κανελλόπουλου και Στεφανόπουλου.

Η πρωθυπουργοποίηση του Κ. Καραμανλή, αποτελεί κεντρικό σημείο για την νεότερη Ελληνική πολιτική ιστορία, όχι ως αυτόνομο πολιτικό συμβάν, αλλά εάν συνδυαστεί με τον παράλληλο παραμερισμό του Παναγιώτη Κανελλόπουλου από την ηγεσία της Δεξιάς.

Οπωσδήποτε σ' αυτό παίζει τεράστιο ρόλο η πολιτική ιδιορυθμία, αιρετικότητα αλλά και δεδηλωμένη αυτονομία του Παναγιώτη Κανελλόπουλου από τις μεγάλες ομάδες πίεσης του πολιτικού παρασκηνίου της εποχής.

Τα ανάκτορα επέλεξαν, το 1955, τον αριθμοτάτη και τεχνοκράτη Καραμανλή, από τον Κανελλόπουλο, που διέθετε τεράστια φιλοσοφική κατάρτιση και υψηλή Παιδεία, όραμα και συναίσθηση της Εθνικής παράδοσης. Ο Καραμανλής, αντίθετα, υπήρξε μόνο ένας εξαιρετικά επιτυχημένος Υπουργός Δημοσίων Έργων και όλη του η Πρωθυπουργική συμπεριφορά είναι συμπεριφορά Υπουργού Δημοσίων Έργων, τουλάχιστον στην «δεκαετία» (1955-1963).

Η ανακτορική αυτή επιλογή όχι μόνο αντικατοπτρίζει μια γενικότερη πτώση του επιπέδου του πολιτικού πρωσαπικού μιας χώρας που κυβερνήθηκε, στο Μεσοπόλεμο, από πολιτικούς με παιδεία και φιλοσοφικές ανησυχίες του αναστήματος του Βενιζέλου, του Γούναρη, του Τσαλδάρη και του Παπαναστασίου, αλλά και οριοθετεί την αρχή της λεγομένης «εποχής των εργολάβων» που οδήγησε την Ελλάδα στον καταναλωτισμό και στην πρόσκαιρη και χωρίς βάσεις υπερθέμανση της οικονομίας.

Το 1958, η παραμερισμένη υψηλή πολιτική επιτίθεται κατά του λεγομένου «Καραμανλισμού». Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος επανδρώνει με τον Κ. Τσαλδάρη το Λαϊκό Κόμμα: η επίθεση του εναντίον του Καραμανλή, που τον θέτει και πάλι κατά σαφέστατο τρόπο, στο αιρετικό περιθώριο της Δεξιάς, είναι από τις οξύτερες που έχει κάνει στην ζωή του. (Ο τραυματισμός του μεταφυσικού Κανελλόπουλου από την άνοδο και τις αλλεπάλληλες εκλογικές νίκες, έστω και αμφισβητούμενες, του Καραμανλή, πρέπει να είναι πολύ σημαντικός. Ο φιλόσοφος συνειδητοποιεί ότι γεννήθηκε σε λάθος εποχή ανάμεσα σε λάθος ανθρώπους, που δεν καταλαβαίνουν την πλατανική αξία του να κυβερνώνται από πεπαιδευμένους ηγέτες).

Το αποτέλεσμα της επίθεσης του Παναγιώτη Κανελλόπουλου εναντίον του Κ. Καραμανλή προδικάζεται από το γεγονός ότι ο τελευταίος είναι δικτυαμένος στα κέντρα εξουσίας. Το νεκραναστημένο Λαϊκό Κόμμα εκλαμβάνεται από τον Λαό ως μια ιδιορυθμία του Κανελλόπουλου, ο οποίος μολαταύτα εκλέγεται βουλευτής Πατρών, αφού παίρνει στις εκλογές γύρω στο 3%. Παρ' όλα αυτά, το 1959, ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος γίνεται αντιπρόεδρος της Κυβερνήσεως Καραμανλή, επανερχόμενος για άλλη μια φορά στην δεξιά ορθοδοξία. Το 1959 αρχίζει, για τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο, η πορεία που θα τον οδηγήσει στα 1093 στην ηγεσία της Δεξιάς, έστωβ και εύθραυστη, και στα 1967 στο τραγικό τέλος.

Η πορεία του Παναγιώτη Κανελλόπουλου, από το 1956 έως το 1967 θα μπορούσε να χαρακτηριστεί κατά την αρχαία έννοια, τραγική, αφού οι περιστάσεις είναι κατώτερές του. Θα μπορούσε επίσης να χαρακτηριστεί και μοιραία, αφού τα γεγονότα τον παρασύρουν στη δίνη

τους, χωρίς αυτός να μπορεί να αντιδράσει.

Σε ένα ημιάγριο πολιτικό κλίμα, σε μια μάχη μέχρις εσχάτων μεταξύ της Δεξιάς και των συναοισμένων στην Ένωση Κέντρου Δημοκρατικών Δυνάμεων, ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος είναι ανεπαρκής στις ακραίες επιταγές των ψηφοφόρων του. Προσπαθεί μάταια να επιβληθεί πολιτικά, ως διάδοχος του Καραμανλή, που παραμένει αφανώς ο πραγματικός ηγέτης της Δεξιάς και επιχειρεί χωρίς επιτυχία να αλλάξει την πολιτική γραμμή του. Όταν ο Κανελλόπουλος, στα 1964, αποφασίζει να δώσει στο Κόμμα του ένα στύλ, μια εικόνα τουλάχιστον ευρωπαϊκότερη, οι «βαρώνοι» της Δεξιάς του απαντούν ότι «θα διασχίσει το Ρουβίκωνα μόνος του, χωρίς στρατό».

Στις εκλογές του 1964, ο Κανελλόπουλος υφίσταται την ήπτα της Ε.Π.Ε. και δηλώνει ότι θα ασκήσει νόμιμη αντιπολίτευση, αφού ο λαός αποφάσισε έτσι. Άλλα κατά τον ίδιο τον Κανελλόπουλο, ένας Αρχηγός είναι οπαδός των οπαδών του. Ο νέος αρχηγός της Δεξιάς, πολύ πολιτισμένος για το αυθωριπόνο υλικό του κόμματός του, τα στελέχη δηλαδή που πλαισιώνουν και επανδρώνουν το παρακράτος, υποχρεώνεται να περνάει από συνεχείς αντιφάσεις. Έτσι, υποστηρίζει την Αποστασία, τον Ιούλιο του 1965 και σώζει το Βασιλιά από πρώωρες εκλογές, υπερψηφιζόντας τις βασιλικές Κυβερνήσεις, που σχηματίζονται από τους Αποστάτες. Ο δρόμος για την ανωμαλία είναι ανοιχτός.

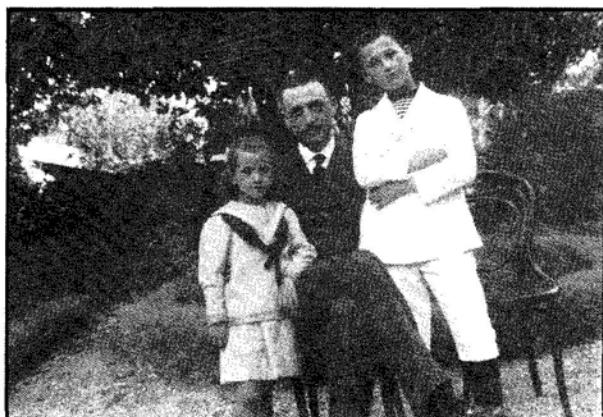
Δεν είναι υπερβολή να πούμε ότι η Δεξιά ανατράπηκε από την Δεξιά στις 21 Απριλίου 1967, τα χαράματα. Στην πραγματικότητα, η κοινοβουλευτική Δεξιά, πλαισιωμένη και διεφθαρμένη, ανατράπηκε από τον ιδεολογικά μορφωμένο απ' αυτήν Στρατό, που θεώρησε, ισχυρίστηκε και διακήρυξε ότι η σήψη και η γενική δυσλειτουργία του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος μεγάλωνε τον κίνδυνο της κομουνιστικής ανταρσίας. Ο κίνδυνος αυτός στην πραγματικότητα δεν προερχόταν από τους διεσπαρμένους εξόριστους και κατατρομοκρατημένους κομουνιστές, αλλά από την αριστερά πτέρυγα, τις ριζοσπαστικότερες δηλαδή τάσεις, της Ενώσεως Κέντρου, που είχαν για αρχηγό το γιο του Αρχηγού, τον Ανδρέα Παπανδρέου.

Η μετωπική σύγκρουση της Ενώσεως Κέντρου με το Υπερκράτος που εκπροσωπούνταν από το Βασιλιά, διευθυνόταν όμως παρασκηνιακά από τη βασιλομήτορα και προσαπιζόταν από το παρακράτος, δημιούργησε μια αντισυνταγματική εκτροπική κατάσταση, με διαδοχικές παραπήσεις και σχηματισμούς βασιλικών Κυβερνήσεων, εξαγορές, συνωμοσίες κλπ., έτσι ώστε όλη η διαφθορά της κοινοβουλευτικής επίφασης του αστυνομικού αντικομουνιστικού Κράτους το 1952-1967 βγήκε στην επιφάνεια, με αποτέλεσμα ένα βαθύτατο ρεύμα αντικοινοβουλευτισμού του αηδιασμένου κόσμου.

Το κύριο επιχείρημα της Χούντας των συνταγματαρχών υπήρξε η κάθαρση της κοινοβουλευτικής παλαιοκομματικής σήψης και η επιβολή μιας ευεργετικής πειθαρχίας και το πρώτο μετά το πραξικόπημα διάστημα ο κόσμος παρακολούθησε με αδιαφορία την κατάρρευση της χωλής Δημοκρατίας και την επιβολή της Δικτατορίας.

Αξιοσημείωτο είναι ότι Δικτατορία ετοίμαζε και ο ίδιος ο βασιλιάς, με τη λεγόμενη Χούντα των Στρατηγών, που δεν πρόλαβε να εκδηλωθεί, γιατί πραγματοποιήθηκε εν

ΑΦΙΕΡΩΜΑ

Αναδρομή στο χρόνο

των μεταξύ η λεγομένη «Επανάσταση» της 21ης Απριλίου, χωρίς οι Στρατηγοί να προλάβουν να αντιδράσουν.

Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, ο άνθρωπος που προσπάθησε να εκσυγχρονίσει το κόμμα της Δεξιάς, ο άνθρωπος που εξ ιδιούσγκρασίας, θα έπρεπε να είναι ευνοϊκός στην πάταξη του παλαιοκομματισμού και της κομματικής πόλωσης και διχασμού, ενσάρκωσε παραδόξως, στην τραγική πτώση του, την πτώση ολόκληρου του λεγόμενου «πολιτικού κόσμου».

Όταν τα χαράματα της 21ης Απριλίου 1967, οι στρατιώτες έσπασαν την πόρτα του σπιτιού του και τον συνέλαβαν την ώρα που κοιμόταν, πήρε ένα περιστρόφο και προσπάθησε, σε μια απεγνωσμένη προσπάθεια, να αμυνθεί βέβαια, για να δείξει ότι αυτός ο διεφθαρμένος παλαιοκομματικός κόσμος είχε, παρ' όλη την διαφθορά του, κάποιο ελάχιστο ηρωϊσμό. Ταυτότηκε, εκείνο το πρωί, ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, με όλο αυτό τον κόσμο των λασιπλάνων και ρουσφετολόγων πολιτικών, που τόσο μακριά ήταν από το πλατανικό του πρότυπο και του έδωσε, με την ατομική του αντίσταση, μια ηθική ποιότητα.

Το αντικομουνιστικό Παρακράτος, οι υπερτροφικές μυστικές υπηρεσίες, η εθνικιστική υστερία, οι μπράβοι, οι συνομώτες, το πολύμορφο υπερδεξιό και νεοφασιστικό τέρας, διέφυγε από τον έλεγχο της ηγεσίας της παραδοσιακής Δεξιάς και έφαγε τον πατέρα του, δηλαδή τον κοινοβουλευτικό «εθνικόφρονα» κόσμο και τον ίδιο, το βασιλιά, που έδιωξε, όταν προσπάθησε να επανακτήσει τον έλεγχο της καταστάσεως και κατάργησε οριστικά, μαζί με τη μοναρχία, το 1973.

Μέσα απ' όλα αυτά μπορούμε να διακρίνουμε το προσωπικό τραύμα του Παναγιώτη Κανελλόπουλου. Ο άνθρωπος που ζήτησε από το βασιλιά την εντολή, για να αποτρέψει τον κίνδυνο επικειμένου πραξικοπήματος, δεν μπόρεσε να θεωρηθεί από τη Χούντα αρκετός για να προασπίσει την «εθνικόφόρα τάξιν» και ανετράπη από τους πρώην υπασπιστές του. Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος ήταν το πρόσωπο εκείνο που υπέστη τον εξευτελισμό της πτώσης για λογαριασμό ολόκληρης της κρατούμενης τάξης από μια χούφτα ημιμαθών αξιωματικών, που δεν δίστασαν να σπάσουν την πρωθυπουργική του πόρτα και να τον διατάξουν να κάνει γρήγορα.

Όταν τον οδηγούν υπό κράτηση στο Πεντάγωνο, ο καθαιρεθείς βίᾳ Πρωθυπουργός ζητά απεγνωσμένα να συνναντήσει το βασιλιά, και όταν το καταφέρνει, προσπαθεί, τελευταίο χαρτί, να τον πείσει να μην ορκίσει στρατιωτικό Πρωθυπουργό. Ο βασιλιάς όμως υποκύπτει στη Χούντα και ορκίζει αυτόν που οι Συνταγματάρχες του υποδεικνύουν. Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος παύει να είναι Πρωθυπουργός χωρίς να παραιτηθεί, χωρίς καν να απολύθει από τον Ανώτατο Αρχοντα.

Από εκείνη τη στιγμή, μια μεγάλη μεταστροφή επιτελείται στη συνείδηση του Παναν. ύτη Κανελλόπουλου, πρώτου θύματος της συνταγματικής εκτροπής. Καταλαβαίνει που οδήγησε η αντικομουνιστική υστερία, το αντικομουνιστικό Κράτος, στο χτίσιμο του οποίου πρωτοστάτησε ο ίδιος και από τον οποίον άντλησαν τα επιχειρήματά τους οι πρωταίτιοι της ανωμαλίας. Και αναθεωρεί τις απόφεις του με σειρά συνεντεύξεων, άρθρων και ομιλιών στο Κοινοβούλιο, που έγιναν στη μεταδικτατορική περίοδο, με αξιοσημείωτο θάρρος. Πριν απ' αυτά όμως και κατά τη διάρκεια της Χούντας, επιτίθεται με μανία εναντίον

της, εναντίον των συνταγματαρχών που γελοιοποίησαν το Καποδιστριακό του όραμα, εγκαθιστώντας στη θέση του φιλόσιφου ηγέτη με την αρχαιοελληνική πλατανική έννοια, έναν αναλφάβητο τυραννίσκο. Και η αντίστασή του παίρνει έναν χαρακτήρα τραγικού θάρρους.

Σχεδόν εβδομήντα χρονών, ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος οργανώνει στα κρυφά συνεντεύξεις στους ξένους ανταποκριτές, και η Χούντα τον θέτει σε περιορισμό κατ' οίκον. Στέλνει, κρυφά, μαγνητοφωνημένα μηνύματα στο BBC και απαγγέλει τον επικήδειο επάνω στη σορό του Γ. Παπιανδρέου, του ανθρώπου, του οποίου την πτώση ο ίδιος στήριξε. Και είναι ο άνθρωπος που αποτελεί το σημείο αναφοράς των πολιτικών εκείνων, που προτίμησαν τη γενναία αντιστασιακή θέση στην Ελλάδα, παρά την εύκολη φυγή στο εξωτερικό.

Είναι προπαντός, ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, ο πολιτικός εκείνος που συσπειρώνει γύρω του τον ανατραπέντα κόσμο και προβαίνει σε μια γενναία αυτοκριτική, με μια υπόσχεση: ότι στο μέλλον δεν θα αφήσουμε τους εαυτούς μας να παρασυρθούν στην υστερία που προετοίμασε το έδαφος στη Δικτατορία. Και είναι, τέλος, ο μόνος πολιτικός που κράτησε μέχρι το τέλος αυτή του την υπόσχεση.

Αν συγκρίνει κανείς την αντιδικτατορική θέση και δράση του Παναγιώτη Κανελλόπουλου και του Κωνσταντίνου Καραμανλή, θα διαπιστώσει ότι ο πρώτος, υπό το βαρύ και άγρυπνο βλέμμα της Δικτατορίας έδρασε πολύ περισσότερο από το δεύτερο πού, κατά τη διάρκεια της Παρισινής εξορίας του, τίποτε περισσότερο από συνεντεύξεις και από λίγα, μετρημένα στα δάχτυλα, κείμενα δηλώσεων, δεν έχει να επιδείξει.

Παρ' όλα αυτά, το 1974, ο Κωνσταντίνος Καραμανλής, για δεύτερη φορά μετά από 19 χρόνια, πήρε στην κυριολεξία από τα χέρια του Παναγιώτη Κανελλόπουλου την πρωθυπουργία. Στην κυριολεξία, γιατί ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος κρατούσε, στις 23 Ιουλίου 1974 το απόγευμα, την εντολή σχηματισμού της πρώτης πολιτικής Κυβερνήσεως στα χέρια του.

Αλλά ο σεισμός που προκάλεσε η εκ των υστέρων πρόσκληση του Κωνσταντίνου Καραμανλή, αναίρεσε κάθε τυπικό και ουσιαστικό δικαίωμα του Παναγιώτη Κανελλόπουλου να σχηματίσει, ο πρωθυπουργός της τελευταίας πολιτικής Κυβερνήσεως πριν από τη Χούντα, την πρώτη μετά απ' αυτήν. Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος έχασε την πρωθυπουργία το 1974 χωρίς καν να ερωτηθεί. Και έχασε το κόμμα του, λίγες εβδομάδες αργότερα, χωρίς καν να ειδοποιηθεί. Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής ίδρυσε το νέο κόμμα της Δεξιάς, απορροφώντας το δυναμικό του κόμματος του οποίου κάποτε Αρχηγός ήταν ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος. Οι πολιτικοί έτρεξαν εκεί όπου οι καιροί πρόσταζαν.

Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, πρικραμένος, επανέλαβε ότι είχε κάνει το 1955: Αποσύρθηκε από την ενεργό πολιτική, και όταν, το 1975, ο Κωνσταντίνος Καραμανλής έφαχνε για τον πρώτο Πρόεδρο της Δεύτερης Ελληνικής Δημοκρατίας, ο γκωλισμός του, αλλά προπαντός η αξιοπρέπειά του δεν επέτρεψαν να δεχτεί τη θέση του διακοσμητικού προσώπου, οργάνου της Κυβερνήσεως. Προτίμησε, δεχόμενος την κοινή υποψηφιότητα όλων των κομμάτων της Αντιπολιτεύσεως, την τιμημένη ήττα, παρά μια νίκη που την αξιά της εκ των προτέρων περιφρονούσε.

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ENANTION ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Ο Π. Κανελλόπουλος, πολιτικός άντρας με πνευματικό ανάστημα που ζεπερνά κατά πολύ τα ελληνικά σύνορα, κυβέρνησε συνολικά την Ελλάδα για 38 ημέρες.¹³ Άνθρωποι με πολύ μικρότερο πνευματικό μέγεθος κυβέρνησαν χρόνια, έχοντας επιπλέον μεγάλη εκλογική βάση, την οποία ο Κανελλόπουλος δεν απέκτησε ποτέ αυτόνομα, ως Αρχηγός δηλαδή του Ενωτικού Κόμματος.

Στην πραγματικότητα, η πολιτική του σταδιοδρομία δείχνει για άλλη μια φορά την αποτυχία του πειράματος των Συρακουσών, που έκανε ο Πλάτων, σε μια πραγματικότητα παρακμιακή: αυτή η πραγματικότητα δεν μπορούσε να επιτρέψει την πνευματική μεταποίηση της ελληνικής πολιτικής ζωής, που δημιουργούσε το απαραίτητο υπόβαθρο για να κυβερνήσει ο μεταφυσικός Κανελλόπουλος. Το αποτέλεσμα ήταν να μην μπορεί να συνεννοηθεί πολιτικά με το λαό, ο οποίος του έδινε κάθε φορά, ως αρχηγό καθαρώς κανελλοπουλικού κόμματος, μέχρι 5 βουλευτές.

Η αδυναμία εξάλλου να οριστικοποιήσει την πορεία του στην ορθοδοξία της Δεξιάς —απ’ όπου κοινωνιολογικά προερχόταν— και η εξ αυτού προερχόμενη αιρετικότητά του και η πολιτική του μοναξιά οφείλεται ακριβώς στο υψηλό επίπεδο της ηθικής και πνευματικής ποιότητάς του, που δεν του επέτρεψε να συναγέλασθει πολιτικά με τον ορυμαγδό των παλιοκομματικών δημαρχών.

Αναμφισβήτητα, ο Κανελλόπουλος είναι μια φωτεινή εξαίρεση στην πολιτική καθυστέρησης της μεταπολεμικής πραγματικότητας. Απέφυγε να γίνει ένας Έλληνας με βαλκανικά και οθωμανικά χαρακτηριστικά, έμεινε όμως περισσότερο ένας Ευρωπαίος με ελληνική συνείδηση παρά ένας Έλληνας με Ευρωπαϊκή παιδεία. Γ’ αυτό και ο παλαιοκομματισμός δεν ανέχτηκε τον άνθρωπο που δεν θέλησε ποτέ να υποταχτεί στην θεσμοποίηση της παρακμής.

Είναι, ο Π. Κανελλόπουλος, «ο ιδαλγός, ο ιππότης ο ποτισμένος με ιδανικά και υπερηφάνεια, που ταυτίζεται πάντοτε με την ανθρώπινη αξιοπρέπεια». Και αυτός ο ιπποτισμός του είναι τόσο εξωπραγματικός, μέσα στην ατμόσφαιρα που τον περιβάλλει, που του στερεί τη δυνατότητα μιας στοιχειώδους επιτυχημένης πολιτικής πρακτικής.

Βεβαίως ο Π. Κανελλόπουλος έγινε δύο φορές Πρωθυπουργός της Ελλάδος και αυτό είναι αναμφισβήτητα μια πολύ μεγάλη επιτυχία. Είναι σίγουρο όμως ότι δεν είναι ο τύπος που ενδιαφέρει τόσο τον Κανελλόπουλο, όσο η ουσία. Και θα έπρεπε μάλλον να συγκριθεί η επιτυχία της πρωθυπουργοποίησεως δύο φορές, με τα όνειρα, τα σχέδια, τις φιλοδοξίες του άντρα, που έγινε, έστω και δύο φορές, Πρωθυπουργός της Ελλάδος.

Ο Κανελλόπουλος ήθελε, το 1935, να κυβερνήσει την Ελλάδα κατά το ελληνικό μέτρο, ώστε να της δώσει αν μπορούμε να το πούμε έτσι, την ψυχική της ισοροπία, την αρμονία μεταξύ της σημερινής Ελλάδας και του αιώνιου ιδεατυπικού πρωτοτύπου της. Και αυτό το πρότυπο, είναι κατ’ αρχή, κυρίως και κατ’ εξοχή πνευματικό και οικουμενικό.

Ο Έλληνας ηγέτης, ο ηγέτης του κανελλοπουλικού πρωτόπου «πρέπει να γίνει ο οικουμενικός ηγέτης, να

γνοιαστεί για την εφαρμογή των ελληνικών αξιών σε ολόκληρο τον κόσμο, πρέπει δηλαδή να είναι πρώτα απ’ όλα ένας πνευματικός και ηθικός ηγέτης»¹³. Γι’ αυτό και η ενωτική αντιληφθή του πνεύματος και της πολιτικής, ότι «τα όπλα πρέπει να είναι ηθικά στα χέρια του σοφού, που κατά τον Σβάρτς είναι αμαρτία να χαραμίζεται στην πολιτική, αλλά που η έλλειψή του από το δυναμικό των εθνικών ηγεσιών θα έφερε ως αποτέλεσμα τον πολιτικό κυνισμό (Real-politik). Είναι ο φίλοσοφος που κατεβαίνει στην αγοραία πολιτική έρευνα, γιατί πιστεύει πως ο κοινωνικός μας βίος βρίσκεται κοινωνιολογικά σε ύφεση και πως, αν δεν υπάρξουν προσπάθειες έντονες, θα οδηγηθεί προς τον χυδαϊσμό».¹⁴

Άνθρωπος ο οποίος με πάθος επεδίωξε την προσωπική του ανεξαρτησία θέσεων και γνώμης, εφ’ όσον δεν κυβερνούσε, ο Π. Κανελλόπουλος δεν μπόρεσε να ανεχτεί την καθορισμένη από άλλους στράτευση.

Ο ίδιος ο Π. Κανελλόπουλος αρνείται ότι στη ζωή του αντιμετώπισε διλήμμα ή διχασμό προσωπικότητας μεταξύ του φιλοσόφου και του πολιτικού, αλλά περιγράφει μ’ αυτά τα λόγια του την ψυχική του οδύνη να είναι «οπαδός των οπαδών του», και μάλιστα οπαδών στους οποίους ούτε κατά προσέγγιση η σκέψη και η ιδιοσυγκρασία του εκφράζουν.

Αυτός ο πολιτισμός του Π. Κανελλόπουλου τον οδηγούσε πολλές φορές να εμφανίζεται ως φιλόσοφος που έκανε πολιτική, παρά ένας φιλόσοφος πολιτικός, πράγμα το οποίο δεν έγινε δεκτό από τον υπόλοιπο πολιτικό κόσμο. Ο Ηλίας Ηλιού, παλαιός ηγέτης της αριστεράς, επικαλείται την αθεράπευτη συνήθεια του Κανελλόπουλου «να ξεχνάει ότι στη Βουλή συζητείται η πολιτική αντιδικία των κομμάτων και των προσώπων και όχι η ορθότης της διανόησης».¹⁵ Για την ενιαία σκέψη του Κανελλόπουλου, όμως, αυτή η εμμονή στην αρχιτεκτονικότητα οφείλεται στην αντίστοιχη αρχιτεκτονικότητα της σκέψης του, που την προκαλεί. Μπορούμε τελικά να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι χωρίς τον πλατωνισμό του ο Π. Κανελλόπουλος θα είχε κατορθώσει να ενταχθεί στο πολιτικό πλαίσιο της εποχής του και να ακολουθήσει μια πεπτατημένη και πιθανόν πιο επιτυχημένη ηγετική σταδιοδρομία. Δεν ήθελε όμως να απατήσει την λεπτότητα της φιλοσοφικής και ανθρωπιστικής του ιδιοσυγκρασίας με την εκχυδαϊσμένη πολιτική πραγματικότητα.

Αυτός ο άνθρωπος ο συντετριμμένος από τη βαρύτητα και την τραγικότητα της πνευματικής άθλησης, υπήρξε ένας φιλόσοφος που οι άνθρωποι δεν κατάλαβαν όσο ήθελαν και ένας πολιτικός που οι άνθρωποι δεν κατάλαβαν όσο αυτός θα ήθελε.

Πάντως μένει το βασικό ερώτημα για κάθε ιστορικό αναλυτή: είναι δυνατόν να συμβαδίζει η βαθιά μεταφυσική ανησυχία με την επιτυχημένη πολιτική δράση και μάλιστα με την καθοριστική επιρροή της πρώτης επί της δεύτερης: Η ιστορία έχει πιθανώς να επιδείξει τέτοια παραδείγματα: στην περίπτωση πάντως του Π. Κανελλόπουλου, ίσως λόγω της αντίθετης προς μια τέτοια εξέλιξη συγκυρίας, συγκυρίας μικρής προς προσδοκίες μεγάλες, η απάντηση είναι αρνητική.

ΑΦΙΕΡΩΜΑ Συνέντευξη στον Μελέτη Μελετόπουλο τον Ιανουάριο του 1985 ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΕΣ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΠΙΛΟΓΕΣ

Δεν θα μιλήσω για τις επιδράσεις που είχα υποστεί όταν ήμουνα έφηβος και που είχα διαβάσει πάρα πολλά βιβλία, όχι εκείνα που μας υποδείκνυαν στο σχολείο — και στη γερμανική και στη γαλλική γλώσσα και ελληνικά. Ύστερα ήρθε η περίοδος των σπουδών μου στη Χαϊδελβέργη. Εκεί οι επιδράσεις ήταν ποικίλες και η μια διασταύρωνε την άλλη.

Ήταν επιδράσεις και καθαρά φιλοσοφικές και καθαρά επιστημολογικές αλλά και λογοτεχνικές. Είχαν διασταύρωσει μέσα μου και ο γερμανικός ιδεαλισμός με το μαρξισμό και μάλιστα με τον υπερμαρξισμό του KARL MANHEIM — αφού είχα τελειώσει τις σπουδές μου και είχα διαβάσει το βιβλίο του, το 1927 — διότι ο KARL MANHEIM έκανε εφαρμογή του μαρξισμού και εις βάρος του ίδιου του μαρξισμού και κομουνισμού. Οι επιδράσεις της εποχής εκείνης ήταν και επιδράσεις καθαρώς ηθικού και λογοτεχνικού περιεχομένου. Λέω ηθικού και λογοτεχνικού γιατί η λογοτεχνία, όπως και η φιλοσοφία (πράγμα που μπορούμε να το πούμε και για τις επιστήμες, αλλά όχι τόσο πολλά), έχουν επιδραση όχι μόνο καθαρά πνευματική, αλλά και ηθική. Και οι επιδράσεις αυτές δεν κυρίευσαν ποτέ απόλυτα το πνεύμα και την ψυχή μου. Γίνονταν οι διασταύρωσεις αυτές, πράγμα το οποίο έως σήμερα, στα 82 μου χρόνια καθημερινώς γίνεται, με τρόπο ταυτόχρονα παθητικό αλλά και ενεργό. Παθητικό, υπό την έννοια ότι δέχεσαι κάτι και με τρόπο ενεργό — ότι το κρίνεις, έστω και αν δεν το απορρίπτεις, το απωθείς κάπως. Δεν θα μπορούσα ποτέ και σήμερα να πω όχι μόνο σχετικά με τα νεανικά μου χρόνια αλλά και σχετικά με την πορεία ολόκληρης της πνευματικής μου ζωής, ότι ήμουν ή είμαι ο παδός ορισμένης ιδεολογίας ή ορισμένης θεωρίας. Αυτό σημαίνει βέβαια κατά ένα μέρος έναν εκλεκτισμό, που πολλοί των κατηγορούν — εγώ δεν των κατηγορώ, είναι ίσως η αριθτότερη λειτουργία του πνεύματος να εκλέξει — να είναι εκλεκτικό το πνεύμα συνεχώς, όχι να εκλέξει και να υποτάσσεται σε κάπι, αλλά συνεχώς να είναι εκλεκτικό.

Πολλοί όμως το κατηγορούν. Κι αυτό — κι έτοι δεν θα απαντήσω μόνο στο ερώτημά σου, αλλά θα διευρύνω το ερώτημα και θα απαντήσω στο ερώτημα το σχετικό με τις πολιτικές μου πεποιθήσεις και ιδεολογίες, μου δίνει ένα αισθημα ελευθερίας, που νομίζω, ότι δεν μπορεί να έχει ούτε ο ιδεαλιστής, ούτε ο υλιστής, ούτε, αν χρησιμοποιήσουμε τους όρους που αναφέρονται στη φιλοσοφία του 18ου αιώνα, ούτε νοησιαρχικός, ρασιοναλιστής, δηλαδή, ούτε αισθησιαρχικός, σενσουαλιστής.

Όποιος κατατάσσει τον εαυτό του είτε άνετα και οργανικά, είτε βέβαια, επιβάλλοντάς το στον εαυτό του, σε μια από όλες αυτές — και όχι μόνον αυτές που ανέφερα,

Καταρρίχη Θάσος - 10. 10. 1988

Άρσενις που Κυριάκη.

Τι δείχνει πράγμα σαν πάρεθες σ' ένα διάλογο, πώς αίχτη ωρχίσα γέραια μα. Ήδη σ' ένα ροή μάλιστας τα οίκη σου γράπε. Μά τι οι αιχτήσεις αίχτη δεν έχουν σημειωθεί. Τάλας αίχτη αιλυχίσ, πώς τις θίσες ώρες διατίπερε περίποια τας Ρόδης σημέρας.

Δίστα δίστα πάντατέλει σ' αυτό σαν μην έγραψες πάντα ότι σίσια αδειάσια σε νότη σημέρη σαν. Ότι συνεχίσαι ρομήχα ρομής όπό σε σημέρας σαν, αίτη πάντα ότι σε σημειώνους θυμός περισσότερο, αίτη πάντα ότι σε σημύρισαν σ' αρχής, ταν όρχισης ή αργιστελένα μή ταν αρθελελέταις. Αινηργιστελένης αίτη βεβαίη, σίσι αίτη πάντα πρίσας σε προπερηγράπεις επιλογής σε πάθησε μή πάντα μεράπειν σίσι σε

γιατί υπάρχουν και πάρα πολλές υποδιαιρέσεις αυτών των ιδεολογικών κατευθύνσεων — σε μια απ' αυτές τις κατευθύνσεις, παύει να είναι ελεύθερος. Και η βασική μου αρχή, ακόμα και στην πολιτική μου ζωή — θα σου εξηγήσω ότι αυτό δεν μπόρεσα να το τηρήσω παντοτε στην πολιτική ζωή — πάντοτε ετήρησα αυτή την αρχή — να επιλέγω, να είμαι — στην καλή έννοια του όρου — εκλεκτικός — υπάρχει και η έννοια του επιπόλαιου εκλεκτισμού, ή και η έννοια του οπορτουνιστικού εκλεκτισμού.

Νομίζω — δεν μπορώ να κρίνω τον εαυτό μου εγώ ο ίδιος — ότι δεν ανήκω ούτε στους επιπόλαιους εκλεκτικούς ούτε στους οπορτουνιστές εκλεκτικούς, που σε καμιά στιγμή της ζωής τους δεν κατασταλάζουν κάπου. Στη ζωή μου, συχνά κατασταλάζα, αλλά και πάλι εξακολουθούσα το διάλογο με τον προηγούμενο εαυτό μου, που είχε κατασταλάξει. Και δεν έπαψα ποτέ να τον κάνω το διάλογο έως επούτη την στιγμή που είμαι 82 ετών.

Μέσα από τα βιβλία μου — θα το διαπιστώσεις αυτό το πράγμα — και ιδιώς μέσα από τους έντεκα τόμους της Ιστορίας του Ευρωπαϊκού Πνεύματος — εάν ήμουνα προσκόλλημένος ψυχικά και διανοητικά σε ορισμένη κατεύθυνση, δεν θα μπορούσα ή μάλλον δεν θα έπρεπε να γράψω μια Ιστορία του Ευρωπαϊκού Πνεύματος, γιατί θα ήμουνα μεροληπτικός. Ενώ επέβαλα στον εαυτό μου, ή μάλλον δεν χρειάστηκε να το επιβάλλω, έγινε αυτόματα μέσα μου, λόγω αυτής της φυσικής ροπής μου — επέβαλα στον εαυτό μου να μην κάνει προτιμήσεις. Να αγαπάει το κλασικό, την έννοια των αρχαίων κλασικών Ελλήνων, εξίσου όπως και τον ρομαντικό, στην έννοια του τέλους του 18ου αιώνα ή των πρώτων δεκαετιών του 19ου αιώνα. Ν' αγαπώ τον διανοητή ή ποιητή, που έχει έντονο το αισθήμα το πλαστικό ή τον καλλιτέχνη, ν' αγαπώ όπως και

Γερμανίας. Ή — οι Αρχές μαι σι Γερμανούς,
δέσμους εν έσωγρανσον εί χάσι, πω
είτε αναγνωριστούν καὶ ποιούν, τότε οὐλ
ζείνησε τὸν ἀργανόν μαι ὡς. Καὶ Γερμανία,
δει καὶ πολεμούν οὐλ βάθες αὐτούς οι
Γερμανοί (επούλ λαΐς εἰ τούραρετον, εἰν
τούς εἰ πολεμούν). Η Γερμανία — γράν
καὶ Γερμανία — ζείνησε. Καὶ δικινούσαρ
εῖλαν εἰς τοῖς, πώλησίν αυτούς αλε
γράντος. Ο σταύρωσίληρος εἰς οὐλέσ. Η
μητρά Αράτη Σχολούς εἰς βάσιν την,
τὸν οὐλούν : „Αντίρεσθε, φροντιστούς της
ρευστής της.“ Η τοσκούσαβενα (χρ
ριστούς εἰς τὴν σφραγίδωντος ζέσαθεντε,
τὸν οὐλόβετοντος τοῦτον) δαι σφραγί^{την}
— οὐλούσαβεντούς εἰς εἰλαίης μαι — οὐλό^{την}
εἰς Γερμανία. Φαί εἰ πάλις οὐχί γράν
τούσατο πολεμούν, τούτη εἰ πάλις γράν
ψυχεινί πολεμούσα ροπής εἰς ιστονά,
τούς ως εἰς λίρα ζείδοντες. Ή λεί

εκείνος, ο οποίος δεν έχει έντονο το αίσθημα το πλαστικό, αλλά έχει πιο έντονο το αίσθημα προς το άπειρο. Και η μουσική είναι η πιο μεγάλη εκδήλωση της δεύτερης κατηγορίας πνευμάτων, των πνευμάτων εκείνων που πάνε προς το άπειρο. Οι ήχοι πάνε προς το άπειρο, ακόμα και εκείνοι οι μουσικοί τους οποίους λέμε κλασικούς (στο οριό βρίσκεται ο Μπετόβεν, που λέγεται και κλασικός και ρομαντικός — ακόμα και οι πρώτοι, ο Μπαχ, ο Χέντελ) έχουν μέσα τους το στοιχείο — τη ροπή προς το άπειρο και όχι προς την τετελεσμένη μορφή.

‘Οπως κατ’ ανάγκη το έχει, αν και το ξεπερνάει συχνά, ο γλύπτης. Θα μπορούσε κανείς να πει — και συμπληρώνων έτσι αυτό που σου είπα, ότι αγαπώ εξίσου και τους μεν και τους δε, ότι με συγκινεί βαθύτατα το άρτιο κλασικό πνεύμα, όχι μόνον όπως το είχαν πριν απ’ το Χριστό, που ήταν αυτονόητο, οι Αρχαίοι Έλληνες ή και οι Λατίνοι — αλλά και το πνεύμα το άκρατα ρομαντικό, που φτάνει στο μυστικισμό. Γιατί μυστικισμός είναι άκρατος ρομαντισμός, είτε το ξέρει, είτε όχι.

Αυτή ήταν η γραμμή μου αυτή μου τη γραμμή την ακολούθησα έως σήμερα και επαναλαμβάνω ότι δεν θα τολμούσα, ή μάλλον δεν θα έπρεπε να τολμούσα να γράψω Ιστορία του Ευρωπαϊκού Πνεύματος εάν ήμουντα προκατειλημμένος. Και εάν αγαπούσα διαφορετικά — ε, κατά κάποιο τρόπο υπάρχουν ορισμένες αγάπες, δεν μπορεί αυτό να το αποκλείσω — αλλά βασικά και θεμελιακά αν αγαπούσα διαφορετικά τον Νίτος και τον Σαιέπηρ, ή τον Μιχαήλ Αγγελό από τον Γκρέκο ή τον Μπαχ από τον Μότσαρτ ή τον Μπετόβεν, εάν είχα πάρα πολύ έντονα διαφορετική ροπή προς τη μία ή την άλλη κατηγορία πνευμάτων, δεν θα είχα νομίμοποιηθεί ηθικά να γράψω — όπως έγραψα — την Ιστορία του Ευρωπαϊκού Πνεύματος.

Ας πάμε τώρα και στην Πολιτική.

Σου είπα για μια στιγμή, διακόπτοντας τη σκέψη, ώστε ότι βέβαια εκεί δεν μπόρεσα στη ζωή μου να είμαι εκλεκτικός — και στην έννοια του αμερόληπτου ο οποίος πλησιάζει το καθετί με την ίδια προσοχή και αγάπη — δεν μπορούσα, γιατί στην πολιτική δεν κάνεις μόνον θεωρία — δεν γράφεις μόνο ένα ποίημα, κάνεις πράξη. Και η πράξη γίνεται σε ορισμένες στιγμές, υπό ορισμένες συνθήκες, μέσα σε ορισμένες χρονικές ή ουσιαστικές περιστάσεις.

Ο αιώνας μας πρέπει να πούμε, χωρίς να είναι εύκολη η σύγκριση με τις μεγάλες περιπέτειες και τις δοκιμασίες άλλων αιώνων, ότι ήταν, τουλάχιστο σε σύγκριση με τον 19ο αιώνα, ένας αιώνας φοβερών γεγονότων.

Και μόνο ότι έγιναν δύο Παγκόσμιοι Πόλεμοι και μόνο ότι έγινε η πιο μεγάλη μετά την ή ακόμη και μεγαλύτερη από τη Γαλλική Επανάσταση, Κομονιοστική Επανάσταση του 1917 και μόνο ότι έγιναν τόσοι εμφύλιοι πόλεμοι και τόσοι μέχρι σήμερα πόλεμοι μέσα στο δήθεν πλαίσιο της ειρήνης, ότι έγιναν τόσες δικτατορίες, φασισμοί, αντιφασισμοί, και μόνο αυτό, που χαρακτηρίζει τον αιώνα μας, έναν αιώνα που τον έζησα από την αρχή, και μόνο το ότι έζησα σ’ αυτό τον αιώνα, μου επέβαλε, από τη στιγμή που μπήκα ενεργά στην πολιτική — και ουσιαστικά μπήκα στην πολιτική και ως Καθηγητής του Πανεπιστημίου, όταν διδασκα Κοινωνιολογία, αλλά τυπικά και επαγγελματικά, ας πούμε, με εισαγωγικά, μπήκα το 1935, όταν ίδρυσα το Δεκέμβριο του ’35 το Εθνικό Ενωτικό Κόμμα — ήρθε η Δικτατορία — πολέμησα και στις δύο Δικτατορίες και καταδιώχτηκα και απ’ τις δύο — έλαβα μέρος στον Πόλεμο της Αλβανίας, ως εθελοντής, ήμουννα στο πρώτο έτος της Κατοχής εδώ και μόνο όταν επρόκειτο να με συλλάβουν — και είχα ειδοποιηθεί ευτυχώς — τα όργανα της Κατοχής, γερμανικά και ιταλικά, κατάφερα με τη βοήθεια φίλων μου να διαφύγω μυστικά, μαζί με τη γυναίκα μου, και μόνο το γεγονός ότι ήμουννα — και δεν ξέρω αν άλλος αυτή τη στιγμή είχε αυτή την εμπειρία — Αντιπρόσδρος της Κυβερνήσεως στη διάρκεια του Β’ Παγκόσμιου Πόλεμου όταν πήγα στη Μέση Ανατολή και Υπουργός μάλιστα Αμύνης και έλαβαν μέρος υπό τη δική μου — να πούμε — ηγεσία και προσπάθεια ελληνικές μονάδες και στη μάχη του Αλαμένι και στις θάλασσες και στον αέρα — και μόνο το γεγονός ότι έπειτα ήρθαν ο Εμφύλιος Πόλεμος, τα Δεκέμβριανά και ο Εμφύλιος Πόλεμος του ’46 με ’49, και μόνον αυτά που σου είπα μου επέβαλαν να πάρω θέση.

Δεν μπορούσα να είμαι εκλεκτικός υπό την έννοια της ισότιμα προσανατολισμένης σε όλα — το αποδέχομαι και αν δεν συμφωνώ με αγάπη — αυτό δεν μπορούσα να το κάνω στην πολιτική δράση. Η έπρεπε να παρατηθώ και να σταματήσω — και δεν νομίζω ότι είχα το δικαίωμα — επειδή ξεκίνησα ως συγγραφέας, ως καθηγητής Πανεπιστημίου και μπήκα το ’35 στην ενεργό πολιτική — ότι έπρεπε, όταν ήρθαν τα δραματικά γεγονότα, να ξαναγυρίσω στο σπουδαστήριο ή στο Πανεπιστήμιο. Τι σημαίνει αυτό; Σημαίνει ότι κατά κάποιο τρόπο ήμουννα αναγκασμένος να παραβώ τις αρχές μου. Η αρχή μου της ανιδιοτέλειας, της εκλεκτικότητας, του ισότιμου προσανατολισμού σε κάθε τι, στην πράξη την πολιτική, δεν μπορεί να ακολουθηθεί η τακτική αυτή.

Σ’ έναν εμφύλιο πόλεμο πρέπει να διαλέξεις ή τη μία ή την άλλη παράταξη. Και αυτό το σίχε διδάσκει — και τη διδασκαλία αυτή την έχω βαθύτατα μέσα μου υιοθετήσεις

— την είχε διδάξει ο Σόλων, ότι όποιος, σε μια πόλη που στασιάζει, δεν παίρνει τη μια ή την άλλη θέση είναι άτιμος, εχρησιμοποίησε την λέξη αυτή όχι υπό την έννοια που τη χρησιμοποιούμε σήμερα — άτιμος. 'Οχι υπό την έννοια τη σημερινή. Αλλά πάντως και υπό την έννοια που την χρησιμοποίησε ο Σόλων είναι υποτιμητική για κείνον που δεν παίρνει θέση, ή τη μια ή την άλλη. Υπήρξαν βέβαια στον Εμφύλιο Πόλεμο του '46-'49 μερικοί οι οποίοι στάθηκαν απ' έχω ή έφυγαν από την Ελλάδα και πέρασαν αυτά τα χρόνια στο εξωτερικό. Έγώ δεν το θεώρησα σωστό. Ας κρίνουν άλλοι: αν τιλανήθηκα, πιάρνοντας τη μια ή την άλλη θέση, δεν νομίζω, το έχω πει πολύ συχνά και τώρα πρόσφατα, τα τελευταία χρόνια στη Βουλή επήρημα θέση χωρίς να είμαι αντιδραστικός, χωρίς να έχω ούτε ίχνος φασιστικό μέσα μου, γιατί χτύπησα όλες τις δικτατορίες, πήρα θέση στον Εμφύλιο Πόλεμο εναντίον της κομματικής ανταρσίας. Αυτό δεν σημαίνει ότι θεωρητικά έπαψα να είμαι αντικειμενικός και απέναντι του μαρξισμού και απέναντι του κομουνισμού, αλλά όταν έρθει η ώρα της μάχης πρέπει να πάρεις τη μια ή την άλλη θέση. Κι αυτό το έχω πει — επαναλαμβάνω — στη Βουλή, τα τελευταία 6 ή 7 χρόνια, συχνά ενώπιον και των μελών του Κομουνιστικού Κόμματος και πρέπει να πω ότι έτσι ανοιχτά μιλώ και με ειλικρίνεια, και όταν την ειλικρίνεια την αποδέχονται και οι άλλοι δεν φέρνουν αντίρρηση. Και δεν δημιουργήθηκε ποτέ, όσες φορές το είπα αυτό το πράγμα στη Βουλή, αντιδραση από μέρους των Βουλευτών του Κομ. Κόμματος, είτε βουλευτών σοσιαλιστών, οι οποίοι κλίνουν περισσότερο απ' ό,τι συμφέρει στην Ελλάδα υπό τις σημερινές συνθήκες, ούτε εκεί είμαι δογματικός — δεν είμαι δογματικός αντισοσιαλιστής. Προχτές στη Βουλή είπα ότι σε ορισμένα σημεία είμαι συντηρητικός, σε ηθικο-ιδεολογικά — στα κοινωνικο-οικονομικά τους είπα — και ήταν γεμάτη η αίθουσα, γιατί ήταν η συζήτηση που έγινε για τον εκλογικό νόμο — είμαι σχεδόν σοσιαλιστής. Αλλά όταν έρθει η ώρα της μάχης και πρέπει να πάρεις — αυτό το πιστεύω, ακολουθώντας την εντολή του Σόλωνα — θέση, πήρα τη θέση η οποία ήταν υπέρ της πολυκομματικής Δημοκρατίας. Βέβαια, δεν αποκαταστάθηκε, ούτε είχε αποκατασταθεί πριν από τα Δεκεμβριανά η γνήσια και ανεμπόδιστη πολυκομματική Δημοκρατία, ήταν δύσκολο μετά από τα Δεκεμβριανά του '44 και μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο του '46-'49 να αποκατασταθεί αμέσως. Είμαι κι εγώ υπεύθυνος, για το γεγονός ότι δεν μπορέσαμε να τη αποκαταστήσουμε πέρα για πέρα και χρειάστηκε η Δικτατορία — η μεγάλη αυτή δοκιμασία των ετών 1967-1974, για να αποκατασταθεί η πλήρης πολυκομματική δημοκρατία, χωρίς εμπόδια, είτε άμεσα, είτε έμμεσα από το 1974 και αργότερα.

Αυτά που σου είπα αποτελούν ομολογίες.

Οι ομολογίες αυτές, που τις έχω συχνά κάνει και από το βήμα της Βουλής αλλά και σε άρθρα μου, σε βιβλία μου, αλλά ίσως όχι τόσο σαφώς όσο σου τις κάνω αυτή τη στιγμή, οι ομολογίες αυτές ας κριθούν — κρίνονται ήδη — νομίζω όχι εις βάρος μου, αλλά έστω και εις βάρος μου.

Θα ήθελα να προσθέσω ότι αυτή η διαφοροποίηση μέσα μου του εαυτού μου ως συγγραφέα πνευματικού λειτουργού από τη μια μεριά και του πολιτικού της πράξης, από την άλλη, δεν σημαίνει — και δεν σήμαινε ποτέ διλημμα για μένα. Βέβαια, υπήρξαν στιγμές, αλλά τις ξεπερνούσα.

Δεν υπήρξε ποτέ διλημμα, δεν εδημούργησαν ποτέ διλημμα, γιατί δεν επιτρεπόταν φερ' ειπείν, όταν ήμουν αρχηγός ενός κόμματος, παλαιότερα, πολύ μεγάλου από το 1964 έως το 1967 και ουσιαστικά έως το 1974, να αφήνω τον εαυτό μου να παρασυρθεί από διλήμματα. Και γι' αυτό, ορισμένες πράξεις μου τις κρίνω κι εγώ ο ίδιος, εκ των υστέρων, αλλά δικαιολογώντας ψυχολογικά και ηθικά τα όσα τότε έκανα — τις κρίνω κι εγώ, εκ των υστέρων, ως κάπως ασυμβίβαστες με την πνευματική μου τοποθέτηση, όπως σου την έκανα πριν.

Αλλά πρέπει να 'χεις υπ' όψη σου κι αυτό δεν το λέω για πρώτη φορά, το λέω για δεύτερη, γιατί έχει γραφτεί, ότι ένας Αρχηγός Κράτους και μάλιστα μεγάλου Κόμματος — τα μεγάλα Κόμματα έχουν πτέρυγες πολλές — ένας Αρχηγός μεγάλου Κόμματος είναι σε μεγάλο βαθμό οπαδός των οπαδών του. Είναι υποχρεωμένος να μην έρθει σε σύγκρουση με τους οπαδούς του ώστε το Κόμμα που την ηγεσία του έχει αναλάβει να βλαφτεί. Και γι' αυτό είπα πριν — και η φράση αυτή όσο και να μου φάίνεται παράδοξη είναι σωστή — και ο πιο ισχυρός ηγέτης ενός κόμματος είναι, χωρίς να το ομολογεί, ή χωρίς να το ξέρει, καμιά φορά, κατά ένα ποσοστό που ποικίλει βέβαια από άνθρωπο σε άνθρωπο, οπαδός των οπαδών του.

Εντυχώς στο διάστημα της δικτατορίας, αν και εξακολουθούσα να είμαι αρχηγός ενός μεγάλου Κόμματος, που όμως είχε βίαια καταργηθεί, κυρίως όμως μετά το 1974, που είμαι πλέον τελείως ανεξάρτητος, και στις δύο περιόδους της Βουλής του '77 και του '81 μέσα στην Βουλή είμαι απόλυτα ανεξάρτητος, τώρα πλέον έχω την δυνατότητα και το δικαίωμα να είμαι 100% πάντοτε ο εαυτός μου, αδιαφορώντας εάν αυτό θα ζημιώσει εμένα. Αλλά δεν μπορούσα να αδιαφορήσω, όταν ήμουν Αρχηγός Κόμματος, εάν αυτό που θα έκανα θα ζημίωνε το Κόμμα. Ήθελε λοιπόν η ώρα, κυρίως μετά το '74, αλλά και από το '67, γιατί στο διάστημα της δικτατορίας όλα τα κόμματα είχαμε συνεργάστει εναντίον της δικτατορίας και δεν είχαμε διαφορές μεταξύ μας, αλλά κυρίως όταν αποκαταστάθηκε η Δημοκρατία και μάλιστα σε όλη της την έκταση, έχω μια ελευθερία, η οποία πλέον και στην πολιτική μου πράξη, είναι ισοδύναμη με την ελευθερία που έχω στην πνευματική μου δραστηριότητα, συγγραφική ή άλλη.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Παναγιώτη Κανελλόπουλου, Η Μνήμη μου, στα «Τετράδια Ευθύνης», Αθήνα, 1982, σ. 180.
2. Ηλία Ηλιός, Παναγιώτης Κανελλόπουλος, ο πολιτικός, ο συγγραφέας, ο άνθρωπος, *ibidem*, σ. 17-18.
3. *ibidem*, σ. 17.
4. Καβ' ομολογία του προς τον γραφούντα.
5. Στην εφημερίδα «Ακρόπολη» Σεπτέμβριος 1935.
6. Υπηρέτης ως Τυφεκιοφόρος.
7. Επί Υπουργίας που ιδρύθηκε ο Ιερός Λόχος.
8. Έτοις αιτιολόγησε τις επιλογές του προς τον γράφοντα.
9. Ο Θεμιστοκλής Σοφούλης είπε, για την ορκωμοσία της Κυβερνήσεως Κανελλοπούλου: «τις νύχτας τα καμώματα τα βλέπει η μέρα και γελά», επειδή έγινε αργά το βράδυ. Ο ίδιος ο Σοφοκλής ορκίστηκε όμως κι αυτός στις μάτι η ώρα τη νύχτα.
10. Ο Π. Κανελλόπουλος παραπήγμετος από τη Γερμανική Κοινωνιολογική Εταιρεία σε ένδειξη διαμαρτυρίας, όταν ο Χίτλερ έπαυσε τον Tonies από την προεδρία της.
11. βλ. Το περιόδιο βιβλίο του F. Tonies Gemeinschaft und Gesellschaft (Κοινότητα και Εταιρική Κοινωνία) που έκανε σχόλη στην Κοινωνιολογία.
12. *ibidem*.
13. Δημήτρης Μεράτης, Ο τελευταίος των Ιδαλγών, *ibidem*, σ. 8.
14. N.K. Λούσουν, Κοντά στον Παναγιώτη, *ibidem*, σ. 83.
15. Ηλία Ηλιός, *ibid*, σ. 16.

Παρόν και μέλλον

Τι αξία έχουν τα οράματα, την στιγμή που η Κοινωνία μας σπαράσσεται από υπαρξιακών διαστάσεων σκάνδαλα; Τι νόημα έχει η ενατένιση του μέλλοντος, όταν το παρόν γεμίζει τόσο ζοφερά τη θέα εμπρός μας; Οι προτάσεις στόχων και ιδανικών δεν είναι στρουθοκαμηλισμός, τις στιγμές της χειρότερης εθνικής εμπλοκής;

Ο Αλέξανδρος δεν έλυσε τον Γόρδιο Δεσμό: τον έκοψε στα δύο. Η προσπάθεια να διεξέλθει κανείς διεξοδικά τους δαιδάλους της σημερινής συγκυρίας, και δεν καταλήγει πουθενά και φθείρει και διαφθείρει. Ατενίζει λοιπόν κανείς τις εναπομείνασες υγιεις δυνάμεις του χώρου μας, εντοπίζει κάθε κρυφή αλλά ολοζώντανη ικμάδα, βυθίζει το εξεταστικό του βλέμμα στα νιάτα που μόνο αυτά μπορούν να υποσχεθούν και σκέπτεται με κατηγορίες που ο Αριστοτέλης ονόμασε «δυνάμει». Η «δυνάμει» Ελλάδα, οι «δυνάμει» Έλληνες, το «δυνάμει» πνεύμα, ο «δυνάμει» κόσμος. Είναι ιδεατές κατηγορίες, αλλά και συγκεκριμένοι στόχοι, που αξιοποιούν τις εργασίες του πνεύματος και προσδιορίζουν τις προσπάθειές του, είναι δρόμοι που χαράσσονται μακράν κάθε σημερινής σήψης: είναι οι οδοί του επέκεινα, είναι οι νέες ιδέες, που αφορούν νέους, άφθαρτους ανθρώπους, για νέους, ανεκπλήρωτους στόχους.

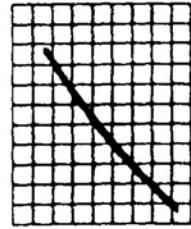
Δεν είναι δειλία, αλλά γενναιότητα η απομάκρυνση από μία μάχη που δίδεται

μεταξύ αντιπάλων που είναι στην πραγματικότητα σύμμαχοι, αφού η ποιότητά τους είναι κοινή: τότε αναζητά κανείς τον πραγματικό αντίπαλο, ή μάλλον την πραγματική εναλλακτική λύση, μακριά από το πεδίο της ψευδεπίγραφης μάχης, μακριά, στους λειμώνες που γυμνάζονται οι αγωνιστές του αύριο και δοκιμάζουν άλλα, καθαρά όπλα. Όπλα της Γνώσης, της Επιστήμης, της Αλήθειας. Εκεί ο στοχαστής, ο αυριανός Αγωνιστής αισθάνεται ότι εκπληρώνει το προσωπικό και κοινωνικό του χρέος, αφού στο πεδίο της ψευδούς μάχης οι δύο αντίπαλοι θα αφανιστούν σε λίγο από μόνο τους, χωρίς να έχει σκοτώσει ο ένας τον άλλον, αντίθετα — αγκαλιασμένοι γιατί αγαπούν τα ίδια διεφθαρμένα συμφέροντα, θα μικραίνουν συνέχεια, συνέχεια, μέχρι που θα νομίζει ο ιστορικός παρατηρητής ότι έγιναν και οι δύο ένα μικρό, θλιβερό ανθρωπάκι, που το σκεπάζει αμετάκλητα η σκόνη της Ιστορίας.

Και τότε, θα έρθουν οι νέοι αγωνιστές, με τα νέα όπλα. Σ' ένα αδειανό μαρμαρένιο αλώνι. Για μια καινούργια, μετά από τόσα χρόνια, τόσες δεκαετίες, πραγματική μάχη. Και τα μάρμαρα από κάτω θα τριζουν άλλη μια φορά: και στις σχισμές τους θα χαθούν για πάντα οι κούφιες αναμνήσεις. Και όλοι θα μιλούν μια νέα γλώσσα. Ας προσπαθήσουμε να την συλλαβίσουμε.

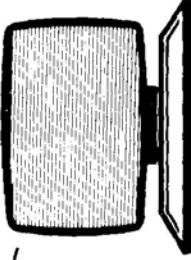
Επειδή τα τρένα του αύριο θα τρέχουν πολύ γρήγορα...

το ΕΛΚΕΠΑ
επιμορφώνει - πληροφορεί μελετά
και συμβουλεύει σε θέματα:

Το σημερανό επιθύμει πην επιμόρφωση.
Εξειδικευση στελέχων και πην
εφαρμογή σύγχρονων μεθόδων
οργάνωσης και προηγμένης
τεχνολογίας στις ελληνικές
επιχειρήσεις.

Το ΕΛΚΕΠΑ συμβάλλει στην αύξηση
πης παραγωγικότητας και
ανταγωνιστικότητας, διηθός σηπ
μείωση της ανεργίας, προώθηση
συνεταιριστικής οργάνωσης, δημιουργεί
στελέχη υψηλής ποιότητας,
συμβουλεύει και διηθός τον
επιχειρηματία.

**ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ
ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ
ΜΗΧΑΝΟΡΓΑΝΩΣΗΣ**

...Το ΕΛΚΕΠΑ γεφυρώνει το χτες
με το σήμερα και το σημερα με το
αύριο.

ΕΛΚΕΠΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΤΗΤΑΣ

ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΟΥ 28 - 106.82 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ. 360.04.11 ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ: ΘΕΣΣΑΛΙΚΗ - ΠΑΤΡΑ - ΗΡΑΚΛΕΙΟ - ΒΟΛΟΣ - ΚΑΒΑΛΑ - ΓΙΑΝΝΕΝΑ